

128

İŞLETMELERİN KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE YENİ
BİR BOYUT OLARAK ÇEVRE SORUNLARI VE
ÇEVRESEL ETKİ DEĞERLENDİRMESİ (ÇED)

İsmail ÇELİK

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönergesinin İşletme
Anabilim Dalı İçin Öngördüğü Bilim Uzmanlığı Tezi
olarak Hazırlanmıştır.

MALATYA

Temmuz 1991

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

İş bu çalışma, jürimiz tarafından İşletme Anabilim dalında
BİLİM UZMANLIĞI TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan... Prof. Dr. Kemal KARTAL...
Adı, Soyadı ve Ünvanı

Üye... Yrd. Doç. Dr. Yasar SUCU...
Adı, Soyadı ve Ünvanı

Üye... Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin DOĞAN...
Adı, Soyadı ve Ünvanı

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..8.1.7.../1991

İmza

Adı, Soyadı ve Ünvanı

Prof. Dr. Cahit KAVCAR...

Enstitü Müdürü

TE Ő EK K Ő R

Bu çalıřmanın her ařamasında "hiç bir yardımı" benden esirgemeyen; kendisiyle "birlikte dűřünme" eylemini çok iyi gerçekleřtirdiđim; "iyi insan", "gűvenilir dost", "gerçek bilim adamı" ve aynı zamanda "bűyűk ۆđretmen" danıřman hocam Prof.Dr.S.Kemal KARTAL'a iten teřekkűrlerimi sunmayı bir gűrev kabul etmekteyim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
Teşekkür.....	I
İçindekiler.....	II
<u>BİRİNCİ KESİM: ÇALIŞMAYA BAŞLARKEN</u>	
<u>I. GİRİŞ</u>	
1. Çalışmanın Konusu.....	1
2. Çalışmanın Amacı.....	4
3. Çalışmanın Sınırları ve Kısıtları.....	5
A. Model, Yöntem ve İlkelerle İlişkin Sınırlamalar....	5
B. Bilimin ve Özellikle Ekonomi Biliminin "Nicel" Boyutluluğu.....	6
C. Kavram ve Kuramlarla İlgili Sınırlamalar.....	7
D. "Üretim-Tüketim Sürecinin Olumsuz Etkileri".....	8
E. İşletme İktisadına Yakınlık.....	8
F. "Mal" Üretiminin Öncelenmesi.....	8
G. "Hizmet" Üretiminin İhmali.....	8
4. Çalışmanın Varsayımları.....	9
5. Çalışmanın Yöntemi.....	10
6. Çalışmanın Kavramları.....	11
7. Çalışmanın Sunuş Sırası.....	13
<u>İKİNCİ KESİM: İŞLETMELERDE KURULUŞ YERİ SEÇİMİ</u>	
<u>II. KURULUŞ YERİ SEÇİMİ VE İŞLETMELER İÇİN TAŞIDIĞI ÖNEM.</u>	
A. Kuruluş Yeri Seçiminin Tanımı.....	16
B. Optimum (En Uygun) Kuruluş Yeri.....	18
C. Optimal Kuruluş Yeri Seçiminin Güçlükleri.....	21
D. Kuruluş Yeri Seçiminin Önemi.....	22
1. Girişimci Açısından KYS'nin Önemi.....	23
2. Sosyal Çevre Açısından KYS'nin Önemi.....	24
3. Ülke Ekonomisi Açısından KYS'nin Önemi.....	25
4. Kaynakların Tam ve Etkin Kullanımı Açısından KYS'nin Önemi.....	27
<u>III. KURULUŞ YERİ TEORİSİ VE TARİHİ GELİŞİMİ.</u>	
A. Genel Olarak Kuruluş Yeri Teorisi Çalışmaları.....	31

B. Genel Ekonomiye İlişkin Kuruluş Yeri Teorileri.....	33
1. A. Smith' in "Mutlak Üstünlükler" i ve Kuruluş Yeri Seçimi.....	33
2. D. Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlük"ü ve Kuruluş Yeri Seçimi Teorisi.....	34
3. "Thünen Daireleri" ve Kuruluş Yeri Seçimi.....	35
4. Dupuit ve Diğerlerinin Kuruluş Yeri Seçimi Teorilerine Katkıları.....	36
C. İşletme Ekonomisine İlişkin Kuruluş Yeri Çalışmaları	38
1. Weber ve Kullandığı Kavramlar.....	38
a. Kuruluş Yeri Faktörü.....	38
b. Mebzul Malzeme.....	38
c. Yerel Malzeme.....	38
d. Net Malzeme.....	38
e. Net Olmayan Malzeme.....	38
f. Yığılma Avantajları.....	38
g. Yığılma Dezavantajları.....	39
2. Weber' in Kuruluş Yeri Faktörlerini Sınıflandırması	39
a. Geçerli Oldukları Sanayi Dallarına Göre.....	39
b. Bölgesel Etkilerine Göre.....	39
c. Temin Edilişlerine Göre.....	39
3. Ritschl Ve Diğerlerinin Kuruluş Yeri İle İlgili Çalışmaları.....	40
IV. <u>KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE KULLANILAN "GELENEKSEL" KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİ.....</u>	42
A. Genel Olarak "Kuruluş Yeri Faktörü" Kavramı.....	42
B. Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen "Geleneksel" Faktörler.....	44
1. İktisadi Faktörler.....	44
a. Hammadde ve Yardımcı Madde Faktörü.....	44
b. Taşıma Faktörü.....	44
c. Pazar Faktörü.....	45
d. İşgücü (Emek) Faktörü.....	45
e. Enerji ve Yakıt Faktörü.....	46
f. Teşvik Edici Faktörler.....	46
2. Doğal Faktörler.....	47
3. Sosyal Faktörler.....	47
4. Psikolojik-Fizyolojik ve Politik Faktörler.....	48

V. <u>SANAYİ İŞLETMELERİNDE KURULUŞ YERİ MODELLERİ TİPOLOJİSİ</u>	49
A. Nitel ve Nicel Kuruluş Yeri Modelleri.....	49
B. Tek Konumlu-Çok Konumlu Kuruluş Yeri Modelleri.....	51
<u>ÜÇÜNCÜ KESİM: KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE YENİ BİR BOYUT: ÇEVRE SORUNLARI FAKTÖRÜ VE ÇED</u>	
VI. <u>"ÇEVRE SORUNLARI" NİN TANIMI-KAPSAMI VE BİR KURULUŞ YERİ FAKTÖRÜ OLARAK ALGILANMASININ ÖNEMİ</u>	53
A. Çevre Sorunlarının Tanımı.....	53
1. "Çevre" Kavramı.....	53
2. Ekoloji Kavramı.....	54
3. "Çevrecilik" Kavramı.....	56
4. Çevre Sorunları Kavramı.....	58
B. Çevre Sorunlarının Kapsamı.....	59
1. Hava Kirliliği.....	60
2. Su Kirliliği.....	60
3. Toprak Kirliliği.....	61
4. Enerji.....	61
5. Katı Artıklar.....	62
6. Pestisidler.....	62
7. Gürültü.....	63
C. Çevre Sorunları ve Tarihsel Gelişim.....	63
1. Yerkürede Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkışı.....	64
a. Doğa Öğelerinin Karşılıklı Etkileşimi Sonucu Üretim.....	65
b. İnsanın Amaçlı Eylemi Olarak Üretim.....	69
i. Avcılık ve Toplayıcılık Döneminde "Amaçlı Üre- tim".....	71
ii. Tarımsal Üretim Döneminde "Amaçlı Üretim".....	72
iii. Sanayi Devrimiyle Başlayan "Amaçlı Üretim" Dönemi.....	79
2. Çevre Sorunlarının Farkına Varılması ve Adlandırıl- ması.....	91
a. Dünya'da Çevre Sorunlarının Farkına Varılması ve Adlandırılması.....	91
b. Az gelişmiş ülkelerde Çevre Sorunlarının Farkedil- mesi ve Adlandırılması.....	97

VIII. <u>SONUÇ VE ÖNERİLER</u>	182
A. Bulgular.....	182
a. Kuruluş Yeri Teorisiyle İlgili Bulgular.....	182
b. Yeni Kuruluş Yeri Faktörü Olarak Çevre Sorunla- rıyla İlgili Bulgular.....	185
c. ÇED'le İlgili Bulgular.....	187
B. Öneriler.....	188
C. Sonuç.....	194
KAYNAKÇA.....	197

c. Türkiye'de Çevre Sorunlarının Farkedilmesi ve Adlandırılması.....	100
d. Çevre Sorunlarının Toplumsal Katmanlarca Farkedilmesi ve Adlandırılması Süreci.....	102
i. Aydın ve Halk Yığınlarının Çevreye Bakışları...	103
ii. Politikacı Yöneticilerin Çevreye Bakışları.....	106
iii. Girişimcilerin Çevreye Bakışları.....	107
e. Tartışma I.....	110
D. Çevre Sorunlarının Kuruluş Yeri Faktörü Olarak Önem Kazanması.....	114
VII. <u>KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE KAPSAMLI VE ÇAĞDAŞ BİR ÇERÇEVE:</u>	
<u>ÇED</u>	118
A. İşletme ile Çevre Arasındaki İlişkiler Neleri Kapsar?.....	118
1. Anlamı Genişleyen Çevre Kavramı.....	118
2. İşletmenin Çevreden Aldıkları.....	123
a. Geleneksel Girdiler: Nicel Boyut ve Özellikler...	123
b. Yeni Girdiler: Nitel Boyut ve Özellikler.....	124
c. Pozitif ve Negatif Kuruluş Yeri Faktörleri.....	127
3. İşletmenin Çevreye Verdikleri.....	130
a. İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Geleneksel Çıktılar": İktisadi Mal ve Hizmetler.....	130
b. İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Yeni Çıktılar": İktisadi Olmayan Çıktılar.....	133
4. Tartışma II.....	137
B. ÇED İncelemesi Neleri Kapsar?.....	141
1. İşletmelerin İnsan Yerleşmelerine Etkileri.....	142
a. Fiziksel Yapıya Etkileri.....	142
b. Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri.....	150
c. Tarihsel Dokuya Etkileri.....	154
2. İşletmelerin Bitki Yaşama Birliklerine Etkileri...	161
a. İşletmelerin Girdi Olarak Kullanırken Bitkisel Yaşama Yaptıkları Etkiler.....	161
b. İşletmelerin Üretim Süreci Sonucu Bitki Yaşama Birliklerine Yaptıkları Etkiler.....	164
3. İşletmelerin Hayvan Yaşama Birliklerine Etkileri..	167
4. İşletmelerin Cansız Ortam Öğelerine Etkileri.....	172
5. İşletmelerin Atmosfer Sistemine Etkileri.....	176
C. Çağdaş ve Kapsamlı Yeni Kuruluş Yeri Seçme Aracı Olarak ÇED.....	178

BİRİNCİ KESİM

ÇALIŞMAYA BAŞLARKEN

Bu kesim, bir bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü olarak geçen bu bölümde, üzerinde durulan konuların başlıcaları şunlardır: 1. Çalışmanın Konusu, 2. Çalışmanın Amacı, 3. Çalışmanın Sınırları ve Kısıtları, 4. Çalışmanın Varsayımları, 5. Çalışmanın Yöntemi, 6. Çalışmanın Kavramları, 7. Çalışmanın Sunuş Sırası.

I. GİRİŞ

Bu bölümün 7 alt başlığa ayrıldığını yukarıda belirtmiş bulunmaktayız. Sözkonusu başlıklar altında verilecek bilgiler, çalışmanın tanıtılması amacıyla gütmedirler. Özellikle, çalışmanın konusu ve amacına ilişkin kısa ve özet bilgilerle diğer zorunlu açıklama gerektiren hususlara aşağıda yer verilmiştir. Şimdi bu açıklamaları görelim.

1. Çalışmanın Konusu

Bu "çalışma"nın konusu, işletmelerin kuruluş yeri seçiminde yeni bir boyut olarak "çevre sorunları" ve "Çevresel Etki Değerlendirmesi" (ÇED) cümleleriyle ifadesini bulmuş ve bu ifade aynı zamanda çalışmaya başlık olarak da uygun bulunmuştur.

Yirminci Yüzyıl'ın son on yılına girdiğimiz şu günlerde "çevre sorunları" olarak adlandırılan pek çok olgu ve olay, insanlığın "ortak gündemi"ni işgal etmiş bulunmaktadır. Her şeyin yolunda gittiği, "özlemi duyulan cennet dünya"nın insanın bir adım ötesinde olduğu sanılırken, birden bire ne olmuştu da insanlık "sonun başlangıcı" diye nitelendirilebilecek "şok bir dalga" ile burun buruna gelmişti? Sahip olduğu bilimsel bilgi birikimi ve teknolojik donanımla, yeni bir dünya yaratma tutkusuyla yanıp tutuşan insanlığı,

yirmi-yirmibeş yıldır "eldeki dünyayı da kaybetme noktası"na (korkusuna) getiren hangi gelişmeler olmuştu? Çağdaş insanın kendisini doğanın bir parçası olarak değil; onu egemenliğine almak ve hatta onu yenmekle görevli bir güç olarak hissetmesi; kendisinin yaratmadığı, fakat öylece hazır bulduğu ve onsuz hiçbir şey yapamayacağı "yenilenemez doğal sermaye"yi savurganca harcaması, değil midir, acaba "sorun"un odak noktası?

Bu sorularda geçen "sonun başlangıcı"nı hazırlayan "şok bir dalga", "eldeki dünyayı da kaybetme noktası"na gelme ve "yenilenemez doğal sermayeyi savurganca harcama" ifadeleriyle anlatılmaya çalışılan "çevre sorunları" olgusuna bakıldığında, görülebilecek en önemli nokta, çevre sorunlarının, "sebep-sonuç" zincirinin son halkası olan "sonucu" temsil etmeleridir. O halde, "sonuç" özellik taşıyan "çevre sorunları", hangi etkinlik veya faaliyetin sonucunda ortaya çıkmışlardır (veya çıkmaktadırlar)? Başka bir deyişle "sonuç" bilindiğine göre, "sebepe" nedir?

İşte bu çalışmanın konusu seçilirken, böyle bir sorudan hareket edilmiş ve "sonuç"un, "sebepe" halkasının "üretim (ve tüketim) süreci" olduğu belirlenmiştir; başka bir deyişle, "insanın amaçlı eylemi olan üretim" in "sebepe", çevre sorunları olgusunun ise, "sonuç" olduğu gerçeğinden yola çıkılmıştır.

Bu itibarla, işletmelerin gerek "halkası oldukları zincirin" (sanayi sektörünün veya bir bütün olarak üretim sürecinin) oluşumuna hazırlık yaparlarken (kuruluş yeri seçimi hazırlıkları yürütürlerken) ve gerekse insan gereksinimlerine yönelik etkinliklerde bulunurlarken, bugün olumsuzlukları herkesçe kabul gören "çevresel sorunlar" a yol açmama-ları için bazı önlemler almaları gerektiğine dikkat çekilmiştir. Çalışmanın başlığından da anlaşılacağı üzere, üzerinde durulan en önemli husus, bugün çoğunlukla "üretim-tüketim süreci"nin "sonucu" olan çevre sorunlarının, kuruluş yeri çalışmalarında "özgün bir kuruluş yeri faktörü" olarak analizlere dâhil edilmesi zorunluluğunun ortaya konul-ması olmuştur.

Daha çok işletme iktisadı kapsamında değerlendirilen kuruluş yeri teorisinin son şeklini almış bir teori olduğu söylenemezse bile, yine de küçümsenemeyecek ağırlıkta konunun incelendiği; her geçen gün geliştirilmesine çalışıldığı bir gerçektir. Ve konu hakkındaki literatür, belki bir kütüphaneyi oluşturacak boyuttadır. Ancak, bu çalışmanın konusu olan çevre sorunları fenomeni bağlamında teoriye bakıldığında, büyük bir boşluğun olduğu görülecektir. Hatta bağımsız bir alan olarak "çevre" konusunda yapılan inceleme ve araştırmaların sayısı çok kabarık rakamlara ulaştığı halde bir "bir kuruluş yeri faktörü" olarak olguya eğilen; irdeleme ve araştırmalara konu eden bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak, işletme iktisadı çerçevesinde hazırlanmış iki ders kitabından birinde (Demir, 1988, 197-198) "çevre sorunları"nın kuruluş yeri seçimine etkilerine "doğrudan", diğerinde ise (İlkin, 1988, 45-56) "dolaylı" olarak olsa bile çok kısaca değinildiğini belirtmek durumundayız. Türkçe dışındaki dillerde ise, bu konu ile ilgili yapılmış çalışmalar varsa dahi, çalışmamız başlayana kadar ulaşabilmiş değiliz. Dışarıda çevre sorunları etrafında yapılmış araştırma ve inceleme ürünü çok sayıda eser Türkçe'ye kazandırıldığı halde, bu tip bir çalışmaya, yani çevre sorunlarını bir kuruluş yeri faktörü olarak öngören bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Bununla beraber bu "çalışma"da teorik olarak ele alınmış konuların, ortaya konulan bilgilerin çoğunun "özgün" şeyler olmadığını da belirtmek durumundayız. Zira, faydalanılan bilgi ve düşüncelerin çoğunun daha önce değişik amaç ve yaklaşımlarla ele alındığı bir gerçektir. Ancak hazır malzemenin veya teorik ve düşünsel birikimin, bu çalışmada "farklı bir yaklaşım"la ele alındığı ve kendine has bir yapıya kavuşturulduğu, "iddia" değil, bu çalışmanın "denemek" istediği sonuçtur.

Şayet "çalışmanın mantık örgüsü" veya "yaklaşımı" anlaşılırsa, umulur ki, bu konuda daha kapsamlı ve orijinal çalışma ve araştırmalara bir başlangıç teşkil eder.

2. Çalışmanın Amacı

"Hepimiz, değişimin ve ilerlemenin gerekliliğini kesin bir hakikat olarak kabul etmiş gibiyiz. Değişen ve ilerleyen şeylerin iyiliğimize çalıştığını sanıyoruz hep. Modern insanın cenneti, kalkınma, sanayileşme, teknolojik ilerleme sayesinde gerçekleşecektir. Oysa, ilerleme, kalkınma, gelişme ya da büyümenin "ne pahasına" gerçekleştiği, kazançlarının yanında kaybettikleri, getirdiklerine karşılık götürdükleri çoğunlukla gözden kaçırılır."

İşte bu çalışmanın amacı, yukarıda Northbourne'ye (1989) ait satırlarda ifadesini bulan; gerçekleşmesi mümkün görünmeyen, "özlemi duyulan", vadedilmiş "cennet dünya" karşılığında insanlığın ortaklaşa ödediği "aşırı bedel" e dikkatleri çekmektir. Başka bir deyişle, vadedilmiş illüzyonik kazanımlar adına, ekonominin mikro yapılanmaları olan tek tek işletmelerin olsun, sektörel bazda bütün bir sanayileşmenin olsun, insan teklerine ve bütün olarak topluma veya bütünlük arzeden ekolojik sisteme (insan, diğer canlılar, cansız doğa öğeleri) yaptıkları katkılarla, o yapıdan tahsil ettikleri arasındaki "aşırı oransızlık" durumunun gözler önüne serilmek suretiyle önlenmesine katkı amacı güdülmüştür. Gerçekten üretim-tüketim sürecinin "mikro yapı taşları" olan veya üretim-tüketim zincirinin birer halkası durumundaki işletmelerin, insanlara sundukları veya adına savaşım verdikleri "mal" ve "hizmetler" in üretimi, hiç de hak etmediği bir "bedel" i, insanlığın ortak değerlerinden alıp götürmektedir.

İşletmeler kuruluş yeri seçiminde, kişisel kazançları adına bir takım şartların sağlanmasına çalışırken, neden toplumsal faydanın sözkonusu olduğu bir düzlemi ihmal etmektedirler? Yine toplum, mal ve hizmet karşılığında, üretilen ürünlerin maliyetleri artı henüz paraya dönüştürülemeyen çevresel değerleri de öderken; gerek kendilerinin bugününü ve geleceklerini ve gerekse "gelecek nesillerin" doğa üzerindeki "yaşam hakkı" nı, üretim birimlerine yardım etmek suretiyle "gasp" etmiyor mu, "ipotek" altına almıyor mu?

Kısaca bu çalışma, genelde insanlığın, özelde ise, mal ve

hizmet üretim birimleri olan işletmelerin, görünürde iyi niyetli girişimlerle de olsa, bugünkü ve gelecekteki, başta insan olmak üzere tüm canlı-cansız varlıkların yaşamlarının devamlılığı üzerinde "olumsuz etkiler" bırakmaya hakları olmadığını hatırlatmak amacı gütmüştür. Yaşamın vazgeçilemez öğeleri durumundaki çevresel değerlerin "sınırsızlığı" durumunda bile hiç bir zaman kazanılamayacak bir hak olan "olumsuz etkiler", yani çevre sorunları fenomeni, kaynakların fiziksel olarak sınırlı olduğu ve geri getirilmelerinin imkansız olduğu "tek olan dünya"da şüphesiz daha bir önem kazanmakta ve üzerinde büyük ciddiyetle durulmayı gerektirmektedir.

Bundandır ki, kişisel kazancın ya da işletme sahibinin kârının "en yükseklenmesi"ni hedefleyen kuruluş yeri çalışmaları, nasıl ki, bu amacın gerçekleşmesi için kuruluş yeri faktörlerinin "tedariki"ni öngörüyorlar ise, bu kazançtan çok daha önemli olan "toplumsal kazanç"ın ve faydanın "en yükseklenmesi" için (de) "çevre sorunları faktörü" nün de bir "kuruluş yeri faktörü" olarak ele alınması; yapılabirlik etüdlerine ve çevresel etki değerlendirmesi raporlarına dahil edilmesi bir gereklilik olarak irdelenmeye çalışılmıştır.

3. Çalışmanın Sınırları ve Kısıtları

Bu çalışmaya başlandığında, araştırmacının bağlı olduğu bir "bilimsel araştırma yöntemi" olmakla beraber, salt bilimsellik adına "mutlak bağlayıcı paradigma ve dogmaları"nın bulunmadığı, özellikle belirtilmesi gereken bir husustur. Bununla beraber, gerek alışıldığı üzere araştırmaların "kısıtlar"ının tayin edilmesi ve gerekse araştırmacının bu kısıtlara olan "eleştirel yaklaşım"ı sonucu bu çalışma için de bazı sınırlamaların yapılması zorunluluğu doğmuştur.

A. Model, Yöntem ve İlkelerle İlişkin Sınırlamalar

Özellikle, Newtoncu fiziğin yöntemlerinin ve kartezyen paradigmaların, bir sosyal bilim olan ekonomi disiplinine de bağışladığı sanılan model, kuram ve ilkelerin, bütüncül bir

bakış açısı yerine parçalayıcı öngörülerini bayraklaştırmasına, çalışma boyunca hep şüpheyle bakılmıştır. Yani, insanın ve onuyla birlikte ekolojik sistemi oluşturan, çoğunluğu canlı organizmaların oluşturduğu varlıklar hiyerarşisinin, karşılıklı ve kesintisiz bir etkileşim içinde olduklarını baz almaya "bilimsel yaklaşımlar", bu çalışma için çok bağlayıcı olmamıştır. Bunun sonucu olarak, sözcüğüme ekonomik olgu ve olayları, mikroekonomi ve işletme iktisadı ve benzeri ayrımlara bağlı kalarak çözümlemeyi denemediği gibi; ekonomik, siyasi, askeri, sosyo-kültürel ve psikolojik zeminlere göre oluşturulan ayırım ve ayrıştırmaların da, sözcüğüme alanlara ait olduğu varsayılan "sorunlar"ın çözümüne kesin katkılar sağlayacağına inanılmamaktadır. Zira, ayrıştırılan veya parçalanarak ayrımlara tabi tutulan alanlara ilişkin sorunların, sıkı bir etkileşimlerinin olduğu; birinin diğeriyle "anamlı" olduğu veya "anlamsız" olduğu düşünülmektedir. Bu yaklaşımla, çalışma boyunca "çevre sorunları" irdelenmeye çalışılmış; istenen düzeyde başarılı olunmadıysa bile, bu maktan vazgeçilmemiştir. Ancak, bu düşünüş biçimine rağmen, olgu ve olayların tümünden de "ansiklopedik bir yaklaşım"la ele alınmaları gerektiği de savunulmuş değildir.

B. Bilimin ve Özellikle Ekonomi Biliminin "Nicel" Boyutluluğu

Bugünkü ekonomi düşüncesi, Capra'nın da (1989, 221) belirttiği gibi en büyük handikapa, yalnızca "nicel" değerleri varsayıp, "niteliksel" değerleri yok saymakla saptanmıştır. Ona göre, "mevcut ekonomik modellerde ortaya çıkan değerler, parasal ağırlıklara bağlı olarak hesaplanabilen değerlerdir. Nicelleştirme (quantification) üzerindeki bu vurgu, ekonomiye sağlam bir bilim görüntüsü kazandırır. Ama aynı zamanda ekonomik faaliyetin ekolojik, toplumsal ve psikolojik boyutlarını anlamamız için elzem olan "niteliksel ayrımlar"ı dışarıda bırakarak ekonomik kuramların alanını son derece kısıtlar. Sözcüğüme enerji kaynakları dikkate alınmadan yalnızca kilowatlarla ölçülür; yenilenebilir ve yenilenemez mallar arasında hiçbir ayırım yapılmaz; ve üretimin toplumsal maliyetleri, an-

laşılmaz bir biçimde gayri safi milli hasılaya olumlu katkıları olarak ilave edilir. Ayrıca, iktisatçılar, gelir sahipleri, tüketiciler ve yatırımcılar gibi insanların davranışları hakkında yapılan psikolojik araştırmaları tamamen gözardı etmişlerdir, çünkü bu araştırmaların sonuçları halihazırdaki 'niceliksel analiz çerçevesi'ne sokulamaz niteliktedir."

Bu çalışma, yukarıda anlatılan somut niceliksel modellerle yapılan analizlerin genelde ekonomi disiplinine ve özelde ise, nitel boyutu ağırlıkta olan çevre sorunlarına yetersiz yaklaşımlarını bertaraf etmek için, çevresel olguların "nitel boyutu"nu tartışma gündemine çekmeyi denemiştir

Yine bu çalışmanın gündeme getirmeye çalıştığı bir husus da, Capra'nın da üzerinde durduğu "değerden arınmış" bir sosyal bilimin olamayacağıdır. "Ekonomik evrimi de içeren bir toplumun evrimi, onun bütün görünüşlerinin altında yatan değer sistemindeki değişimlere yakından bağlıdır. Değerler bir toplumun dünya görüşünü, dini kurumlarını, bilimsel girişimlerini ve teknolojisini ile siyasal ve ekonomik düzenini belirleyerek onlara hayat verir. Bir kez ortak değerler ve hedefler seti ifade edilip kodlandı mı, o, yenilik ve toplumsal uyarlanım için toplumun algı, kavrayış ve tercihlerinin çatısını oluşturur. Kültürel değer sistemi (çoğu kez, çevresel meydan okumalara cevap şeklinde) değiştikçe kültürel evrimin yeni kalıpları ortaya çıkar" (Capra, 1989, 222). Capra'ya (1989) göre, değerlerin incelenmesi bütün toplum bilimleri için çok önemlidir; "değerden arınmış" bir sosyal bilim olamayacağı gibi, değerler sorununu "bilimsellik dışı" gören ve ondan kaçınmaya çalışan sosyal bilimciler imkansızca soyunmaktadırlar.

C. Kavram ve Kuramlarla İlgili Sınırlamalar

Üçüncü kısıt olarak ise, yukarıdaki iki maddenin doğal sonucu oluşturulan ekonomik "kavram", "kuram" ve "kurumlar"ın ihtiyatla karşılanmasını zikredebiliriz. Çalışma boyunca, ekonomi disiplininin genel-geçer varsayımları durumundaki birçok varsayım, eleştirel bir yaklaşımla ele alınmış ve tartışmaların ortasına çekilmiştir. Şüphesiz bu yaklaşımın en büyük nedeni, mevcut ekonomi düşüncesinin kuramsal yapısıyla veya

çatışısıyla, günümüzün yaygın sorunu olan çevre sorunlarına eğilimin mümkün görünmemesidir.

Eleştirel bir yaklaşımla ele alınan bu kısıtlardan başka, çalışmanın diğer kısıtları da aşağıdakilerden ibarettir. Bununla beraber gerek yukarıdaki ve gerekse kısaca özetleyeceğimiz kısıtların çalışma boyunca "mutlak" olarak bağlı kalınması gereken "sınırlama"lar olduğu söylenemez ve nitekim bu anlayışla hareket edilmiş ve sözkonusu edilen tüm kısıtlar çalışma boyunca yumuşatılmaya ya da esnetilmeye çalışılmıştır.

D. "Üretim-Tüketim Sürecinin Olumsuz Etkileri"

Çalışma, üretim-tüketim sürecini ve "olumsuz etkileri"ni (çevresel etkilerini veya "olumsuz dışsallık"ları) odak noktasına almıştır. Başka bir ifadeyle, çevresel sorunlar, insanın amaçlı eylemlerinin sonuçları olarak incelenmişlerdir.

E. İşletme İktisadına Yakınlık

Makro Ekonomi ve İşletme İktisadı ayırımı gözetilmemekle beraber, yine de bu çalışmanın, işletme İktisadı alanına daha yakın olduğu söylenebilir.

F. "Mal" Üretiminin Öncelenmesi

İnsanın amaçlı eylemi olan üretim alanlarından özellikle "mal" üretimi ile uğraşan "imalat sanayi"nin (sektörünün), çalışmanın ağırlık konusu olduğu; sözcelimi, üretilen malların pazarlanması da "üretim" kavramıyla anlatılabildiği halde, bu çalışmada ihmal edildiği bir diğer husustur.

G. "Hizmet" Üretiminin İhmali

Yine bağlı olarak "hizmet üretimleri"nin çevresel etkilerinin olabileceği bir gerçek iken, bu tür etkilerin de ihmal edildiği belirtilmelidir.

4. Çalışmanın Varsayımları

Global ekonomik yapı içinde yer alan "mikro işletmeler" in bütünü oluşturan ve bütünün yapısına renk katan çok önemli "yapı taşları" oldukları bir gerçektir. Bu gerçeklik karşısında, yani küçük fakat önemli birer yapı taşı görevi gören işletmelerin, kuruluş aşamasından itibaren uyguladıkları tüm kararlar önce kendi kişisel (işletmesel) "etkinlik"lerini, sonra da bütün ekonomik yapıyı "olumlu" veya "olumsuz" yönde etkilemektedir. Yani, mikro işletmeler, etkin bir üretim artışı için gösterdikleri tüm gayretlerden dolayı, ülke ekonomisine de olumlu veya olumsuz katkıda bulunurlar. Bir bakıma ülkenin iktisadi kalkınmasını sağlayan dinamik, "n" sayıdaki küçük üretim birimlerinin "verimli" çalışmalarıdır, denilebilir. Şüphesiz, "etkin bir üretim" in yolu da "sistem modeli yaklaşımı" nı gözönünde bulundurarak yapılacak bir "kuruluş yeri seçimi"dir. Sistem modeli yaklaşımının belirgin özelliği, işletmeyi çevresinden "soyutlamak" yerine onu çevresiyle özdeşleştirmek; çevrenin bir alt birimi olarak "başarısı", çevreye yaptığı "olumlu katkılar" la (veya "olumsuz dışsallık" olarak anılan çevresel sorunlara neden olmadan mal ve hizmet üretiminde bulunmakla) ölçülebilen bir birim olmasıdır.

Bu ana varsayımdan yola çıkarak, alt varsayımları şöyle sıralayabiliriz:

V.1. Çevre faktörü, kuruluş yeri seçimini belirleyen bir faktör olması gerekirken, işletmeler bu faktörü tamamen gözardı etmişlerdir.

V.2. Kuruluş yeri seçimini etkileyen "geleneksel faktörler" den (hammadde kaynağı, arazi seçimi, işgücü, pazar vs.) herhangi birindeki isabetsizlik, telafi edilebilir bir durum iken, "çevre faktörü" nün gözardı edilmesi, tıpkı zaman faktörü gibi telafisi mümkün olmayan kayıplara yol açabilmektedir.

V.3. Geleneksel faktörlerden birinin seçimindeki isabetsizlik, ilk aşamada mikro işletme için "ekonomik zararlar" a yol açarken, çevre faktörünün ihmali, mevcut ve gelecekteki tüm varlıkların yaşamı aleyhine bir "yaşamsal zararı" doğurmaktadır.

V.4. Geleneksel faktörlerin "yokluğu" (olmaması) işletmelerin "üretim maliyetleri"ni olumsuz etkilerken, çevre sorunlarının "varlığı" (olması) "toplumsal maliyetler" in doğmasına yol açmaktadır; ilk faktörün yokluğunun ciddi boyutlara ulaşması işletmenin "ölümü" demek olan "varlığının sona ermesi"ne neden olurken, çevre sorunlarının ciddi boyutlara ulaşması ise, başta insan olmak üzere hayvan ve bitkiler gibi canlılarla cansız doğa öğeleri olan hava, su ve toprağın "yaşamının son bulması"na zemin hazırlamaktadır.

V.5. Genelde üretim sürecinin doğal bir sonucu olan "çevre sorunları", üretim-tüketim sürecinin dizginlerini ellerinde bulduran "güçler" in (girişimci sınıfının), "temel insan gereksinimleri"ni aşan miktarlarda bir "üretim-tüketim" hacmini öngörmeleriyle çok daha ileri boyutlara ulaşmaktadırlar.

V.6. Üretim-tüketim sürecinde, "külfet" e katlananlar (işletmenin doğal çevresi, bütün canlı ve cansız varlıklar) ile "nimet" i devşirenlerin (işletme sahip veya sahipleri) farklı kişiler olması ve külfet (toplumsal maliyetler veya çevresel sorunlar) ile nimet (girişimcilerin kişisel kazançları) arasındaki "aşırı oransızlık", kuruluş yeri seçiminde özgün bir faktör olarak "çevre sorunları faktörü" nün önemini ön plana çıkartmış bulunmaktadır.

5. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmaya başlanırken, "çevre sorunlarını bir kuruluş yeri faktörü" olarak öngören varsayımla yola çıkılmış ve söz konusu "ana varsayım" la birlikte diğer "yan varsayımlar" ın belirlenecek bir "alan" da sınanması tasarlanmıştı. Ancak, çalışmanın seyri boyunca görüldü ki, sözü edilen varsayımların basitliği ve netliği onları bir "alan araştırması" na konu olmadan da "genel kabul edilebilirlik" konumuna oturtmaya yetmektedir. Bu itibarla, veri toplama yöntemi olarak "yazılı kaynaklardan" yararlanma yolu, "ağırlıklı yöntem" olarak ön plana çıkmış bulunmaktadır. Bundan başka sınırlı da olsa "katılsız gözlem" den de faydalandığı söylenebilir. Kısaca teorik bir metin olan bu çalışmanın bilgi toplama yöntemi,

" yazılı kaynaklar" ile " gözlem"den yararlanmaktan ibarettir.

6. Çalışmanın Kavramları

Bu başlık altında açıklanacak kavramlar, çalışma boyunca "üretilen", "yeniden tanımlanan" ya da "farklı anlamlarla içi doldürülmeye çalışılan"lar olacaktır. Sayılan nitelikleri taşıyan kavramların açıklama gerektirenleri ise, yer yer çalışma metni içinde veya dipnotlarda işlenmişlerdir. Aşağıda çalışmanın belli başlı kavramlarının en önemlileriyle ilgili bilgiler sunulmuştur.

1. Geleneksel Kuruluş Yeri Faktörleri: Bu çalışmanın II. Kesim'inde çerçevesi çizilen kuramsal çerçevede görüleceği gibi, Weber' in kuruluş yeri teorisine kazandırdığı çok önemli kavramlardan biri "kuruluş yeri faktörü"dür. Bugün, kavramın kuruluş yeri teorisinde ve dolayısıyla işletme iktisadı'ndaki yeri ve önemi herkesçe kabul gördüğü gibi, kavramdan neyin kastedildiği de çok açık olarak bilinmektedir. "Belli bir yerde cereyan eden üretim faaliyetine avantajlar sağlayan maliyet unsurları veya maliyet avantajı temin eden her şey" olarak tanımlanan kavram, genellikle hammadde, işgücü, enerji, su, iklim, yasalar, ulaşım, pazar ve daha birçok öğeyi içermektedir.

Bu çalışmada ise, çevre sorunları "yeni ve özgün bir kuruluş yeri faktörü" olarak ele alındığından ki, literatürde yer etmiş olan kuruluş yeri faktörleri, "geleneksel kuruluş yeri faktörleri" olarak yeniden adlandırılmışlardır.

2. Yeni Kuruluş Yeri Faktörü: Bu kavram da, önceki kavram gibi üretilmiş olmayıp, çevre ile ilgili literatürde yer etmiş olan ve "çevre sorunları" kavramına dahil edilebilen her şeyi kapsayan; dolayısıyla önceden var olan değişik olguların yeniden tanımlanması veya adlandırılmasıyla oluşturulmuştur. Başka bir deyişle, kavramın içeriği üretilmiş, keşfedilmiş olgu ve olaylardan ibaret olmayıp, sadece isim üretilmiştir denilebilir.

3. Geleneksel Girdiler: Bu kavram, geleneksel kuruluş yeri faktörleri olarak da adlandırdığımız kuruluş yeri faktörlerinin, üretim sürecinde "girdi" olarak kullanılmalarını anlatmaktadır.

4. Nicel Özellikli Girdiler: Nicel boyutlu(özelliikli) girdiler ise, üretim sürecinde kullanılan geleneksel girdilerin, çoğunlukla yalnız fiziksel, yani maddi varlıklarıyla gözönünde bulundurulmalarını anlatmaktadır. Başka bir ifadeyle, üretim sürecinde girdi olarak kullanılan çevresel öğelerin, somut anlamdaki miktar ve hacimlerinin veya ağırlıklarının analizlerde geçerli kabul edilmesi, bu girdilerin "nicelik" ini ön plana çıkardığı için bu kavramın tanımlanması gereği ortaya çıkmıştır.

5. Yeni Girdiler: Nitel boyut ve özellikleri olan girdiler. Bu kavram veya kavramlar da nitel boyutu ön plana çıkarılarak nitel boyutu ihmal edilen girdilerin aslında nicel özelliklerle beraber nitel(kalite) özelliklere de sahip olduklarını vurgulamak amacı ile üretilmişlerdir.

6. Pozitif Kuruluş Yeri Faktörleri: En uygun üretimi gerçekleştiren işletmelerin, kuruluş yeri faktörlerini en uygun şartlarda(veya en iyi şekilde) tedarik edenler olduğu varsayıldığına göre, en uygun işletmeciliğin ön koşulu olarak bazı faktörlerin "var olması" öngörülüyor demektir. İşte, bu "var olma" öngörüsüyle tedarik edilen kuruluş yeri faktörlerine "pozitif kuruluş yeri faktörleri" adlandırılması uygun görülmüştür. Yani, bu anlamda işletmenin varlık kazanması, bazı faktörlerin önceden varlık kazanmasına bağlıdır.

7. Negatif Kuruluş Yeri Faktörleri: Bu kavram ise, "var olmaması"yla işletmelerin "optimallik" nitelemesine hak kazandığı "çevresel etkiler" i anlatmaktadır. Yani en az ya da hiç çevresel soruna yol açmayan işletme en uygun kuruluş yerine sahip kabul edildiğine göre, bu tür faktörler, "negatif" bir özellik taşımaktadırlar.

8. Sebepl Faktörler: Bu kavram, genellikle bir üretim sürecini gerektiren ve doğada hazır bekleyen; daha önce geleneksel ya da pozitif faktörler olarak da adlandırdığımız faktörleri anlatmaktadır. Başka bir deyişle üretim sürecine alınmayı ya da üretim sürecini başlatmayı bekleyen faktörler "sebepl faktörler"dir.

9. Sonuç Faktörler: Sonuç faktörler ise, üretim-tüketim sürecinin sonucunda ortaya çıktıklarını varsaydığımız "çevre sorunları" nı anlatmaktadır.

10. Geleneksel Çıktılar: İktisadi mal ve hizmetlerdir. Üretim sürecinin sebebi olarak gösterilen insan gereksinimleri için "mal" ve "hizmet" üretimi, "geleneksel çıktılar" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca, bu geleneksel çıktılar, piyasa ölçütleriyle değerlendirilebildiklerinden veya paraya dönüşürülebildiklerinden "iktisadi mal ve hizmetler" olarak da kullanılabilirler.

11. Yeni Çıktılar: İktisadi olmayan çıktılardır. İşletmelerin veya bütün olarak üretim sürecinin geleneksel çıktılar olarak adlandırdığımız "mal" ve "hizmetler" den başka oluşturdukları ya da yarattıkları çıktılar vardır. Olumsuz ve olumlu dışsallıklar veya çevresel etkiler bu kavramla anlatılmışlardır. Ayrıca, bu çıktılar piyasa ölçütleriyle (henüz) analizlere dahil edil(e)mediklerinden, "iktisadi olmayan çıktılar" olarak da kullanılabilirler.

12. Üretim Süreci: Üretim birimleri olan işletmelerin, süreç içinde (zaman içinde) yani, üretim etkinliğine veya faaliyetine başladıktan sonraki tüm yapıp-etmelerini anlatmak için kullanılan geniş anlamı bir kavramdır. Çalışma boyunca kavram, işletme ölçeğindeki dar bir içeriği anlatmak için kullanıldığı gibi, dünya ölçeğinden ülke düzeyine kadar olan tüm "global üretim etkinlikleri" ni /^{de} yer yer kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu haliyle, boşlukta kaldığını söylemek mümkün ise de, çalışmanın seyri içinde tünden anlamsız bir kullanımının olduğu da söylenemez. Kaldı ki, henüz yerini tam olarak alabilecek başka bir kavram bulunmadığından, böylece kullanılmaktan başka bir seçeneğimiz de yoktur.

7. Çalışmanın Sunuş Sırası

Bu çalışma üç kesimden ve sürekliliği olan sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci kesim "Çalışmaya Başlarken" başlığını taşımaktadır. Bir bölümden (I. Bölüm) ibaret olan bu kesimde çalışma hakkında genel bazı bilgiler sunulmuştur. Sözkonusu

bilgiler "Giriş" bölümünün (I.) temel alt başlıkları olarak şöyle sıralanmışlardır: Çalışmanın Konusu, Çalışmanın Amacı, Çalışmanın Sınırları ve Kısıtları, Çalışmanın Varsayımları, Çalışmanın Yöntemi, Çalışmanın Kavramları, Çalışmanın Sunuş Sırası.

"İşletmelerde Kuruluş Yeri Seçimi" başlığını taşıyan ikinci Kesim'de, çalışmanın kuramsal çerçevesi çizilmiştir. Bu kesim, dört bölümden oluşmaktadır (II., III., IV. ve V. Bölümler).

II. Bölüm'ün üst başlığı "Kuruluş Yeri Seçimi ve İşletmeler için Taşıdığı Önem" olup, incelenen konuların başlıcaları şunlardır: Kuruluş yeri seçiminin tanımı, optimum kuruluş yeri, optimal kuruluş yeri seçiminin güçlükleri ve kuruluş yeri seçiminin önemi.

"Kuruluş Yeri Teorisi ve Tarihi Gelişimi" üst başlığını taşıyan III. bölümde incelenen konular şunlardır: Genel olarak kuruluş yeri çalışmaları, genel ekonomiye ilişkin kuruluş yeri teorileri ve işletme ekonomisine ilişkin kuruluş yeri teorileri.

IV. Bölüm'de ise, "Kuruluş Yeri Seçiminde Kullanılan Geleneksel Faktörler" başlığı altında başlıca şu konular incelenmeye alınmışlardır: Genel olarak "kuruluş yeri faktörü" kavramı, kuruluş yeri seçimini etkileyen geleneksel faktörler.

V. Bölüm'de de yine "Sanayi İşletmelerinde Kuruluş Yeri Modelleri Tipolojisi" üst başlığı altında şu konulara yer verilmiştir: Nitel ve nicel kuruluş yeri modelleri, tek konumlu-çok konumlu kuruluş yeri modelleri.

Üçüncü Kesim, "Kuruluş Yeri Seçiminde Yeni Bir Boyut: Çevre Sorunları Faktörü ve ÇED" başlığını taşımaktadır. Üç bölümden oluşan (VI., VII., VIII. bölümler) bu kesimin içeriği şu şekildedir:

VI. Bölüm, "Çevre Sorunlarının Tanımı, Kapsamı ve Kuruluş Yeri Faktörü Olarak Algılanmasının Önemi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde incelenen konular, çevre sorunlarının tanımı, çevre sorunlarının kapsamı, çevre sorunları ve tarihsel gelişim ve çevre sorunlarının kuruluş yeri faktörü olarak önem kazanmasıdır.

VII.Bölüm'de "Kuruluş Yeri Seçiminde Kapsamlı ve Çağdaş Bir Çerçeve:ÇED" başlığı altında incelenen başlıca konular şunlardır:İşletme ile çevre arasındaki ilişkiler neleri kapsar?,ÇED incelemesi neleri kapsar?,Çevre sorunlarının kuruluş yeri faktörü olarak önem kazanması.

Üçüncü kesimin ve aynı zamanda çalışmanın da son bölümü olan VIII.Bölüm'de ise,çalışmaya ilişkin bulgular,öneriler ve sonuç yer almıştır.

İKİNCİ KESİM

İŞLETMELERDE KURULUŞ YERİ SEÇİMİ

Bu kesim, 2 alt bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde (11.) kuruluş yeri seçiminin (KYS) işletmeler için taşıdığı önem anlatılmıştır. İkincisinde ise, (111.) kuruluş yeri seçiminde kullanılan "geleneksel faktörler" incelenmiştir.

11. KURULUŞ YERİ SEÇİMİ VE İŞLETMELER İÇİN TAŞIDIĞI Ö- NEM

Bu bölüm 5 alt başlığa ayrılmıştır. Önce KYS'nin tanımı verilmiştir. Daha sonra da sırasıyla "en uygun" kuruluş yeri kavramı, KYS'nin girişimci, sosyal çevre, ülke ekonomisi ve kaynakların tam ve etkin kullanımı açılarından önemi incelenmiştir. En son olarak da Kuruluş Yeri Seçimi Teorisi'nin tarihi gelişimi incelenmiştir.

A. Kuruluş Yeri Seçiminin Tanımı

"Walter Eucken, ekonominin temel problemlerini, üretimin zaman ve mekana göre düzenlenmesi, üretimin dağılımı ve kullanılan teknik olmak üzere dört grupta toplamaktadır" (Çakıcı, 1966, 1). Ekonomi biliminin üzerinde durduğu ve çözümler önerdiği bu dört grup problem, şüphesiz bir bütünün parçalarını oluşturmaktadırlar. Ancak, modern çağların "indirgemeci" bilim felsefesi, bilime konu olan pek çok alanı, değişik adlar altında incelemeyi kaçınılmaz gibi gösterirken, şimdilerde "bağımsız bir alan"ın içeriğini oluşturan ve birbiriyle çok yakın ilgisi olan konuların da ayrı ayrı bilim dalları altında incelenmeye başlanmış olması, ne kadar "genel-geçer" kabul ediliyorsa da pek çok zararı beraberinde taşımaktadır.

Burada yapmak istediğimiz, "bilim felsefesi"nin indirgemeci veya soyutlamacı mantığı etrafında tartışmalara girmek değildir, aksine bilim felsefesinin indirgemeci mantığının

doğurduğu sakıncalara ilişkin düşüncemizi saklı tutmak kaydıyla, çalışmamızla ilgili ilk soyutlamayı yapmaktır. (1) Bu 'Tez' in konusu, W. Eucken' in dördümlü sınıflandırmasından, "üretimin mekâna göre düzenlenmesi" olacaktır.

Üretimin mekana göre düzenlenmesi, literatürde kullanılan genel kabul görmüş "kuruluş yeri"ni karşılamaktadır. O halde, kuruluş yeri denilince ne anlatılmak isteniyor? Hemen her "tanım"da olduğu gibi kuruluş yerinin tanımında da, tanımlama çabası içerisine girenlerin sayıları kadar farklı tanımla karşılaşmak şaşırtıcı olmasa gerektir. Dar ve geniş anlamıyla yapılan tanımlardan birkaçı şöyledir:

"Üzerinde ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekân parçaları (konumlar) sözkonusu faaliyetlere ilişkin kuruluş yerleridir" (Müftüoğlu, 1983, 1).

-
- (1) Son yıllarda Avrupa'da "Tıp" alanında gelişme eğilimi gösteren "Alternatif Tıp" akımı, bilim felsefesinin "parçala-araştır" şeklindeki öngörüsüne eleştiri getiren güzel bir örnektir (Stanway, 1989).
Çağdaş bilim felsefesine eleştirel bir mantıkla yaklaşan Bulaç (1990, 13) modern çağın sorunlarının çözümü (veya çözümsüzlüğü) bağlamında şunları söylemektedir: "21. yüzyıla yaklaşırken tam da içine düştüğümüz bu evrensel bunalımdan kurtulmak için modern dünyanın halâ sıkı sıkıya sarıldığı modern bilimlerden ve özellikle bilimsel yaklaşımdan hiç bir umut yok. Hatta tam aksine bu bunalımın ortaya çıkıp bu evrensel boyutlarda derinleşmesinden modern Batı bilim sorumludur. Her şeyden önce indirgemeci yaklaşımıyla modern bilim, modern Batı tıbbı gibi hastalığın belirlediği bir organı, organizmanın bütününden yalıtarak ele almakta ve genelde anti-canlı (anti-biyotik) saldırı silahlarıyla düşman varlıkları toptan imha etmeyi geçerli bir tedavi yolu olarak seçmektedir. Oysa ki, bir organın rahatsızlanmasına yol açan temel bozukluğun bütün kökleri sadece o organla sınırlı değildir ve düşman varlıklar öldürülürken bu arada düşman olmayan dost ve yardımcı varlıklar da öldürülmektedir. Nasıl modern tıbbın bu teşhis ve tedavi yöntemi kökten yanlış (ve biraz da aptalca) ise, toplumsal, maddi, zihinsel ve siyasal sorunların tesbit ve çözümleri için önerilen Batılı genel-geçer görüş, kuram, öneri ve uygulama biçimleri de kökten yanlıştır"

K.Rabe, "nicelikleriyle, eklentileriyle ve üstünde bir işletmenin kurulduğu toprak parçası" olarak tanımlamaktadır (Demir, 1988, 138). H.B.Liebmann'a göre ise, "belirli özellikleri olan ve üzerinde girişim yönetiminin prodüktif öğelerini en geniş anlamda verimli kılabilmek için yerleştireceği yer" dir (Demir, 1988, 138). Erlaçın, "dar anlamda yalnızca yer, alan, daha geniş anlamı ile yaşamın çevresi, işletmenin kurulması, genişletilmesi ve yaşaması için gerekli koşullardır" (Demir, 1988, 138) şeklinde bir tanım yaparken, pek çok yazar (Cemal - cılar ve Öte. 1976, 47; Mucuk, 1985, 107) kuruluş yerini kısaca "işletmenin faaliyette bulunduğu yer" olarak tanımlamaktadır. Kuruluş yeri ile ilgili tanımları daha da çoğaltmak mümkündür, ancak buna gerek yoktur. Çünkü yukarıda gönderme yapılan tüm yazarların yaptıkları tanımlar incelendiğinde görülecektir ki, altı çizilen öge "üretim biriminin üzerinde faaliyet gösterdiği-göstereceği somut arazi parçası"dır.

Kuruluş yeri kavramı, bu haliyle anlaşılrsa bile pek çok somut arazi parçasının veya aday kuruluş yerinin olması, bizi başka bir kavrama götürmektedir. O da "optimum" (en uygun) kuruluş yeri kavramıdır.

B. Optimum (En Uygun) Kuruluş Yeri

Bir işletmeye ister girişimci açısından, ister bir "sistem" olan işleme açısından baktığımızda bir veya birçok amacın olduğunu görürüz. Bu konuda genel kabul görmüş varsayımları (2) şöyle özetleyebiliriz:

1. İşletmenin, dolayısıyla girişimcinin amacı "en yüksek kârı" elde etmektir. Başka bir deyişle, işletmecinin amacı, elde ettiği kârı sürekli yükseltmektir.

2. Girişimci, işletmesinin "uzun bir yaşam"a sahip olmasını ister ve bunun gerçekleşmesi için çaba sarfeder.

(2) Burada özetlenen varsayımların, "araştırma"nın konusunu oluşturan varsayımlarla hiç bir ilişkisi bulunmamaktadır. Bazı bilim dallarında analizleri basitleştirmek için başvurulan "basitleştirici varsayımlar yapılmaktadır. Örneğin, Mikroiktisat'taki "teori-gerçekler" çatışmasını asgariye indirmek için yapılan basitleştirmeler bu anlamdaki varsayımlardır (Türkay, 1986, 4) İşte yukarıdaki varsayımlar da kısmen bu amaçla hatırlatılmışlardır.

3. Girişimcinin tüm kararlarında "rasyonel bir işadımı gibi davranacağı varsayılır.

4. Girişimci kârını en yükseklemek için kararlar alırken, "toplumsal faydayı" (da) gözetmek zorundadır.

Bu dördüncü şık işletmenin "üretim süreci" ile toplumun ihtiyaçlarını karşılarken yarattığı "olumlu dışsal ekonomileri açıklamaktadır. (3) Biz, bu çalışmada "Çevre (Sorunları) Faktörü"nü, kuruluş yeri seçiminde etkili bir faktör olarak varsayımladığımızdan yukarıdaki maddelerin ilk üçünü terk edip, dördüncüsünü, ilerideki bölümlerde inceleyeceğiz.

Yukarıda sayılan amaçların gerçekleşmesi, seçilen kuruluş yerinin optimum olup-olmamasına bağlıdır. Optimum kuruluş yerini tanımlayan birkaç yazarın "tanım"ları aşağıda verilmiştir.

Hirsh'e göre optimum kuruluş yeri, "muayyen bir piyasa için yapılacak üretimi en düşük maliyet ve özellikle en düşük ulaştırma masrafları ile mümkün kılan yer"dir (Çakıcı, 1966, 22).

Duverg "üretim için zaruri masraf unsurlarını en düşük seviyede gerçekleştiren yer" olarak tanımlamaktadır (Çakıcı, 1966, 22).

Rüschepöhler ise, optimal kuruluş yerini "üretim için gerekli teknik ve iktisadi şartları diğer muhtemel yerlere nazaran en elverişli şekilde yerine getiren; dolayısıyla de müteşebbise en büyük başarıyı temin eden yer"dir, diye tanımlamaktadır (Çakıcı, 1966, 22).

(3) A. Marshall'ın ekonomi literatürüne kazandırdığı "dışsallık" (externality) kavramı, çevre sorunlarının anlaşılmasında (ve çözümlenmesi çalışmalarında) büyük yararlar sağlamaktadır. Dışsallık kavramı, "ekonomik faaliyetin piyasa dışı bütün etkilerini anlatan bir kavramdır. Daha açık bir ifade ile herhangi bir ekonomik faaliyet sonucunda, karşılığı alınmadan başkalarına bir fayda veya karşılığı ödenmeden başkalarına bir maliyet yükleniyorsa ekonomik faaliyetin yol açtığı bir dışsallık var demektir" (TÇSV, 1988, 42). Dışsal artı ekonomi ve dışsal eksi ekonomi olarak iki şekli sözkonusu edilen kavramı, bu çalışma boyunca "olumlu" ve "olumsuz" dışsallıklar olarak kullanacağız.

Büker (1986, 63) ise, optimum kuruluş yerini, "işletmenin verimlilik, iktisadilik, kârlılık amaçlarının en iyi biçimde gerçekleştiren yer" olarak tanımlamaktadır. (4)

Bu tanımlar incelendiğinde, vurgulanan "öge"nin işletmeye "en yüksek kârı" sağlayacak "en düşük maliyet" olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Ve bu tanımların, işletmeye amaç modeli yaklaşımıyla bakmanın izlerini taşıdığı da söylenebilir. Oysa, işletmeyi "sistem modeli yaklaşımı"yla değerlendirilen yönetim bilimcileri, tek başına "en yüksek kâr-en düşük maliyet" ölçütünü yeterli bulmamışlardır. Onlara göre, bir işletmenin başarısı, karşılıklı etkileşim içinde olduğu çevresine yaptığı "olumlu dışsallıklar"la ölçülür (Tosun, 1981; Baransel, 1979, Hicks, 1979). Bunun için "sosyal maliyet-sosyal fayda" gibi kavramlar geliştirilmiştir (Tosun, 1981, 47). (5)

(4) Verimlilik: Eldeki kaynaklarla (girdilerle) azami ürünün (çıktıların) elde edilmesi ya da belirli bir ürünün mümkün olan en az kaynakla sağlanması olarak tanımlanabilir (Şimşek, 1984, 181).

İktisadilik: En geniş anlamıyla mevcut üretim faktörlerinden en uygun ve tutumlu kullanımla, gerek nicelik gerek nitelik bakımından en yüksek verimin sağlanmasıdır (Küçükbergsun, 1983, 31).

Kârlılık: Rantabilite: İşletmelere konulan kaynakların elde edilen kâra (kâr/sermaye) oranıdır (Küçükbergsun, 1983, 34).

(5) Sosyal Maliyet: Genel olarak bir ekonomi politikasının sonuçlarını toplum açısından değerlendirmede kullanılan önemli bir kavramdır. Kavram, bir projeyi topluma yükleyeceği maliyetler ve sağlayacağı faydalar açısından değerlendirir; var olan piyasa değerleri dışında önemli sosyal maliyet veya faydaların çoğaldığı ve bunların ölçülemediği durumlarda karar alıcı birime yardımcı olur. Kavramda vurgulanan "öge"nin, "toplumsallık" olduğu görülmektedir. Bu haliyle işletmelerin yalnızca "bireysel kârlılığı"nı etkileyen "parasal gelir ve maliyetler"den ayrılır. Bir projenin "toplam toplumsal maliyeti", kullanılan kaynaklar maliyeti (işçi, donatım, toprak ve benzeri) ile bu projenin topluma yüklediği dışsal maliyetlerin (duman, gürültü, su-hava-toprak kirliliği) toplamı olurken "toplam toplumsal faydası" ise, proje çıktılarının kullanıcılarına sağladığı avantajları ile dışsal yararlarının toplamıdır (TÇSV, 1985, 95).

C4. Optimal Kuruluş Yeri Seçiminin Güçlükleri

Bir işletme için "en uygun" olabilecek kuruluş yeri için teorik olarak bir takım sonuçlara ulaşmak belki kolay gelebilir. Ancak, iş uygulamaya gelince pek de kolay olmadığı görülecektir. "En uygun" yerin seçimi ile ilgili güçlüklerle geçmeden önce literatürde geçen üç tür kuruluş yerini görelim (Çakıcı, 1966, 22).

1. Ulusal ekonomi içinde belirli bir bölgede kuruluş yerinin seçilmesi.
2. Seçilen bölge içinde belirli bir topluluğun yaşadığı özel bir yerin seçilmesi.
3. Topluluğun yaşadığı bölge içinde ya da yerleşme merkezinde özel bir fabrika arsasının seçilmesi.

Çakıcı (1966, 23) bu konudaki güçlükleri başlıca üç grupta incelemektedir.

1. Kuruluş Yeri Probleminin Çok Boyutlu Oluşu: Bu problem sadece işletme iktisadı içinde değil, aynı zamanda diğer sosyal ilimlerde, iktisadi coğrafyada da incelenmekte ve bazı teknik konuları da ihtiva etmektedir. Örneğin GAP bölgesinde barajların suları altında kalan/kalacak yerleşim yerleri (Samsat, Hasankeyf ve benzeri) ne tür, çok boyutlu sorunlarla karşı karşıya olduğunu gösteren ilginç örneklerdir. Gerçekten özellikle Hasankeyf'teki binlerce yıllık tarihi ve kültürel değerlerin yokolma tehlikesi, yöre insanına nasıl bir rahatsızlık kaynağı oluyorsa, proje uygulayıcıları için de o denli rahatsızlık verici olsa gerektir.

2. Kuruluş Yeri Seçiminde Belli Bir Bölgeyi ve Alanları Sınırlandırma Zorunluluğu: Özellikle, dış piyasalara bağlı sanayi kolları için optimal kuruluş yeri seçiminde, hammaddeyin sağlandığı veya ihracatın yapılacağı yerlerin durumu gibi birçok sınırlandırmalar ortaya çıkmaktadır.

3. Olası Gelişmelerin Yön ve Hızının Tesbiti: Kuruluş yerine etki eden faktörlerin dinamik olma özelliği, uzun süreli bir işlem olan kuruluş yeri seçimini fazlasıyla güçleştirmektedir.

Son iki maddeyi birlikte ele aldığımızda Çakıcı'nın (1968) daha o yıllarda, gündemde olmamasına rağmen, "çevre ögesi" ne açık kapı bıraktığını söyleyebiliriz.

Hemen tüm ülkelerde ihracata yönelik üretim yapan işletmelerin, belli bölgelerde yığılmaları ve özelliği olan mal ve hizmet üretmeleri, kuruluş yeri seçiminin güçlüğüne oluşturmaktadır.

Yine içinde yaşadığımız çağın hemen her alanındaki hızlı gelişmelerin yönünü kestirmedeki güçlüklerin, kuruluş yeri seçimine özel bir ilgi göstermeyi gerektiriyor olması, yukarıdaki satırların yazarının ileri görüşlülüğü olsa gerektir.

D. Kuruluş Yeri Seçiminin Önemi

Ekonomi biliminin üzerinde durduğu ve çözümler önerdiği başlıca sorunun "sınırlı kaynaklar-sınırsız ihtiyaçlar" arasındaki çatışma olduğu, tartışılmaz bir "dogma" gibi kabul görmektedir. (6) Kaynaklar sınırlı, insan ihtiyaçları sınırsız varsayıldığına göre, genelde insanlar özelde ise, sorumlular çok özel bir sorunla karşı karşıyadırlar.

İnsan ihtiyaçlarının karşılanması için hazır bekleyen doğal kaynaklar çoğunlukla bir "üretim süreci" veya "etkinlik" i gerektirmektedirler. Yani doğal kaynakların insanların kullanımına sunulmaları, ancak "üretim" dediğimiz bir olay sonucu faydalarının artırılmasıyla gerçekleşir. Üretim faaliyetini yürütmek insana bağlı olmakla beraber, bugün üretim birimleri olarak adına "işletme" denilen ve insanlardan bağımsız kişilikleri olan "varlık" lar bulunmaktadır.

Üretim birimleri olan işletmelerin, gerek "sınırlı kaynak-sınırsız ihtiyaç" varsayımı, gerekse işletme ve girişimcinin amaçları etrafında kuruluşları, kârlılıklarının devamı ve sosyal fayda yaratmaları büyük önem taşımaktadır. İşletmeler, en küçük çapta üretimde bulunan mahalle bakkalından en karmaşık etkinlikleri yürüten dev fabrika organizasyonları şeklinde olabilmektedirler.

(6) Gerçekte kaynaklar ne kadar sınırlı? İnsan ihtiyaçlarının sınırsız kabul edilmesi doğru mudur? "Gerçek olan ihtiyaçlar-türetilen ihtiyaçlar" şeklinde bir varsayım yapılamaz mı? Bu ve benzeri cevap arayan daha nice sorular, sorgulanması ve yeniden ele alınması gereken varsayımlar vardır.

Tüm insan ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik faaliyette bulunan bu üretim birimlerinin amaçlarını en iyi gerçekleştirecek bir "kuruluş yeri"nin tesbiti, çok büyük bir önem taşımaktadır. Ancak, burada belirtilmesi gereken bir husus vardır: işletmenin amacından kasıt, "en yüksek kârı en düşük maliyetle" sağlamak şeklindeki dar anlamlı bir amaç değildir. Bu noktadan hareketle, işletmeler için kuruluş yeri seçiminin önemi birkaç nokta etrafında tartışılabilir.

1. Girişimci Açısından KYS'nin Önemi

Bir insan sahip olduğu "üretim faktörleri"ni bir üretim faaliyetine tahsis ediyorsa (diğer amaçları nelerden ibaret bulunursa bulunsun) birincil amacı "kazancını en yükselemek" olacaktır. Bunun böyle olması da gerekir. Yine bu girişimcinin "rasyonel davranışlar" a sahip biri olarak çeşitli kararlar aldığı/ alacağı da varsayılır.

İşte bu varsayımlardan hareketle denilebilir ki, kararlarında rasyonellik bulunan girişimci için birincil amacını gerçekleştirebilmesi açısından işletmenin üzerinde üretim faaliyetinde bulunacağı yer (somut arazi parçası) çok büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki, "yeni kurulacak bir işletmenin kuruluş yeri ile ilgili bir karara varıldıktan sonra, şartların elverişli olmadığı sonradan anlaşılrsa bile artık hayli geç kalınmış olabilir. (...) Sözkonusu işletme uzun süre ya tüm sakıncalarına rağmen elverişsiz şartlarda çalışacak veya başka yere taşınmak zorunda kalacaktır ki, bu alternatif de büyük yük masraflara katlanmayı gerektirir.

Kuruluş yerinin seçiminde gereken özen gösterilmezse, başlangıçta iyi olan bir yerin değişen koşullar nedeniyle elverişsiz bir duruma gelmesi de mümkündür. Gerek daha başlangıçta gerekse sonradan görülen değişimler yüzünden uygun olmayan yerde faaliyetlerini sürdüren bir işletme, maliyet giderlerinin yüksekliği nedeniyle diğer işletmelerle rekâbet edemez (Mucuk, 1985, 107).

2. Sosyal Çevre Açısından KYS'nin Önemi

İşletmeyi "amaç modeli"ne göre tanımlayan yaklaşımı esas aldığımızda, konunun çözümünün kısmen de olsa kolay olduğu söylenebilir. Zira her şeye rağmen birincil amacını gerçekleştirebilecek bir kuruluş yerini seçmiş olan işletme, en uygun (optimal) kuruluş yerini seçmiş sayılacaktır. Ancak bu anlayıştan uzaklaşıp "sistem modeli" yaklaşımına göre olaya yaklaşıldığında, girişimcinin, dolayısıyla işletmenin büyük sorunlarla karşı karşıya olduğu görülecektir. Bu durumda girişimcinin asıl amacı olan "kârın en yükseklenmesi"nden başka amaçlar da ortaya çıkmaktadır. Bu amaçları şöyle sıralayabiliriz:

1. Üretim faktörleri sahiplerinin tatmin edilmesi.
2. Rakip üretici birimlerin üretim etkinliklerine karşı durmayı sağlayabilecek performansın gösterilebilmesi.
3. Devlet ve onun otoritesini temsil eden kurum ve kuruluşların tatmin edilmesi.
4. Devletin "iktisadi kalkınma" politikalarına uygun düşen bir üretim faaliyetinin gerçekleştirilmesi.
5. Sosyal maliyetlerin minimizasyonunun (veya sosyal faydanın maksimizasyonunun) gerçekleştirilmesi.

Şen faktör, özellikle bu çalışmanın odak noktasını oluşturması açısından çok önemlidir ve üzerinde ciddi olarak durulmasını gerektirmektedir.

Özgün bir "kuruluş yeri faktörü" olarak varsayımlanan "çevre fenomeni" şimdilerde dünya insanlığının gündemindeki en büyük sorundur. Bu sorunun büyüklüğü, ciddiyeti sosyal çevre açısından kuruluş yeri seçiminin önemini daha bir artırmaktadır.

Hükümetlerin "iktisadi kalkınma" tutkuları sonucu himaye gören "sanayileşme" ve bağlı olarak "üretimin kitlesel bir boyut kazanması", dünyanın "yenilenemez doğal ve biyolojik zenginliklerini" her geçen gün yok etmektedir. Her yıl "üretim"le birlikte gelecek nesillerin "hakları"na yeni "ipotekler" konulmakta, mevcut insanların ise, mutsuzluğuna ilaveler yapılmaktadır. İnsanlar için olması gereken "güzellikler" yerini "çirkinlikler"e terketmektedir. İnsanlığın "şim-

diki" ve "gelecekteki yaşamı" tartışma götürmez bir şekilde "işgal" ve "tehdit" altındadır. Tehdit demek belki biraz iyimserlik olur. Zira dünya ve insanlığın içinde bulunduğu durum, tek kelimeyle bir "kaos"u andırmaktadır.

İşin acı olan tarafı da sözüm ona yapıp-etmelerin tümünün, insanlığın şimdiki durumunun daha (da) iyileştirilmesi amacını taşıyor olmasıdır. İnsanlık, güzelliklerine güzellik katmak için verdiği savaşta "güzellik araçları"na yenik düş-tü. Kendi zihinsel çabasının ürünü olan "teknolojik araçlar" "daha çok üretim-daha fazla tüketim-daha fazla kazanç" tut - kusuyla büyük faturalar çıkardı önüne. Bu faturanın adı şim-dilerde "çevre sorunları"dır.

Sosyal çevre açısından konuyu şöyle toplayabiliriz:ü - retim birimi olarak işletme, içerisinde faaliyet gösterdiği sosyal çevreye yaptığı katkılardan daha fazlasını alıyorsa, o işletme, optimal bir kuruluş yerine sahip değildir. Böyle bir işletmenin salt kâr sağlıyor gibi görünmesi uzun vadede toplum için zararlıdır ve "toplumsal maliyetleri" (veya sos-yal faydayı) gözardı ettiğinden kârlılık görüntüsü aldatı - cıdır.

Bir tek insanın bir günde teneffüs ettiği havanın 15 kiloğramı bulduğu bilindiğine göre, herhalde çevresine bin-lerce kiloğramlık bir duman bırakan işletmelerin sosyal çevre açısından, kuruluş yeri seçimlerinin ne kadar isabetli olduğu anlaşılır. Yine çağın pek çok hastalığına neden olan "stres" in de gürültü ve sestten dolayı insana musallat oldu-ğu düşünülürse konunun önemi anlaşılır (Tuna, 1983, 70).

3. Ülke Ekonomisi Açısından Kuruluş Yeri Seçiminin Ö-nemi

Genel Ekonomi'nin bir dalını oluşturan Makro Ekonomi'nin içeriğine bakıldığında devletlerin en büyük görevlerin-den birinin "vatandaşlarının daha iyi bir yaşama kavuşmala-rı için 'iktisadi kalkınma'yı gerçekleştirmek" olduğu görü-lür (Aren, 1989; Üstünel, 1990).

Şüphesiz iktisadi kalkınma çok boyutlu bir olaydır. Ge-nel kabul gören anlayışa göre, "ekonomik dinamikler" ön pla-na çıkarılıyorsa da, farklı boyutlardaki dinamikleri ekono - mik analizlere dahil eden bilim adamları azımsanamayacak sayıdadır.

İktisadi kalkınma ile ferdi ve psikolojik faktörler arasındaki ilişkiyi, "asabiyet" kuramıyla açıklayan İbn-i Haldun'dan başka Max Weber'in "protestan ahlakı", E. E. Hagen'in, "yaratıcı kişilik yapıları", J. Schumpeter'in, "dinamik müteşebbisler", E. F. Schumacher'in "psikolojik yapıları" sözü edilen diğer ekonomik olmayan dinamiklere örnek gösterilebilir (Kozak, 1984, 129-130).

Ancak çalışmamızın sınırları açısından bu tür dinamikleri inceleyecek değiliz. Ve ülkelerin tek tek işletmelerinin oluşturacağı "sanayi sektörü" sözü edilen iktisadi kalkınmayı gerçekleştirecek en etkin faktör olarak varsayılmıştır. Çünkü, insan organizması nasıl ki, küçük canlı organizmalar olan hücrelerin sağlıklı yaşamı sonucu yaşamını devam ettirebiliyorsa, global ekonomik yapı da tek tek işletmelerin etkin faaliyetleri ile iktisadi kalkınmaya katkıda bulunacaktır.

Diğer taraftan ülkelerin sahip olduğu "üretim faktörleri"nin (özellikle doğal kaynakların) sınırlı olduğu gerçeği de hatırlanırsa, iktisadi kalkınmanın gerçekleştirilmesinde birer "yapı taşı" görevi gören işletmelerin kuruluş yeri seçimi yaparken ne kadar önemli ve ciddi bir sorunla karşı karşıya oldukları görülür. Ginişimcilerin bu konuda yeteri kadar duyarlı olmadıkları bir gerçek iken, acaba, sorunun diğer tarafları olan "devlet" ve "sosyal çevre" ne durumdadır? Ne yazık ki, gerek devlet ve gerekse toplum (özellikle Türkiye'de) bu konuda yeteri kadar bilinç ve duyarlılığa sahip değildir. Ve yine üzülerek belirtmek gerekir ki, Türkiye'de hükümet etme durumunda olanlar çoğunlukla "politik kaygılar"la hareket etmekte veya yapıp-etmelerinde ciddi araştırma ve analizlere gerek duymamaktadırlar. (7)

(7) Amacımız, şu veya bu dönemde hükümet eden şu veya bu şahsı, zihniyeti kötülemek; şu veya bu şahsı, zihniyeti de aklandırmak değildir. Amaç, Türkiye'nin yaşayan bir gerçeğinin altını çizmektir. Eleştirilen "politik kaygılar"ın yerine geçmek üzere kurgulanan "benzeri politik bir kaygı", hiç değil...

Varlığı gereği, yaptırım gücüne sahip olması ve öncülük rolünü üstlenmesi gereken devlet ve onun otoritesini paylaşan kurum ve kuruluşlar, politik kaygılarla ve artık bütün dünyada neredeyse tartışılmaz bir gerçek gibi kabul edilen "serbest piyasa ekonomisi" düşüncesini benimsemekle sosyal çevreyi kendi haline terketmiştir. (8)

Kendisini ilgilendiren hemen tüm konularda olduğu gibi, acımasız sanayi sektörüne karşı da bilinçsiz ve duyarsız olan sosyal çevre, en küçük bir yaptırımdan da yoksundur. (9)

4. Kaynakların Tam ve Etkin Kullanımı Açısından KYS' nin Önemi

Bu başlık altında yapılacak olan tartışmaları bir önceki başlığın içeriği içinde vermek imkân dahilinde iken, öneminden ötürü ayrı bir başlık altında işlenmesinde fayda umulmuştur.

Mikroiktisat disiplininin cevaplar bulmaya çalıştığı üç soru vardır ki, iktisat ilmi ile ilk tanışan hemen herkes mutlaka bunlarla karşılaşmıştır. Ne-ne kadar, nasıl, kimin için? Sadece altı basit kelime ile ifade edilebilen bu üç sorunun arka-planı oldukça karışıktır. Karışıklıktan kastın, Mikroiktisat'ın içeriğini oluşturan analiz ve açıklamalardaki karışıklık olmadığını belirtmeye gerek yok. Şüphesiz bizi ilgilendiren, sözkonusu soruların, "kuruluş yeri seçimi teorisi" ile olan bağlantısıdır. İlk bakışta, hiç de anlamlı

(8) "Serbest piyasa ekonomisi" ya da ekonominin "liberalizasyonu" veya "devletin ekonomideki işlevinin azaltılması" anlamına gelebilecek kavramlar da tıpkı diğerleri gibi yeniden ele alınmayı gerektirecek durumdadırlar. Her ne kadar iyilikleri anlatılarak bitirilemiyorsa da, bizzat bu kavramların arkasındaki düşüncenin, insanlığı ve dünyayı bugünkü evrensel kriz ortamına getirdiği bir gerçekliktir.

(9) İzmir Aliğa'da kurulacak santral için kamuoyunun şiddetli direnci sonucu, santralin yapımının askıya alınacağı şeklinde verilen sözler, toplumsal bilincin nelere kadar olduğunu göstermesi açısından güzel bir örnek iken, yöneticilerin verdikleri sözü çok kısa bir süre sonra tekrar askıya almaları da o kesimin duyarsızlığına en iyi örneği oluşturması açısından ilginçtir.

gibi gelmeyen bir ilişki kurulmaya çalışılıyor, yargısına varılabilir. Ancak, dikkatli bir bakış durumun böyle olmadığını kolaylıkla görebilir.

Ülkelerin sahip olduğu üretim faktörlerinin sınırlı olduğu ve kısa dönemde artırılmayacakları, ekonomi disiplini diliyle "üretim olanakları" eğrisi tarafından gösterilmektedir.

Üretim birimleri olarak bilinen işletmelerin, üretim süreci boyunca yukarıdaki sorular için anlamlı cevaplar oluşturacak üretim etkinliklerinde bulunmaları istenen durumdur. Yani işletmelerin yaptıkları/yapacakları üretim, sınırlı kaynaklar varsayımı altında "hangi mal ve hizmet" sorusuna uygun olmak zorundadır. Üretim teorisinin istediği budur.

Sorulara istenen cevapların, kuruluş yeri seçimi açısından da anlamlı olma zorunlulukları vardır. Çünkü, kaynaklar sınırlı ve yenilenemez iken, "etkin" ve "tam" kullanılmaları, ülkenin iktisadi kalkınması için kaçınılmaz olmaktadır. Bu durumun gerçekleşmesi de şüphesiz "en uygun kuruluş yerine sahip işletmeler"le olacaktır. Başka bir ifade ile kıt kaynakların iktisadi kalkınmaya hizmet etmeleri, tam ve etkin olarak kullanılmalarıyla, tam ve etkin olarak kullanılmaları da "optimal kuruluş yeri"ne sahip işletmelerce gerçekleştirilebilecek bir olaydır. Birinci olayın gerçekleşmesi, ikincisinin varlığıyla olmaktadır.

Bu, gerçekte böyle midir? Olumlu bir cevap vermek oldukça güçtür. Gerçek ya da pratik hayatta karşılaşılan durum, iktisat kitaplarında kuramcılarının anlattığı kadar güzel değildir. Üç soruya cevap arayan üretim süreci, insanlığın önüne hiç de hoşlanılmayacak bir tablo çıkarmış bulunmaktadır.

"Ne üretilmelidir" sorusuna cevap arayan üretici birimler, gerçekten hangi kriterlere göre hareket etmektedirler, bilinmiyor. Bir tarafta kaynakların çok yakın bir gelecekte tükeneceği endişesiyle kötümser tahminler yapan uzmanlar, diğer tarafta ise, bu kıt kaynakları "gereksiz" ve "uygun olmayan" şekillerde "üretim süreci"ne sokan girişimciler veya üreticiler. Yaşanan hayatta en çok gözlenen, "gerçek insan ih

tiyaçları" gözönünde bulundurularak üretim faaliyetinin yürütülmesi değil; üretilen ürünlere göre "ihtiyaçların türetilmesi"dir. Yani üretim, "var olan" ihtiyaçların giderilmesine yönelik olmaktan çok, yaratılması düşünülen ihtiyaçlara yönelik olmaktadır. ⁽¹⁰⁾ Daha çok kazanç adına çıkarını "her şey" in üstünde (veya önünde) gören "iktisadi adam"ın felsefesi üretim sürecinin her tarafına hakim olmaya başladıktan sonradır ki, soruların anlamı kalmamıştır. ⁽¹¹⁾ Ve insanlık dev boyutlara ulaşan "çevre sorunları" ile karşılaşmıştır. İktisadi adam için çevre sorunları veya daha başka bir sorun, "sınırsız fayda" veya "sınırsız kazanç" eğilimini tehlikeye maruz bıraktığı ölçüde önem arzeder. Yani bu insan tipi için, kuruluş yerinin uygunluğu-uygunsuzluğu, sosyal çevrenin elde ettiği olumlu-olumsuz dışsallıklar, uygunsuz kullanım sonucu yok olmanın eşiğine gelmiş doğal kaynaklar ve "elden gidiyor mu?" diye hakkında sorular sorulan dünyamız, "kişisel çıl-

(10) Çağın kitle iletişim araçları yardımıyla toplumları şaşkına çeviren "reklam" olgusu, çevre sorunları çağında önemle üzerinde durulması gereken bir konudur. Pazarlama disiplini, mal ve hizmetlerin "tutundurulması" için reklamı kaçınılmaz gösterse de... Hem pazarlamanın "talebi" (var olmayan talebi) türetme mekanizması olduğunu ileri sürenlere ne demeli (Gürdoğan, 1984, 12)?

(11) İktisadi Adam: homo economicus deyimi latince olup, sosyal bilimler literatüründe en sık rastlanan bir kavramdır. İktisadi adam veya ekonomik insan tabiriyle, bütün davranış ve düşüncelerini iktisadi menfaatlerine göre düzenleyen bir insan tipi kastedilmektedir. Bu insan tipi, hayatı sadece "üretmek" ve "tüketmek" fiillerinden ibaret gören, bunun dışında hiçbir ahlâki değer kaygısı taşımayan bir insan tipidir. Homo-economicus, sanayi devrimiyle birlikte bütün Batı toplumlarında ve sanayileşme seyrine bağlı olarak da diğer toplumlarda görülen bir "insan tipi" olarak kabul edilmektedir. İnsanı sadece "ekonomik" bir varlık olarak kabul eden kavram, şüphesiz materyalist (bir) felsefenin bir ürünüdür ve dolayısıyla "doğruluğu" ancak bu felsefe çerçevesinde sözkonusu olması gerekirken, bugün tüm insanlığın yaşamının neredeyse "ortak paydası" nı temsil eden bir kavram durumuna gelmiş bulunmaktadır. İnsanlığın yaşam felsefesinin ortak paydası yalnızca maddi öğeler olunca da insan yaşamına kriz veya kaosların egemen olması kadar olağan bir şey olmasa gerektir (Sezal, 1981, 66).

karını azaltıp-azaltmama durumuna göre önem kazanmaktadır.⁽¹²⁾

Ne yazık ki,günümüz dünyasında(aksi iddia edilse de) egemen olan felsefe "homo-economicus" veya "iktisadi adam"ın felsefesidir.Bu itibarla,ekonomi kitapları varsın mantıklı gibi görünen varsayımlar geliştirmeye çalışsınlar,"sorular"a verilen cevaplar şüphe taşımaktan kurtulamayacaklardır.

"Nasıl" ve "kimin için" sorularına ilişkin yapılacak tartışmalar da en az yukarıdakiler kadar sevimsizdirler.Nasıl sorusuna karşılık bulmaya çalışan üretim yöntemleri de,insanlığın önüne hiç de hoş olmayan bir tablo sergilemektedir."Teknoloji" diye özetlenebilecek bu yöntemlerin zararlarını saymaya kalkışmak,belki bağımsız bir çalışmayı gerektirecek boyuttadır.⁽¹³⁾

"Kimin için" sorusuna ilişkin söylenecekleri de dünya ülkelerinin gelir dağılımlarını gösterme aracı olarak kullanılan "Lorenz eğrisi"ne⁽¹⁴⁾havale etmek daha uygun olur.

Özetle,kaynaklar kıtsa,insan ihtiyaçları da sınırsız ise,bu kıt kaynakların "en etkin" ve "tam" olarak kullanımını gerçekleştirecek "en uygun" üretim birimlerini oluşturmak büyük ve büyük olduğu kadar da önemli bir görev olarak önümüzde beklemektedir.

(12) Yirminci Yüzyıl'ın son on yılına girdiğimiz şu günlerde "dünya ölçeği"nde krizlerle ya da bunalımlarla karşı karşıya olduğumuzun,neredeyse tüm insanlık farkındadır. Bilim adamlarının,siyasetçilerin,uzmanların,gönüllü kuruluşların bunalımlar hakkında ürettikleri düşünceler ve yaptıkları önerilerin "etkisiz" kalışı neye bağlanabilir?Etkisizliğin nedeni,önerilerin "palyatif" olmasının yanında,"ekonomik çıkarları" zedelenen veya zedelenecek "güçler" in engellemeleri de değil midir?

(13) Çağdaş Batı medeniyetinin yapı taşlarından biri olan "Teknoloji" üzerine lehte ve aleyhte yazılan pek çok eser mevcuttur.Özellikle aleyhte yazılanlara birkaç örnek vermek gerekirse,O.Spengler'in 1931'de yazdığı "İnsan ve Teknik"(1973),E.Gürdoğan'ın "Teknoloji ve Otesi"(1984),İ.Özel'in "Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma"(1984) kitapları gösterilebilir.

(14) İktisatçılar,gelir grupları arasındaki farklılıkları belirtmek için bazı araçlar kullanırlar.Genellikle bu alanda kullanılan en yaygın araç "Lorenz eğrisi"dir.Lorenz eğrisi,nüfusun yüzde kaçının gelirin yüzde ne kadarını aldığını gösterir(AÖF,1983,208).

111. KURULUŞ YERİ TEORİSİ VE TARİHİ GELİŞİMİ

Bu çalışmanın kuramsal (teorik) çerçevesini bütünlene açı sından "kuruluş yeri teorisi"nin tarihi gelişiminden bahsetmek yararlı olacaktır. Bu düşünceden hareketle bu bölümde, önce genel olarak teorinin tarihi gelişimi hakkında bilgi ve - rilecek, daha sonra sırasıyla, genel ekonomi ve işletme ekono - misisi çerçevesinde geliştirilen kuruluş yeri teorileri, lite - ratür taranarak verilecektir. Burada bir noktaya özellikle dikkat edilmesinde yarar var. O da, kuruluş yeri teorisi ile ilgili bütün çalışmaların incelenmesinin zorluğudur. Bu ba - kımdan, çok genel bazı teorik çalışmaların özetlenmesiyle ye - tinildiği hatırdadır tutulmalıdır.

A. Genel Olarak Kuruluş Yeri Teorisi Çalışmaları

Geçen yüzyılın başlarından itibaren önem kazanan kuru - luş yeri seçimi ile ilgili teoriler, genellikle "Makro Ekono - mi" disiplini içinde işlenmişlerdir (Çakıcı, 1968, 3). Ancak ko - nunun ağırlıklı olarak makro ekonomi disiplini içinde işlen - miş olması, başka disiplinlerce gözardı edildiği anlamına gel - mez. Aksine, "kuruluş yeri seçimi, değişik yönlerden incelenme - si ve değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bu özelliğiyle "genel kuruluş yeri teorisi", sosyal, teknik, coğrafi, şehirci - lik, askeri ve (genel ekonomi ve işletme ekonomisini kapsamak üzere) ve ekonomik boyutları olan disiplinler arası bir konu - ma sahiptir. (...) Böylesine çok boyutlu ve farklı seviyeler - deki araştırma konularını kapsayacak şekilde bir "genel ku - ruluş yeri teorisi" henüz geliştirilebilmiş değildir" (Müftü - oğlu, 1983, 7).

Kuruluş yeri seçimi ile ilgili çalışmalar, her ne kadar "genel bir kuruluş yeri teorisi" oluşturacak boyutlara ulaş - mamışsa da, özelde "sanayi işletmelerinde kuruluş yeri seçim ve genelde ise, "genel ekonomi ve işletme ekonomisi" boyutla - rında, konuyu ele alan görüşleri kronolojik bir çerçeve için - de özetlemek uygun olacaktır (Müftüoğlu, 1983, 7).

Tarihi gelişimi incelemeye geçmeden önce altını çizmemiz gereken bir nokta var. Kuruluş yeri teorisine ilişkin analizler (ister işletme ekonomisi çerçevesinde, ister genel ekonomi çerçevesinde olsunlar) daha çok Alman düşünürleri tarafından yapılmışlardır. Bu yargı, Alman bilim adamlarından başka kimsenin bu işle uğraşmadığı anlamında kullanılmamalıdır. Ancak, literatür tarandığında, görülecektir ki, Alman bilim adamlarının dışında çok az isim vardır.

Meyer-Lindemann'a göre, genel ekonomi ve işletme ekonomisi içinde ele alınmış olan tüm teoriler dört grupta toplanmaktadır (Müftüoğlu, 1983, 7-9).

1. Kuruluş yerinin belirlenmesi ile ilgili teoriler.
2. Kuruluş yeri seçiminin etkileri ile ilgili teoriler.
3. Kuruluş yerinin tarihi gelişimi ile ilgili teoriler.
4. Kuruluş yerinin düzenlenmesi ile ilgili teoriler.

Ona göre ilk çalışmalar, işletme ekonomisi disiplini içinde ele alınabilecek kuruluş yerinin belirlenmesi ile başlayıp, her iki ekonomi (işletme ve genel ekonomi) içinde incelenebilecek "kuruluş yeri etkileri" ile genel ekonomi içinde incelenebilecek kuruluş yerinin düzenlenmesiyle gelişip devam etmiştir.

Meyer-Lindemann'ın gruplandırmasında ikinci madde, bu çalışmanın konusuyla yakınlık arzemesi açısından dikkat çekicidir. Burada kuruluş yeri veri olarak kabul edilirken mevcut kuruluş yerlerinin "çevre ekonomisi"ne olan etkileri söz konusu edilmektedir. Bu içerik, aslında çalışmanın içeriğiyle özdeşlik teşkil etmekteyse de kuruluş yeri teorilerini, tarihi gelişimi itibarıyla bu bölümde özetlemeye çalışırken, esas alacağımız gruplandırma, bu gruplandırma olmayacaktır.

Önce de belirtildiği gibi burada esas alınan gruplandırma, aşağıdaki gibi ikili bir gruplandırma olacaktır ki, bu aynı zamanda Lösch'ün gruplandırmasını da oluşturmaktadır (Müftüoğlu, 1983, 9).

B. Genel Ekonomiye İlişkin Kuruluş Yeri Teorileri

Kuruluş yeri seçimi teorileri ile ilgili literatür tarandığında, çok sayıda teorinin geliştirildiği görülecektir. Bu teorilerin, ikili bir gruptandırılması yapılırken, hangilerinin "genel ekonomi" içinde, hangilerinin "işletme ekonomisi" içinde yer alacağını çok kesin sınırlarla tesbit etmek çok da kolay olmamaktadır.

"Kuruluş yeri probleminin, ekonomi literatüründe ilk kez (kısaca ve kabaca bir şekilde de olsa) Kameralistler tarafından değinilmekte" (Müftüoğlu, 1983, 9) olması, sonraki bilim adamlarına zemin hazırlamıştır. Zira, bilinmektedir ki, ekonomi ilminin temellerini atan ve Kameralistlerden sonra gelen "Klasik İktisatçılar", bugün farklı disiplinlerce uğraş alanı seçilen pek çok konuya ilişkin düşüncelerini bir bütünlük içinde geliştirmiş ve "İktisadi Düşünceler Tarihi"ne kazandırmışlardır. Bu bakımdan sözkonusu düşünceye mensup bilim adamlarının teorileri, Müftüoğlu'nun (1983, 10) belirttiğinin aksine, ekonomi ilmi içinde "bağımsız bir gelişme" göstermemiş, geliştirilen teori ve düşüncelerin şurasına-burasına serpiştirilmiş vaziyette, adeta "satır araları"nda ayıklanmayı beklemektedirler. Nitekim Müftüoğlu (1983, 10-11) Klasik İktisatçıların, özellikle "Uluslararası Ekonomi"ye dair geliştirdikleri teorileri, kuruluş yeri problemi etrafında yorumlarken bu yargıyı doğrulamaktadır.

Doğrudan ve dolaylı olarak kuruluş yeri seçimi teorileri ile ilgileri kurulabilecek klasik iktisatçılar, A. Smith, D. Ricardo, Thünen, Dupuit ve benzerleridir.

1. A. Smith'in "Mutlak Üstünlükleri" ve Kuruluş Yeri Seçimi

Smith'in kuruluş yeri ile ilgili düşüncelerini, uluslararası iktisat disiplini içinde incelenen ve "mutlak üstünlükler" diye ün yapmış teorisinden çıkarmak mümkündür. Onun "mutlak üstünlükler" ile açıkladığı "uluslararası ticaret" in nedeni olarak, "ülke ölçeğinde sahip olunan optimal kuruluş yeri"ni öne çıkardığını ileri sürmek yanlış olmasa gerektir.

Smith'e göre, ülkeler diğerlerine göre mutlak üstünlük'e sahip oldukları üretim dallarında uzmanlaşıp dünya ticaretine katılarak büyük kazançlar elde edebilirler. Ancak, Smith'in dikkat etmediği bir husus var ki, o da ülkenin sözkonusu üretim alanlarının ("iki tür ürünün olduğu" varsayımı) (15) her ikisinde de "mutlak üstünlük"e (optimal kuruluş yeri) sahip olma olasılığının olabileceğidir. Bu eksikliğin daha sonra Ricardo tarafından giderildiği bilinmektedir.

Smith'de "tabii kuruluş yeri faktörleri (iklim, ülkenin coğrafi konumu, hammadde ve enerji kaynakları) yanında ekonomik faktörlerin de (işbölümü derecesi, piyasa büyüklüğü ve genişliği) üzerinde durulduğunu görüyoruz" (Müftüoğlu, 1983, 10). Ve sözkonusu faktörlere sahip "optimal kuruluş yeri"nin (ülke ölçeğindeki bir optimal kuruluş yeri), diğer kuruluş yerlerinden (diğer ülkelerden) daha elverişli olmasından dolayı en uygun üretimde (mutlak üstünlük) bulunmaktadır.

2. D. Ricardo'nun "Karşılaştırmalı Üstünlük"ü ve Kuruluş Yeri Seçimi Teorisi

Smith'in "mutlak üstünlükler" teorisinin eksik olan yönünün Ricardo tarafından giderildiğini belirtmiştik. Ricardo'nun dış ticaretin nedenini açıklayan ve kuruluş yeri problemiyle ilişkilendirilen teorisi, "karşılaştırmalı üstünlükler"dir. Ricardo da Smith gibi "tabii ve ekonomik faktörler" üzerinde durmaktadır. Onun teorisi de "ülke ölçeği"nde bir kuruluş yerini, "optimal kuruluş yeri" olarak ele almaktadır. Ancak, Smith'in mutlak üstünlüklere dayalı teorisinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir.

Smith'in teorisine göre, eğer ülke, sözkonusu edilen tüm alanlarda, diğer ülkelere (yani diğer optimal kuruluş yerleri-

(15) Daha önce de belirttiğimiz gibi ekonomi literatüründe bir takım analizler yapılırken sık sık başvurulan bir yol vardır: basitleştirici varsayımlar yapmak. A. Smith ve D. Ricardo'nun düşüncelerini yorumlarken de bu yola başvurulduğu gözden kaçmamalıdır. Örneğin, dünya ticaretinin yalnızca iki ülke arasında yapılması, yalnızca iki malın üretiminin sözkonusu edilmesi gibi (Seyidoğlu, 1986, 16).

ne) göre daha elverişli durumda ise, nasıl davranmak gerektiği hakkında kesin ve açık bir cevap bulunmamaktadır. Oysa, Ricardo'ya göre, bir ülkenin (ya da "ülke ölçeği"ndeki bir kuruluş yerinin) tüm üretim alanlarında eşit avantaja sahip olması mümkün değildir. Yani ülke, daha avantajlı olduğu alanda uzmanlaşmalı, daha az avantajlı olduğu üretim alanını başka ülkeye (kuruluş yerine) terketmelidir. Bu durumda her ülke sahip olduğu "karşılaştırmalı üstünlük" veya çalışmamızın diliyle "optimal kuruluş yeri" sayesinde (ki bu yer ülke ölçeğindedir) en kârlı üretimi gerçekleştirip, dünya ticaretine katılacaktır. Bu ticaretteki rolü, "satıcılık" olduğundan, daha az avantajlı olduğu mal ve hizmetleri de o mal ve hizmetin üretiminde, kendisinden daha fazla avantaja sahip ülkelerden satın alacaktır. Bunun sonucu olarak da, "kaynakların etkin ve tam kullanımı gerçekleşecek ve dünya insanların ortak refahına katkıda bulunulacaktır."

3. "Thünen Daireleri" ve Kuruluş Yeri Seçimi

A. Smith ve D. Ricardo'nun da aralarında yer aldığı klasik iktisatçıların başvurduğu basitleştirici varsayımlardan biri, "üretim faktörlerinin ülke içinde tam hareketli, buna karşılık ülkeler arasında tam hareketsiz kabul edilmesidir (Seyidoğlu, 1986, 16).

Thünen, kuruluş yeri seçimi hakkında geliştirdiği modelinde, yukarıdaki varsayımı yumuşatarak, üretim faktörlerinden yalnızca "toprak"ın taşınmazlığını, "sermaye" ve "işgücü" nün taşınabilirliğini varsaymıştır. Bu varsayımın gerçeğe daha uygun olduğu bir gerçektir.

Thünen, bu varsayımın bir sonucu olarak taşınamaz üretim faktörü olan toprağın kuruluş yerlerini belirli konumlarda "toplama" etkisi, taşınabilir üretim faktörleri olan işgücü ve sermayenin kuruluş yerlerini "dağıtıcı" etkisi ile adıyla ünlü "Thünen daireleri"ni geliştirmiştir (Müftüoğlu, 1983, 11).

Kuruluş yeri teorisi hakkında ilk bilimsel eserin sahibi olma özelliğine de sahip olan Thünen, modeline, tarımsal bir kuruluş yerini esas alarak kuramsal düşünceler geliştirmiştir.

Ona göre de, kuruluş yeri seçimini etkileyen "iklim" ve coğrafya gibi doğal faktörler ile "taşıma maliyeti" ve "taşıma süresi" gibi ekonomik faktörler mevcuttur. Yine ona göre bozulma ihtimali fazla olan ürünlerle taşıma maliyeti yüksek olan ürünler, tüketim merkezlerine yakın yerleri kuruluş yerleri olarak seçerler. Aksine, daha dayanıklı ve taşıma maliyeti nisbeten düşük olan mallar için de kuruluş yerinin tüketim merkezlerine uzak olması pek önemli değildir (Müftüoğlu, 1983, 12).

4. Dupuit ve Diğerlerinin Kuruluş Yeri Seçimi Teorisine Katkıları

Thünen gibi kuruluş yeri seçiminde ulaşım şebekesinin ve taşıma maliyetlerinin etkisini sözkonusu eden diğer bir yazar da Fransız bilim adamı Dupuit'tir. 1844 yılında yayınlanan eserinde, ulaşım şebekesinin yalnızca taşıma maliyetlerini değil, "ortalama maliyetleri" de düşüreceğini ileri sürmektedir (Müftüoğlu, 1983, 13).

Roscher, kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörleri üretim üstünlükleri, tüketim üstünlükleri ve ağırlık kaybı olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ona göre, işbölümünün nisbeten önemsiz olduğu durumlarda tüketim üstünlüklerine, işbölümünün önemli olduğu sanayi dallarında üretim üstünlüklerine (ki, en çok kullanılan faktöre yakınlık tercih edilir) ve ağırlık kaybı en fazla olan üretim faktörüne doğru kuruluş yerinin kayması sözkonusudur (Müftüoğlu, 1983, 13).

Predöhl'in teoriye katkısı ise, "ikâme prensibi"dir. Genel ekonomideki ikâme prensibi, belli bir ürün seviyesinin minimum maliyetle gerçekleştirilmesini sağlayan faktör bileşimi olduğuna göre "homojen bir alanda kuruluş yerindeki kaymalarla gerçekleştirilen sürekli ikâme sonucunda işletme maliyetinin minimum kılındığı nokta, optimum kuruluş yeri olarak belirlenecektir" (Müftüoğlu, 1983, 14; Çakıcı, 1968, 47).

Genel ekonomideki ikâme prensibi "nasıl bir üretim yöntemi" sorusuna cevap bulmaya çalışırken, kuruluş yeri teorisine uygulanmasıyla "üretimin hangi mekânda olması gerekir" sorusuna cevap aranmaktadır. Predöhl'ün toprak, sermaye, işgü-

cü yanında "mekân unsuru"nu da dördüncü üretim faktörü olarak kabul ettiğini belirtmek gerekir (Müftüoğlu, 1983, 15).

Hoover, Predöhl'de taşınamaz varsayılan sermaye ve iş - gücünü tam taşınabilir varsayarken, Isard, bu faktörlere kısmî bir taşınabilirlik özelliğiyle yaklaşmakta ve kuruluş yeri problemini ikâme prensibine göre incelemektedir. Pre - döhl, Hoover ve Isard'ın çalışmalarını daha da geliştirerek üretim teorisiyle ilişkilendiren Moses, kuruluş yeri teori - sinin ekonomik teoriyle bütünleşmesine önemli bir katkıda bulunmuştur (Müftüoğlu, 1983, 16).

Ohlin de, Smith ve Ricardo gibi analizlerini esas olarak "dış ticaret" etrafında yapmakta ve "faktör donatımı" adıyla bilinen teorisini geliştirmektedir. Bu teori, mutlak üstünlük ve karşılaştırmalı üstünlük teorilerinin daha çok eksik yönlerini giderme amacına hizmet etmiştir. Kuruluş yeri problemine ise, ülke ölçeğinde değil, "bölge ölçeği" boyutunda uygulanmıştır. Ohlin, üretim faktörlerinin bölgelerarası taşınmazlığı varsayımından hareketle faktörlerin toplandığı bölgeyi en uygun (optimal) kuruluş yeri olarak kabul etmektedir (Müftüoğlu, 1983, 18; Karluk, 1987, 48).

Çalışmaları, genel ekonomi içinde geniş yer alan Lösch, kuruluş yeri problemini incelerken, kuruluş yerini belirleyen bir faktör olarak diğer işletmelerin "kuruluş yerleri" ve "tüketici birimlerin tercihleri" üzerinde durmaktadır (Müftüoğlu, 1983, 19). Bu itibarla, Lösch'ün, daha o zaman, günümüzde yaygınlık kazanan ve özellikle işletmeler arası "aramal" (veya "olumlu dışsallıklar") teminini büyük ölçüde kolaylaştıran ve aynı zamanda üretim faktörlerinin etkinliğini yoğunlaştıran "organize sanayi bölgeleri"ne dikkat çektiği söylenebilir.

C. İşletme Ekonomisine İlişkin Kuruluş Yeri Çalışmaları

İşletmelerin kuruluş yeri seçimi, her ne kadar çok boyutlu ve disiplinlerarası bir problem özelliği taşıyorsa da asıl gelişmesini "işletme ekonomisi" disiplini içinde tamamladığı söylenebilir.

Teorinin bugünkü seviyeye gelmesinde Weber'in katkıları küçümsenemeyecek boyutlardadır. Burada, Weber'in kuruluş yeri teorisine katkılarını özetlemeye çalışacağız (Çakıcı, 1968, 25; Müftüoğlu, 1983, 25).

1. Weber ve Kullandığı Kavramlar

Şüphesiz, Weber'in kuruluş yeri teorisine en büyük katkısı, teoriye işlerlik kazandıran somut kavramlar kullanmasıdır. Bu kavramların en önemlisi (ki, bugün de yaygın olarak kullanılmaktadır) "kuruluş yeri faktörü"dür. Mebzul malzeme, yerel malzeme, net malzeme, yığılma avantajları ve yayılma avantajları gibi kavramlar da, Weber'in kuruluş yeri teorisine kazandırdığı diğer önemli kavramlardır.

Weber'in bu kavramlara yüklediği anlamlara biraz daha yakından bakalım.

a. Kuruluş Yeri Faktörü: Belli bir yerde cereyan eden üretim faaliyetine avantajlar sağlayan maliyet unsurları veya maliyet avantajı temin eden her şeydir. Bu tanımdan anlaşılacağı üzere, Weber'in teorisi üretim boyutunu dikkate almış, tüketime ilişkin avantajlar üzerinde durmamıştır. Bu durum teorinin eksikliğini oluşturmaktadır.

b. Mebzul Malzeme: Kuruluş yeri seçimine etkisi olmayan her yerde bolca bulunan hammadde veya üretim faktörüdür.

c. Yerel Malzeme: Belli bölgelerde bulunan ve kuruluş yeri seçimini etkileyen üretim faktörüdür.

d. Net Malzeme: Üretim sürecine girmekle ağırlığından bir şey kaybetmeyen hammaddedir.

e. Net Olmayan Malzeme : Üretim süreci sonunda ağırlığından kaybeden hammaddedir.

f. Yığılma Avantajları: Üretim sürecini oluşturan tüm faaliyetlerin, belli bir yerde toplanmasından kaynaklanan ve maliyetlerin minimumlaşmasına yarayan olumlu durumlardır.

g. Yığılma Dezavantajları: Üretimin bir bölgede ya da yerde yoğunlaşmasından kaynaklanan maliyet artışları veya dezavantajlarıdır.

Kavramların tanımlarını bu şekilde verdikten sonra Weber'in "kuruluş yeri faktörleri" gruplandırması etrafındaki açıklamalarına geçebiliriz.

2. Weber'in Kuruluş Yeri Faktörlerini Sınıflandırması

Weber, kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörleri şu üç grupta toplamaktadır (Çakıcı, 1968, 25).

a. Geçerli Oldukları Sanayi Dallarına Göre

Bu faktör de kendi içinden ikiye ayrılmaktadır. Birincisi genel kuruluş yeri faktörleridir ki, bu faktörler, her sanayi dalı için az veya çok öneme sahiptirler. İşgücü, ulaştırma hizmetleri gibi. İkincisi, özel kuruluş yeri faktörleri olup belirli sanayi dalları için gerekli olan faktörlerdir. İklim ve coğrafi şartlar başlıcalarıdır.

b. Bölgesel Etkilerine Göre

Bölgesel etkilerine göre kuruluş yeri faktörleri de başlıca ikiye ayrılmaktadırlar. Birinci tür faktörler, belirli özelliklere sahip sanayilerin belirli bölgelerde kurulmasını zorunlu kılan faktörlerdir. Demir-çelik işletmelerinin, bu madenlerin rezerv yataklarına yakın yerlerde kurulması buna örnek gösterilebilir. İkinci tür faktörler ise, dış tasarruf ya da dışsal ekonomik özellikler gösterenleridir. Sanayi işletmelerinin belirli bölgelerde toplanmasını gerektiren her türlü avantajı ifade eden bu tür faktörlere, organize sanayi bölgelerinin sağladığı avantajlar gösterilebilir.

c. Temin Edilişlerine Göre

Weber, bunları da yine kendi içinden ikiye ayırmaktadır. Doğal ve teknik faktörler olarak iklim, işgücünün niteliği, doğal ve coğrafi etkiler üzerinde durmaktadır. Bu sınıflamada üzerinde durduğu ikinci tür faktörleri de, toplumsal yarıdan doğan ve kültürel özellikleri de olan kuruluş yeri faktörleri olarak nitelendirmektedir. Farklı faiz oranları, vergiler, diğer sosyal sorumluluklar gibi.

Weber, çalışmalarının sonucunda kuruluş yerini belirleyen faktörleri şu şekilde özetlemektedir (Çakıcı, 1968, 30; Müftüoğlu, 1983, 28): Hammaddé fiyatları, işgücü ücretleri, taşıma maliyeti, yığılma avantajları.

3. Ritschl Ve Diğerlerinin Kuruluş Yeri İle İlgili Çalışmaları

Kuruluş yeri seçimi ile ilgili çalışmaları, işletme ekonomisi disiplinine dahil edilebilecek Ritschl, Engländer, Palander ve Behrens gibi bilim adamlarına da kısaca değinmekte yarar var.

Ritschl, Weber'in yukarıya aldığımız dört faktörüne, rant (veya arazi fiyatı), vergi, sosyal maliyet ve ekonomik ilişki üstünlüğü gibi faktörleri de ilâve etmektedir (Müftüoğlu, 1983, 30).

Engländer ise, talebin yayıldığı alan üzerindeki çalışmalarıyla "pazar faktörü"nü kuruluş yeri seçimi teorisine kazandırmıştır (Müftüoğlu, 1983, 30).

Kuruluş yeri seçimi teorisine ilgili çalışmalar yapan bir diğer bilim adamı Palander, "taşıma mesafesi ve taşıyıcı işletmeler arasındaki rekâbet"e, Hoover ise, "içsel ekonomiler-dışsal ekonomiler" diye ikiye ayırdığı "yığılma avantajları"na değinmişlerdir. Bu faktörler yeni olmayıp, daha çok Weber'in analiz ve düşüncelerinin genişletilmesi veya değişik yorumlara tabi tutulmasından ibarettir (Müftüoğlu, 1983, 30).

Behrens ise, Weber'in çalışmalarıyla ortaya koyduğu sonuçları "somut" kuruluş yeri problemlerine uygulamıştır. Ona göre, yaklaşımı "ampirik-gerçekçi kuruluş yeri teorisi"dir. Behrens, "kuruluş yeri kararı, kuruluş yeri faktörlerinin nisbî ağırlıklarının esas alındığı tüm kuruluş yerleri arasında yapılan nitel bir mukayesedir" der. Kuruluş yeri seçimini, nitel bir mukayese aşaması olarak kabul ederken çalışmalarına, "kâr maksimizasyonu" kriterini de ilave etmiştir. Weber'in aksine, maliyete ilişkin faktörlere, "satış hasılatı"na ilişkin faktörleri de ilave etmiştir. Behrens'in, kuruluş yeri seçimi ile ilgili olarak üzerinde durduğu bir diğer faktör de "belirli bir işletme büyüklüğü"dür (Müftüoğlu, 1983, 31-32).

Kuruluş yeri seçimi teorisine ilişkin çalışmaların tamamı, üzerinde durduklarımızdan ibaret değildir. Ancak, bu kadarlık bir incelemeden sonra, günümüz literatüründe genel-kabul görmüş "kuruluş yeri seçimi faktörleri"ne geçebiliriz.

IV. KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE KULLANILAN "GELENEKSEL" KURULUŞ YERİ FAKTÖRLERİ

Bu bölümde, işletme ekonomisi disiplinine girmiş ve genel geçer kabul edilen "geleneksel" kuruluş yeri faktörlerini inceleyeceğiz. İki alt başlık altında vereceğimiz konular sırasıyla şunlardır: (A). Genel Olarak "Kuruluş Yeri Faktörü" Kavramı. (B). Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen "Geleneksel" Faktörler ve Sınıflandırılması.

A. Genel Olarak "Kuruluş Yeri Faktörü" Kavramı

Kuruluş yeri seçimi teorisinin tarihi gelişimini ele aldığımız bundan önceki bölümde, pek çok bilim adamının konuya yaklaşım ve katkılarını özetlemeye çalışmıştık. Bunlardan biri var ki, henüz son şeklini almamış "kuruluş yeri seçimi teorisi"ne katkıları yine de küçümsenemez. Sözünü ettiğimiz bu bilim adamı, çalışmalarını işletme ekonomisi içinde değerlendiren A. Weber'dir.

Günümüzde işletme ekonomisi çerçevesinde çalışmalar yapan bilim adamları, araştırmacılar ve uzmanların çoğu, Weber'in analiz ve değerlendirmelerinden geniş ölçüde yararlanmaktadır. Literatüre kazandırdığı pek çok kavramdan biri olan "kuruluş yeri faktörü" kavramının, hiç değiştirilmeden benimsenmesi ve kullanılması, Weber'in, kuruluş yeri seçimi teorisine katkılarının önemini vurgulamaktadır.

"Kuruluş yeri faktörü" kavramının, özellikle günümüz işletme ekonomisi disiplini çerçevesinde yaygın bir kullanım alanı bulması, kavramın "içeriği" hakkında yapılabilecek çalışmaların bittiği anlamına gelmez. Başka bir deyişle, kavramın bizzat kendisine herhangi bir eleştiri yapılmamakla beraber, kavramın içinin henüz doldurulmadığı, kapsamının net olarak belirlenemediği de bir gerçektir. Bu yargımızı destekleyen en belirgin kanıtlar da, işletmelerin kuruluş yeri seçimi problemlerine ilişkin eserler kaleme alan yazarlardır. Özellikle "Türkçe" hazırlanan, hemen tüm ders kitapları (Alpu-

gan, 1987, 84; Doğan, 1987, 70; Tecer, 1990, 198; Birdal, 1986, 77; Demir, 1988, 141) ve bilimsel araştırmalarda (Müftüoğlu, 1983; Çakıcı, 1968) görülen durum, her yazarın, kavramın içeriğini ve kapsamını farklı şekilde algıladığı şeklindedir.

Burada bir yanlış anlamaya gidermek için birkaç noktayı açıklamakta yarar var. Kuruluş yeri seçimi sorunu hakkında yapılan çalışmalarda, kuruluş yeri faktörü kavramına yüklenen anlamların tümünden farklı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Yazarların, kavramın içeriğini farklı öğelerle doldurduğu bir gerçek ise de, çoğunlukla aynı ve benzer öğeleri kullandıkları da diğer bir gerçektir. Ancak, kuruluş yeri faktörü olarak kabul edilen "öğeler" in sınıflandırılması veya grublandırılması esnasında, yazarlar arasındaki farklı yaklaşımlar biraz daha belirginleşmektedir. Bunun nedeni de, "kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörlerin hem çok karmaşık ve hem de birbirleriyle yakından ilgili" olmalarıdır (Cemalcılar ve öte. 1983, 49). Yine, kuruluş yeri faktörlerinin grublandırmasını güçleştiren bir etkenin de, "faktörlerin çoğunun kalitatif nitelikte olması"dır (Doğan, 1987, 77).

Bu açıklamaların ışığında literatüre biraz daha yakından baktığımızda Doğan'ın (1987, 73) kuruluş yeri seçimini etkileyen faktörleri ikiye ayırdığını görüyoruz. Birincisi, kuruluş bölgesi seçimini etkileyen faktörler; ikincisi de kuruluş yöresini ve konumunu etkileyen faktörlerdir. Öyle ki, bu ikili gruplandırmada her iki grupta yer alan ve aynı adı taşıyan faktörler çoğunlukta. Doğan (1987, 77), bu durumu, şöyle açıklamaktadır: "yöre ve konum seçimindeki kriterler daha çok teknik düzeydedir. Bölge seçimindeki faktörlerle aynı adı taşıyanlar da mikro düzeyde bulunurlar."

Bu konuda üzerinde duracağımız son örnek Cemalcılar'ın (ve öte. 1983, 49), "kuruluş yeri faktörlerinin bölümlenmesi" adını verdiği gruplandırma olacaktır. Yazar(lar), "belli bir yerde yapılan üretim (veya pazarlama) faaliyetine üstünlükler sağlayan (özellikle maliyet üstünlükleri sağlayan) herşey kuruluş yeri faktörüdür" şeklinde verdikleri bir tanımdan sonra, kuruluş yeri faktörlerini genel olarak dört ana bölümde toplamaktadırlar: (1). İktisadi faktörler. (2). Doğal faktörler. (3). Sosyal faktörler. (4). Psikolojik, fizyolojik ve politik faktörler.

B. Kuruluş Yeri Seçimini Etkileyen "Geleneksel" Faktörler

Bu başlık altında, kuruluş yeri seçimi çalışmalarında etkili oldukları varsayılan, hammadde, ulaşım, pazar, işgücü, iklim enerji ve yakıt, yasalar ve teşvik edici politikalar gibi kuruluş yeri faktörleri üzerinde durulacaktır. Sözkonusu faktörler incelenirken, Cemalcılar'ın (ve öte. 1983, 49-50) yaptığı sınıflandırma esas alınacaktır. Bu sınıflandırma gereği, ilk olarak iktisadi faktörler işlenecek; daha sonra sırasıyla, doğal faktörler, sosyal faktörler ile psikolojik-fizyolojik ve politik faktörler incelenecektir. Bu arada iktisadi faktörleri biraz daha yakından inceleyeceğimiz bu konuda, diğer faktörlere kısaca değinip geçeceğiz. Sosyal faktörler içinde değerlendirilebilecek "çevre sorunları faktörü"nü bundan sonraki bölümde incelemeye alacağımızı da belirtelim.

1. İktisadi Faktörler

Kuruluş yeri seçimi çalışmalarında kullanılan "iktisadi faktörler" daha çok, "parasal değer"leri kestirilebilen ve kantitatif özellikler taşıyan faktörlerden oluşmaktadırlar. Yine bu faktörlerin kuruluş yeri seçimine etkileri belirgin olup, tartışmalı yönleri en az olanlardır. Şimdi belli başlılarını yakından görelim.

a. Hammadde ve Yardımcı Madde Faktörü

Doğada serbest, fakat miktar olarak "kıt" bulunan ve genellikle bir "üretim süreci"nden geçirilmesi gereken doğal kaynaklar "hammadde" kavramıyla adlandırılırlar. Hammaddeler çok farklı özellikler taşıdıklarından, işletmelerin kuruluş yerini belirlemede de farklı etkiler göstermektedirler.

Genellikle ağırlığı fazla olan hammaddeler ile dayanıklılığı az olan hammaddeler, kuruluş yerlerini kendisine çekerek; her yerde temin edilebilen hammaddeler kuruluş yeri üzerinde "nötr" bir etki gösterirler.

b. Taşıma Faktörü

Kitlesel üretimin geniş boyutlara ulaştığı zamanlardan beri, "üretim" ve "tüketim" farklı yerlerde ve farklı kişiler

için yapılmaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak üretim sürecinin bir parçasını da "ulaştırma" oluşturmaktadır. Yani, üretim süreci sonucu elde edilen ve kullanıma hazır halde bekleyen "ürünler" in tüketici birimlere ulaştırılması da üretim faaliyetinin bir parçasıdır. Ulaşım veya taşıma bir bakıma "yer" (mekân) faydası yaratan bir "üretim"dir. Bu bakımdan üretimin "en az maliyet" ile gerçekleşmesini hedefleyen "optimal kuruluş yeri" için "taşıma faktörü" önemli bir öğedir. Öyle ki, Weber'de ulaştırma masraflarının minimum olduğu noktada, "optimum kuruluş yeri" olarak geçmektedir (Çakıcı, 1968, 35).

c. Pazar Faktörü

Pazar faktörü, üretim biriminin veya işletmenin kuruluş yerini etkileyen faktörlerin başında gelir. Zira, üretim sürecinin, "pazar" diye tanımlanabilecek belirli alandaki insanların ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir süreç olduğu bilinen bir husustur. Pazar faktörü, ulaşım sisteminin elverişli olup olmamasına göre daha bir önem kazanmaktadır. Üretici birim yetkilileri için hedef, üretilen ürünlerin tüketici birimlere ulaştırılması işleminin, en az maliyetle gerçekleştirilmesidir. Bundan dolayıdır ki, üretici birimlerle tüketici birimlerin, yakın mesafeli pozisyonlarda olmaları istenen durumdur.

Çabuk bozulabilecek ürünler ile ağırlığı fazla olan ürünleri üretecek işletmelerin, pazara yakın yerlerde kurulmaları, özellikle tercih edilmesi gereken bir husustur.

d. İşgücü (Emek) Faktörü

Bir üretim faktörü olarak işgücü, üretimⁱⁿ her safhasına ücret karşılığında katılan fizikî ve zihnî insan gücüdür. İnsan faktörünün üretim sürecindeki yeri ve önemi hakkında söylenecek çok şey olmakla beraber burada uzun boylu bir "işgücü analizi" yapılmayacaktır. Ancak, özellikle "emek yoğun" üretimleri olan işletmelerin, işgücü faktörüne yakın yerlerde kuruluş yeri seçimine gitmeleri gereklidir.

Yine "uzmanlaşmış işgücü" gerektiren üretim faaliyetleri ile "tam istihdam politikaları"nın yürütülmesi gerekleri diğer faktörlerin önemini kısmen de olsa, gözardı etmeyi gerektirir; kuruluş yerlerini "işgücü faktörü"ne yöneltmektedir.

e. Enerji ve Yakıt Faktörü

Teknolojik olanakların artışıyla bu faktörler geçmişe oranla kuruluş yerini etkilemede belirgin bir değer kaybına uğramış olsalar bile yine de enerji gereksinimi fazla olan işletmeler için büyük önem taşırlar. Çimento, şeker, kimya ve kağıt endüstrisi alanlarında faaliyet gösteren üretim birimlerinin, enerji ve yakıt kaynaklarına yakın yerlerde kurulmaları bir bakıma bir zorunluluktur.

f. Teşvik Edici Faktörler

Ülkeler arasındaki "gelişmişlik" farkı, ülke ölçeğinde bölgeler arasında bulunmaktadır. Başka bir deyişle, nasıl ki, dünya üzerindeki ülkeler arasında "iktisadi kalkınma" bakımından farklılıklar bulunuyorsa, bir ulusal ülkenin değişik bölgeleri arasında da gelişme ve kalkınma bakımından farklılıklar vardır.

Bu durumun pek çok nedeni vardır: hammadde yataklarının dengeli dağılması, kaliteli işgücü yetersizliği, iklimin uygun olmayışı, enerji kaynaklarına uzaklık ve diğer alt yapı hizmetlerinin sağlanamaması gibi.

Sözü edilen yetersizliklerden dolayı, ülkenin bir veya birkaç bölgesinin "geri kalması" veya "kalkınmaması" istenen bir durum değildir. Bölge insanı için olduğu gibi, bütün bir ülke için de sakinleri oldukça fazladır. Ayrıca, günümüz devletin işlevlerinin arttığı ve "sosyal devlet" anlayışının, her geçen gün daha da benimsendiği gerçeği hatırlanırsa, durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılır.

Bu bakımdan, hükümetlerin veya hükümet adına bir takım yetkilere sahip kamu kurum ve kuruluşlarının, bölgeler arası gelişmişlik farkını giderici çalışmalar yapmaları gerekmektedir. Girişimcilerin, "geri kalmışlık" özelliği taşıyan bölgelerde uygun kuruluş yeri seçmeleri, "teşvik edici faktörler"e bağlıdır. Bu faktörler çok çeşitlidir. Altyapı yatırımları diye adlandırılan, yol, su, elektrik, personelin sağlık, kültürel ve diğer gereksinimlerinin karşılanması için yapılacak yatırımlardan "vergi bağışıklığı" veya "indirimi" şeklinde yapılan parasal (finansal) teşviklere kadar pek çok öğe bu faktöre girmektedir (Doğan, 1987, 75).

2. Doğal Faktörler

Doğal özellikler taşıyan faktörler arasında sayabileceğimiz başlıca faktörler şunlardır: iklim, arazinin durumu, deprem kuşağına uzaklık-yakınlık (Cemalcılar ve öte.1983, 50).

Sıcaklık, yağış, nemlilik derecesi ve rüzgar gibi öğeleri içine alan iklim, kuruluş yeri seçimine önemli etkilerde bulunur. Özellikle, "emek yoğun" sanayi dalları için iklimin önemi daha da artmaktadır. Bilindiği gibi aşırı ısı farkları çalışma güç ve enerjisine olumsuz yönde etki yapıp, produktiviteyi düşürür. Ayrıca soğuk bölgelerde işletmenin ısıtılması bazı yan masraflara katlanmayı gerektirebilir (Çakıcı, 1968, 29).

Arazinin engebeli oluşu, yüksekliği gibi faktörler kullanım güçlükleri yaratırken, deprem kuşağı olup-olmaması da, taşıdığı riskler itibarıyla kuruluş yeri seçiminde dikkat edilmesi gereken faktörlerdir.

3. Sosyal Faktörler

Dinamik ve çok boyutlu olma özelliğine sahip toplumsal hayat içinde faaliyet gösteren işletmelerin, tekdüze bir yaklaşımla varlıklarını devam ettirmeleri oldukça güçtür. Bugün işletmeyi teknik bir birim olarak kabul eden ve etrafı sularla kaplanmış bir "ada" şeklinde öngören yaklaşımlar terk edilmektedir. Aksine, sosyal çevre ile sıkı bir etkileşimi olan birimler (varlıklar) olarak kabul edilmeleri yaygınlık kazanmaktadır. Daha açık bir ifade ile, bugün yalnızca işletmenin kârını "en yüksekleme amacı" güden girişimcilik yerine, özellikle sosyal çevreden (ve doğal çevreden) sağlanan "girdiler"den "az olmayacak bir çıktı"nın sunulması kabul görmektedir. Bu bağlamda Cemalciler'in (ve öte.1983, 50) söylediklerinden bir alıntı şöyledir:

Bir bölgenin sosyal özellikleri işletmenin kuruluş yeri seçimini etkiler. İşletmelerin çoğu, işletmede çalışanların sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını giderecek kuruluşların bulunduğu yerde kurulurlar. Ayrıca, gürültü yapacağı, havayı veya suyu kireleteceği gerekçesiyle toplumun direnişi, işletmenin yerinin seçimini etkileyebilir. Toplumun sağlığını, şehirlerin kuruluşunu ve gelişmelerini gözönünde tutarak devlet ve belediye-

ler işletmelerin kuruluş yerlerine ilişkin sınırlayıcı türlü yasalar koyarlar. Kuruluş yeri seçilirken bu yasalara uymak zorunludur.

4. Psikolojik-Fizyolojik ve Politik Faktörler

İşletmeler için kuruluş yeri seçilirken, girişimcilerin ve devletin kararlarını etkileyen psikolojik, fizyolojik ve politik faktörlerin de olduğu bir gerçektir.

Bir girişimcinin veya politik bir karar organında görev almış bir kişinin, bir bölgede yaşayan insanlara duyduğu yakınlıktan dolayı, o yöreyi kuruluş yeri olarak seçmesi psikolojik faktörle açıklanabilir. Yine girişimci kör yeri, banyo veya plaj kasabası gibi sağlığına yararlı olacak bir yeri, kuruluş yeri olarak seçebilir.

Politikacıların, iktidarlarını borçlu oldukları kitlelere vefa borçlarını ödemek veya iktidarlarının devamını sağlamak için belli yöreleri, kuruluş yeri olarak seçtikleri de bilinen bir gerçektir. "Devlet de, iktisadi ve sosyal yararlar sağlayacağı düşüncesiyle, işletmelerin belirli yerlerde kurulmasını öngörebilir veya işletmecilik bakımından kurulmaması gereken yerlerde işletmeler kurabilir. Söz gelişi, bir bölgede işsizliği azaltmak için işletmelerin kurulması zorunlu olabilir. Bu tür davranışlar ülke ekonomisi yönünden verimli sayılırlar" (Cemalcılar ve öte. 1983, 50).

V. SANAYİ İŞLETMELERİNDE KURULUŞ YERİ MODELLERİ Tİ - POLOJİSİ

Buraya kadarki açıklamalarımız, kuruluş yeri teorisinin tarihi gelişimini ve bu konudaki açıklamalarıyla "teori"nin gelişmesine katkıda bulunan belli başlı bilim adamlarının görüşlerini özetlemektedir. Kuruluş yeri modelleri tipolojisi de (her ne kadar ayrı bir başlık altında incelenmeye alınmışsa da) aslında daha önceki açıklamaların (tarihi gelişimin) devamı niteliğindedir. Zira, farklı bilim adamlarının farklı bakış açılarıyla ve farklı noktalardan yola çıkarak yaptıkları açıklamalar, son tahlilde kuruluş yeri teorisinin oturmasına yol açmaktan; literatürü tamamlayıcı bir parça görevini yerine getirmekten başka bir amaca hizmet etmiş değildirler.

Bu bakımdan "kuruluş yeri modelleri tipolojisi" başlığını taşıyan bu bölümde de, bir bakıma "tarihi gelişim" e devam ediliyor denilse, yanlış olmaz.

A. Nitel ve Nicel Kuruluş Yeri Modelleri

Kuruluş yeri modelleri tipolojisi hakkında yapılmış en derli toplu açıklamaları Müftüoğlu'nun (1983, 36-54) eserinde bulmak mümkündür. Sözkonusu eserden bu konuya biraz daha yakından bakmaya çalışalım.

Genel olarak işletme ekonomisinde, kuruluş yeri problemi kuruluş yeri modelleri vasıtasıyla incelenmekte ve belli bir model esas alınarak işletmenin optimum kuruluş yeri belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu modeller nitel ve nicel kuruluş yeri modelleri olmak üzere iki grupta incelenebilir.

Nitel kuruluş yeri modellerinde, optimum kuruluş yerinin belirlenmesinden çok, kuruluş yeri kararı için önemli olabilecek kuruluş yeri şartlarının, kuruluş yeri faktörlerinin ve bölgesel özelliklerin belirlenmesi, toplanması ve sistematize edilmesi önem kazanır.

Nitel kuruluş yeri modelleri bir karar modeli olmayıp, karar vericiye çeşitli kuruluş yeri alternatiflerinin değer-

lendirilmesine ilişkin bilgiler sunmak üzere, kuruluş yeri faktörlerinin ve belirli bir problem için her bir kuruluş yeri faktörünün taşıdığı önem derecesinin belirlenmeye çalışıldığı tasviri modellerdir. Sektörlere göre ayrı ayrı hazırlanan ve kuruluş yeri kararında önem taşıyan birkaç yüz kuruluş yeri faktörünü içeren listeler, nitel kuruluş yeri modellerine örnek gösterilebilir (Demir, 1988, 145; Karayalçın, 1977, 13).⁽¹⁶⁾

Kuruluş yeri problemleri için geliştirilen "sıralama modelleri" de, yarı nitel kuruluş yeri modelleri olarak kabul edilebilir. Burada nitel ve nicel kuruluş yeri faktörleri belirlenmekte ve her faktörün ağırlığına (önemine) göre mümkün kuruluş yerleri değerlendirilerek bir sıralama^{ya} tabi tutulmaktadır. Özellikle, önemli kuruluş yeri faktörlerinin nicel ifadelerinin imkânsız olduğu kuruluş yeri problemleri için sıralama modelleri bir karar aracı olarak da değerlendirilebilir. Yine nitel kuruluş yeri faktörlerinin de değerlendirmede gözönünde tutulduğu "mukayeseli maliyet analizi" de yarı nitel bir kuruluş yeri modeli olarak kabul edilebilir.

Nitel ve yarı nitel kuruluş yeri modellerinin, belirli bir kuruluş yeri problemi için taşıdığı önem, nicel olarak ifadesi mümkün olmayan kuruluş yeri faktörlerinin miktarı ve önem dereceleri arttıkça daha fazla olacaktır. Ayrıca, nicel bir kuruluş yeri modeline esas alınacak mümkün kuruluş yerlerinin belirlenmesinde de nitel değerlendirme büyük önem taşır. Zira, birçok kuruluş yeri alternatiflerinin nitel bir değerlendirme sonucunda elenerek mümkün kuruluş yerleri sayısının azaltılması; nicel kuruluş yeri modellerinin çözülebilirliği açısından pratik bir değer taşır.

(16) "Birçok bilim adamları kuruluş yeri seçimini etkileyen öğelerin tümünü liste halinde sunmaya çalışmışlardır ve ortaya değişik listeler çıkmıştır. 1960 yılında Industrial Development (endüstriyel gelişim) dergisinde yayımlanan listede öğeler 10 ana gruba, her ana grup da alt ve küçük alt gruplara ayrılmıştır. Listede toplam 753 öğe yer almıştır" (Demir, 1988, 145-146).

Nicel kuruluş yeri modelleri ise, sadece nicel olarak ifade edilebilen kuruluş yeri faktörlerini kapsayan ve delayısıyla optimum kuruluş yerinin sadece nicel kuruluş yeri faktörlerine göre belirlenebildiği modellerdir. Burada kuruluş yeri, matematiksel eşitlikler ve eşitsizliklerden oluşan bir "matematitsel model" olarak ifade edilir. Bu modelin, yine matematiksel bir amaç fonksiyonuna göre çözümü optimum kuruluş yeri olarak belirlenir. Bunun için de kuruluş yeri problemi - nin ifade edildiği matematiksel modelin çözülebilir olması, yani bir çözüm metodunun olması gerekir.

Nicel modellerin çözüm metodları olan "diferansiyel", "yöneylem araştırması" ve "simulasyon metodları"ndan hangisinin kullanılabilceği, modelin (ve delayısıyla modele konu olan kuruluş yeri probleminin) yapısına bağlı olarak değişecektir.

B. Tek Konumlu-Çok Konumlu Kuruluş Yeri Modelleri

"Tek konumlu kuruluş yeri modelleri, mümkün kuruluş yerlerini ifade eden, $A: (A_1, A_2, \dots, A_n)$ kümesinin sonsuz sayıda eleman ihtiva ettiği ve sadece tek bir mümkün kuruluş yerinin $(A_i, i:1, 2, \dots)$ optimum kuruluş yeri olarak seçilebildiği kuruluş yeri modellerini kapsamaktadır" (Müftüoğlu, 1983, 41).

Aynı zamanda sürekli kuruluş yeri modelleri olarak da bilinen tek konumlu kuruluş yeri modellerinde yapılan var - sayımlar gereği, modelin çözümü için, A kümesinin "tek bir elemanı"nın gözönünde bulundurulması gerekmektedir ki, o da optimum kuruluş yerinin belirlenmesinde üzerinde durulan "taşıma maliyeti"dir. Buna göre, modele pek çok değişkenden yalnızca taşıma maliyeti dahil edilmekte; diğerlerinin kuruluş yerini etkilemediği varsayılmakta olup, taşıma maliyetlerinin minimum olduğu coğrafi konum, optimal kuruluş yeri olarak tanımlanmaktadır.

Kesikli kuruluş yeri modelleri olarak bilinen çok konumlu kuruluş yeri modelleri ise, "belirli bir üretim seviyesinin tek bir konumda kurulacak tek bir işletme vasıtası ile gerçekleştirilmesi alternatifi yanında, birçok konumlar da kurulacak, birçok işletmeler tarafından gerçekleştirilmesi alternatifini de kapsayan; daha geniş geçerliliğe sahip

kuruluş yeri modelleridir" (Müftüoğlu, 1983, 52).

Çok konumlu kuruluş yeri modelinin, önceki tek konumlu modelden ayrılan yönleri vardır. Herşeyden önce bu modelde, birden çok kuruluş yerinin ve birden çok işletmenin bulunacağı varsayılmaktadır. Ayrıca, modele dahil edilen, coğrafi konumun, arazi durumu, ulaşım şartları, işgücü, enerjinin temini ve pazarlama gibi faktörlerin de etkisi varsayımlarda sözkonusu edilmektedir. Oysa ki, tek konumlu modellerde, bir tek coğrafi konumda, bir tek işletmenin, bir tek "taşıma maliyeti"ni minimumlaştırmasıyla optimum kuruluş yerini tesbit edebileceği varsayılıyordu (Müftüoğlu, 1983, 52-54).

Buraya kadarki açıklamalarımızla "kuruluş yeri seçimi" sorunu ile ilgili "kuramsal (teorik) bilgi" aktarımını tamamlamış bulunmaktayız. Bu konu hakkında yapılan teorik çalışmaların tamamını gözden geçirip, yapılabilecek "en iyi" özetlemeyi gerçekleştirdiğimizi ileri süreceğiz değiliz. Ancak, bundan sonra üzerinde düşünmeyi deneyeceğimiz "çevre sorunları"nu bir "kuruluş yeri faktörü" olarak kabul eden varsayımımız açısından, yeterli bir "kuramsal çerçeve" olduğu kanaatindeyiz.

ÜÇÜNCÜ KESİM

KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE YENİ BİR BOYUT: ÇEVRE SORUNLARI FAKTÖRÜ VE ÇED

Bu kesim, başlıca üç bölümden oluşmaktadır; VI. Bölümde "Çevre Sorunları" kavramının tanımı, kapsamı ve bir "kuruluş yeri faktörü" olarak algılanmasının önemi üzerinde durulacaktır. VII. Bölümde, kuruluş yeri seçimi çalışmalarında kapsamlı ve çağdaş bir çerçeve olarak ÇED ele alınacaktır. Bu kesimin son bölümünü oluşturan VIII. Bölümde ise, çalışmaları bulguları, bunlara bağlı olarak üretilen öneriler ve genel sonuç ortaya konmuştur.

VI. "ÇEVRE SORUNLARI" NİN TANIMI-KAPSAMI VE BİR KURULUŞ YERİ FAKTÖRÜ OLARAK ALGILANMASININ ÖNEMİ

Bu bölüm, başlıca dört ana başlıktan oluşmaktadır. Çevre ve Ekoloji kavramları etrafında bilgi verildikten sonra, "Çevre Sorunları" kavramının tanımı yapılacaktır. İkinci olarak "Çevre Sorunları" kavramının kapsam ve içeriği hakkında bilgiler sunulacaktır ki, bu bilgiler aslında bir önceki başlıkta (VI.A.da) verilen tanımın, unsurlarının açılımından başka bir şey değildir. Bölümün üçüncü alt başlığı, çevre sorunlarının dünyadaki ve Türkiye'deki tarihsel gelişiminin gözden geçirilmesi ile ilgili olacaktır. Bu bölümün son alt başlığı ise, çevre sorunlarının, bir kuruluş yeri faktörü olarak önemi açıklamaya çalışmaktadır.

A. Çevre Sorunlarının Tanımı

Dikkat edileceği üzere "çevre sorunları" kavramı bir "tanımlama"dır. Bu bakımdan bu başlık altında, kavramı parçalararak tanımlama yoluna gitmek hem faydalı, hem de gerekli

1. "Çevre" Kavramı

Çevre kavramı, en yalın anlamıyla, "herhangi bir yüzeyin sınır çizgisinin uzunluğu, bir alanın sınırları veya bir alanın etrafını kuşatan (soyut ve somut) ortamdır" (SBA, 199

c.1,225).Çevre'yi daha değişik şekillerde tanımlayanlar da olmuştur.Şöyle ki,"çevre, insanın sosyolojik,biyolojik ve kimyasal bütünü faaliyetlerini devam ettirdiği bir ortamdır" (TÇSV,1986,11).Bir başka tanıma göre ise,çevre,"dünyanın canlı varlıkları ile bu varlıkların yaşadığı ortamdaki hava,su ve topraktan ya da doğal kaynaklardan oluşan bir sistemdir" (TÇSV,1988,29).

Önceleri "Antropoloji Disiplini" etrafında daha çok üzerinde durulan ve tanımlanması yapılan⁽¹⁷⁾ çevreyi bugünkü anlamıyla algılamak için belki insanlığın Yirminci Yüzyılı beklemesi gerekliydi.Nitekim Sosyal Bilimler Ansiklopedisi'ne(1990,c.1,225) göre,"çevreyi çeşitli yönleriyle açıklamaya çalışan "ekoloji" (Çevrebilim), canlı varlıkların birbirleriyle ve buldukları ortamla ilişkilerini incelemeyi kendisine konu edinirken,doğal kültürler arasındaki mahiyet ve nitelik farklarına bağlı olarak incelemeyi de öngörmektedir.Yani canlılar ile onları çevreleyen canlı ve cansız ortam arasındaki ilişkiler açısından canlıları "birey","türdeş topluluklar" ve "karma topluluklar" şeklinde ele almayı amaçlayan ekoloji ancak Yirminci Yüzyılın sonlarına doğru ilgi odağı olabilmıştır."

2. Ekoloji Kavramı

Burada kısaca değinmekte fayda umulan bir kavram da "ekoloji"dir.Çok uygun olmasa da,çevre ve ekoloji kavramı ve bu kavramlardan türetilen "çevre politikası","ekoloji politikası" ve benzeri kavramlar,çoğunlukla birbirlerinin yerine kullanılmaktadır.Konunun bu boyuttaki tartışmasına girilmeden,kavramın literatüre girişi çok kısa olarak gözden geçirilecektir.

Ekoloji(Oekologie) Yunanca'dan türetilmiş bir kelimedir."Oikos" (ev) ile "logos" (anlama) sözcüklerinin birleşmesinden oluşuyor.Kısaca,"gezegenimizi anlamamıza aracılık eden" anlamına geliyor(SBA,1990,c.1,225;Porrit,1988,19).Bu arada "ev

(17) Antropoloji disiplini çerçevesinde,çevrenin yapılan bir tanımı şöyledir:"bir insanın davranışlarına etkisi bakımından düşünüldüğünde,o insanın içinde yaşadığı ortam ve bu ortamın şartların ifade eder.Başka bir söyleyişle,ortak çıkarları,benzer etkinlikleri paylaşan,aynı toplumsal konumlar içinde birbirleriyle ilişkili insan topluluğu çevreyi oluşturmaktadır(SBA,1990,c.1,225).

ve "barınak" anlamındaki "oikos"tan hareketle, canlıların yaşadığı ortam anlamının ağırlık kazandığı da belirtilmesi gerçektir bir husustur.

Ekoloji kavramı, ilk kez 1870'de Alman Zoologu (Biyolo) Ernest Haeckel tarafından kullanıldı. Ancak günümüzdeki anlamını kazanması, yani ekolojinin temellendirilmesi 1930'lu yıllardan sonra olmuştur. Hayvan ve bitki dünyasını inceleyen fizyologların çalışmaları, kavramın gelişim sürecine büyük katkılar sağlamıştır (SRA, c.1, 225; Porrit, 1988, 18).

Haeckel'de dar anlamıyla kullanılan ve bir hayvan türünün inorganik ve organik çevresi ile bütün ilişkileri toplamının araştırılmasını esas alan kavram, zamanla geniş bir anlam değişimine uğramıştır. Bu anlam değişimine ilişkin olan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi'nin (1990, c.1, 227) yaptığı açıklamalardan bir alıntıyı aşağıya çıkarmış bulunmaktayız

Öncelikle ekoloji bir hayvan türünün değil, bir çevre düzeninde yaşayanların tamamının birbiriyle olan çeşitli ilişkileri ve dengesi olarak anlaşılmaya başlanmıştır. İkinci olarak ekoloji kavramının içine insan türü de girmiş ve insan çevresine yönelik ilgide büyük bir yoğunlaşma ortaya çıkmıştır. Üçüncüsü ekolojinin içeriğindeki genişleme, onu, biyolojinin bir alt dalı olmaktan çıkarmış, birçok bilim dalının ilgilendiği bir alan haline getirmiştir. Ve artık amaç, saf bilimsel bir ilgiden dünyayı bekleyen felaketleri önleme, geleceği değiştirme çabasına dönüşür. Çünkü ekolojik çalışmalar sırasında sanayileşmenin giderek önemli ekolojik ilişkiler ürettiği düşüncesi uyanmıştır.

Bundan sonra üzerinde duracağımız "Çevrecilik Hareketinin temel dinamiklerini de oluşturan "sanayileşmenin çetelleri"ni (de) adı geçen ansiklopedi şu satırlarla vermektedir

Sanayileşme dünya nüfusunu denetimi imkansız bir artışa götürmektedir. (18) Sanayileşme sürecinin temel dayanağı olan enerji, hammadde

(18) "Thomas Malthus'un ekonomik bağlamda nüfus artışıyla dünyadaki besin kaynakları arasındaki ilişkiye biraz kötümser açıdan bakması, Ondokuzuncu Yüzyıl'da nüfus gusuna dikkatleri çekecektir (SRA, 1990, c.1, 225).

ve maden kaynakları yenilenemez niteliktedir ve tükenmeye yüz tutmuşlardır. Bu durum nükleer kaynakların devreye girmesine neden olmaktadır; sanayileşme süreciyle su ihtiyacı karşılanamaz olmuş ve yeraltı su kaynaklarına el atılmış, su dolaşımı bozulan dünyada hava (iklim) değişiklikleri başlamıştır; kullanılabilir tarımsal alanlardaki azalma, tarımsal üretimi özellikle genetik çalışmalar yoluyla arttırmaya yönelmesine yol açmıştır; bu da çok ciddi ekolojik dengesizlikler ortaya çıkarmaktadır. Çevre kirlenmesi, biyolojik, fiziksel ve kimyasal kirleticilerle gezegendeki yaşamı tehdit etmektedir; bütün bunlar insanların ruh sağlığını bozarak ruhsal kirlenme etkisi de yapmaktadır.

Yukarıdaki satırlara dayanarak ekoloji kavramının gelişimindeki zorunlu ve doğal değişme hakkındaki yargısını sunan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, "çevrecilik hareketi"ne de atıfta bulunmaktadır: "Yaşanılan dünyaya böyle bir perspektiften (yukarıdaki satırlarda anlatıldığı gibi) bakıldığında, sanayileşme ile birlikte büyük bir felakete doğru yol aldığımız sonucu çıkmaktadır. Böylece doğal olarak ekoloji kavramı sözkonusu değişimleri yaşamak, başlangıçta bir boş zaman değerlendirme uğraşı ve azınlık bir entellektüel faaliyeti olan ekoloji hareketi önemli bir politik ilgi alanına ve politik güce dönüşmek zorunda kalmıştır" (SBA, 1990, c.1, 227).

3. "Çevrecilik" Kavramı

Yukarıda ekoloji kavramı etrafında yapılan açıklamalar incelendiğinde görülecektir ki, çevrecilik hareketi, ekoloji kavramındaki gelişmelerin doğal bir yansıması ve sonucudur. Hatta denilebilir ki, içi her geçen gün daha geniş (veya büyük) olay ve olgularla doldurulan; üzerinde durduğu olguların geniş boyutlara ulaştığı söylenen ekoloji kavramının bu şekilde algılanması, "çevrecilik hareketi"nin gelişim sürecinden başka bir şey değildir.

Çevrecilik hareketi için yine Sosyal Bilimler Ansiklopedisi'nin tanıklığına başvurduktan sonra, J. Porritt'in çevrecilik hareketi etrafında yaptığı üçlü sınıflama ile hareketin temel dinamiklerine ilişkin bilgileri sunup geçeceğiz.

Çevrecilik hareketi, özellikle Almanya olmak üzere bütün sanayileşmiş Batı toplumlarında, bu arada giderek dünyanın diğer bölgelerinde

1970'li yılların ortalarından beri güç kazanmaktadır. Ancak her ne kadar dünyanın çeşitli bölgelerinde benzer isimler alsalar ve bu isimler (Yeşiller gibi) doğacı bir yaklaşımı çağrışırsalar da, artık çevreciliğin ilgi alanı yalnızca çevre ile sınırlı değildir. Ayrıca o, homojen bir yapı da göstermez. Çevre kirlenmesine, nükleer santrallere, silahlanmaya tepki duyan sıradan vatandaştan; ekonomide, politikada, eğitim ve kültürde varolan düzene alternatif arayışı içinde olan aydına kadar birçok kişiyi içine alır. Açık seçik bir biçimde dile getirilen bir teorisi, manifestosu, liderleri yoktur. Politik ve ekonomik etkinliklere önem verilmez. (...)

Alternatif amaçlar, ekolojik bakımdan uyumlu doğayla bütünleşmiş, büyümeyi amaçlamayan, barışçı bir dünya olarak özetlenebilir. (...)

Siyasal bir güç olarak çevrecilik bazı orta dereceli başarılar kazanmıştır. Yeni Zelanda'da ve Batı Almanya'da teşkilatlı çevreci partiler vardır; Yeni Zelanda "Değerler Partisi", Almanya'da ise "Yeşil Parti"nin adları benimsedikleri siyasal tutuma işaret eder. İngiltere'de ise "Ekoloji Partisi" 1979 seçiminde pek çok seçim bölgesinde mücadele vermiştir.

(SBA, 1990, c.1, 228)

Bu arada geniş tabanlı siyasal partilerden başka, Roma Kulübü ve Sierra Lodge gibi çevreci baskı gruplarının da giderek artış gösterdiği gözlenebilmektedir.

Yukarıda Porritt'in (1988, 19) çevrecilik hareketi ile ilgili sınıflandırmasını vereceğimizi belirtmiştik. Yazar çevreci akımları üçe ayırmaktadır.

Birincisi "dönemin ekonomik bireyciliğine ve faydacı materyalist değerlerine karşı çıkan Ondokuzuncu Yüzyıl liberalizminin mirasçıları olan doğa korumacılar ya da gelenekçilerden oluşur." Yazara göre bu akım, "endüstriyalizm"e karşı olmayan ve mevcut sistemin restorasyonuna önem veren bir anlayışı benimsemekle yeşil olamamaktadır.

İkinci olarak ise, "Kropotkin, Thoreau ve Godwin'in anarşist idealleriyle tanımlanan çok değişik bir geleneğin mirasçıları olan radikal çevreciler vardır." Endüstriyel sistemlerin karşısında yer alan bu akım, güncel krizin, bir teknolojik durumun diğerinin yerini almasıyla çözülebileceği düşüncesini reddeder; yine toplumsal değişimi kıyasından köşesinden zorlamayı yeterli görmez; değerlerde temel bir değişiklik

peşinde koşar ve genellikle yeşildir.

Üçüncü olarak da, "hiçbir özel geleneğin mirasçısı olmadığı halde çevre sorunlarını kapsayan geniş bir alana ilgi duyan reformistlerden söz edilebilir. Temelde, merkezci olan bu akım, özünde endüstriyalizme karşı olmadığı gibi, hakim toplumsal paradigmanın da yaşamasına taraftardır ve yeşil olmaktan hoşlanmaz.

Yazar, bu üç tür akımdan başka politik yönelimli yeşilleri de ayrıca ele almaktadır ki, yukarıda bunlardan en önemli üç tanesini (Almanya "Yeşil Partisi", Yeni Zelanda "Değerler Partisi" ve İngiltere "Ekoloji Partisi"ni) zikretmiştik.

4. Çevre Sorunları Kavramı

Çoğu zaman yapılageldiği üzere, "çevre sorunları" kavramının tanımlanması, tanımın özelliklerinden yola çıkılarak yapılabilir. Böyle olmasının nedeni, yukarıda, çevre, ekoloji ve çevrecilik kavramları etrafında verdiğimiz bilgilerden de anlaşıldığı gibi, çevre literatürünün sürekli bir gelişme süreci yaşaması ve ilgi alanının her geçen gün genişlemesidir. Gerçekten çevreye ait "teorik ve düşünsel zemin" o kadar genişlemiştir ki, yerküre üzerinde, hatta yerkürenin sınırları ötesinde (uzayın derinliklerinde) ki herhangi bir şeyi, canlı-cansız, soyut-somut, fizik-fizikötesi hiçbir olay, olgu, nesne ve etkinliği dışarıda bırakmamaktadır.

Daha sonra (VII. Bölüm A. da) anlamı genişleyen "çevre" kavramı üzerinde ayrıca durulacağından, özelliklerinden (unsurlarından) yola çıkarak dar bir "çevre sorunları" tanımlanması yapıp geçelim.

Çevre sorunları denilince genellikle akla gelen "çevre kirliliği" olgusudur. Oysa, daha önce de belirttiğimiz gibi, çevre sorunları kavramı çok daha geniş anlamlı bir kavramdır. Hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, sanayileşmenin yol açtığı üretim ve tüketim ile ilgili tüm çelişkiler, nüfus artışının beraberinde getirdiği sağlıksız kentleşme, ulaşım ile ortaya çıkan trafik problemleri ve her türlü gürültü ile sayılamayan daha pek çok öge çevre sorunları kavramıyla anlatılmaktadır.

Sonuç olarak bir tanım yapmak gerekirse, şu ifade kullanılabilir: "doğadaki biyolojik, fiziksel ve kimyasal sistemlerin, insan merkezli etkinliklerle bozulması, tahrip edilmesidir.

B. Çevre Sorunlarının Kapsamı

Bu başlık altında vereceğimiz bilgiler, aslında yukarıda "çevre sorunları" tanımlamasında geçen özelliklerin (hususların) genişçe bir açılımından ibarettir. Her ne kadar "çevre sorunları" denilince, özet olarak, "hava, su ve toprak kirliliği" çağrışım yapıyorsa da, çevre sorunlarının, sayılan unsurlardaki olumsuzlukların ötesinde çok daha kapsamlı bir olguyu ifade ettiği gerçeğinden hareketle açıklamalarımıza devam edelim.

Amerikalı bilim adamı Robert L. Heilbroner (Tuna, 1983, 21) bir makalesinde çevre sorunlarının geniş kapsamlılığı ve tehlikeli boyutlarına şu satırlarla dikkat çekmektedir: "Eğer sosyal ve fiziki bilimlerle uğraşan bir grup bilim adamının hesapları doğru ise, nüfus artışı ve ekonomik gelişmenin bugünkü hızları ile devam etmesi halinde, hayatı destekleyen çevremizin felce uğrayarak, bazı alanlarda kitle halinde ölümlere, diğerlerinde endüstriyel çöküntüye ve hemen hemen her yerde hayatın büyük ölçüde kısılmasına sebep olması için sadece 50 yıl yetecektir." (19)

Bugün dünya ölçeğinde bir sorun olan çevre sorunları çerçevesinde genel kabul görmüş bazıları aşağıya alınmıştır. Tüm çevresel sorunların, buraya alacaklarımızdan ibaret olmadığı; esasında statik (durağan) ve homojen bir yapı arzuetmeyen bu tür sorunların tamamını kapsayacak bir çalışmanın yapılmasının güçlükleriyle karşı karşıyayız.

(19) "Yazar bu hükme, çevre-insan mevzularını incelemekle vazifeli iki çalışma grubunun vardığı neticelerden ulaşmaktadır. Bu çalışma gruplarından ilki 30 kadar İngiliz ilim adamından meydana geliyordu. Diğer 70 ilim adamı ve uzmandan meydana gelmiş bir araştırmacılar grubu idi. Esas olarak her iki araştırma, bizlere aynı neticeleri ifade etmektedir. Eğer insanlık, üzerinde yaşadığı arzın son derece hassas ve dengeli kurulmuş düzenini şu yahut bu şekilde bozmaya devam ederse, hemen çok yakın gelecekte, neslimizi telafisi imkansız zorluklar beklemektedir. Çünkü arz-atmosfer ve okyanus-atmosfer ilişkileri ayrı, birbirinden bağımsız düşünülemez. Gerçeğinden giderek, çevredeki incecik hava, su ve toprak kabuğunun hayatı destekleyici özelliklerini korumak istiyorsak, bu gibi bir "son" vermek gerekecektir. Zira iki incelemenin

1. Hava Kirliliği

Atmosferi meydana getiren gazların karışımı olan hava, "canlı hayat"ın devamı için gerekli olan "temel faktörler" in başında gelmektedir. Başka bir ifadeyle "hava" öyle bir şeydir ki, onsuz başta insanlar olmak üzere hiçbir canlının "canlı" olarak kalabilmesi mümkün değildir. Öyle ki, ihtiyaçlar hiyerarşisinde herhangi bir nesnenin veya olgunun gerekliliğini vurgulamak için çoğunlukla "hava gibi vazgeçilemez bir ihtiyaçtır" özdeyişi kullanılır.

Yaşam için önemi bu şekilde vurgulanan "havanın, gerek insan sağlığına gerekse tabiata zarar verici hale gelmesi, kirleticilerden unsurların fazlalaşmasıyla olur. Kirleticiler belirli bir kaynaktan atmosfere bırakılan birinci derecede kirleticiler ve atmosferdeki kimyasal reaksiyonlar sonucu meydana gelen ikinci derecede kirleticiler olarak ikiye ayrılır. Bu kirleticilerin, havada belirli ölçülerin üstüne çıkması halinde hava kirliliği meydana gelmektedir" (TÇSV, 1989, 27). Hava kirliliğinin etkileri ise, belli başlı şu noktalarda toplanabilir: İnsan sağlığına etkileri, iklime etkileri, hayvan ve bitkilere etkileri, eşyaya etkileri (TÇSV, 1989, 27-30).

2. Su Kirliliği

Çevre sorunları kapsamında algılanan diğer önemli bir faktör de "su kirliliği" ile ilgili olanıdır. Su da tıpkı hava gibi, hayatın devamı için gerekli "temel unsurlar" dan biridir.

"Yeryüzündeki sular güneşin sağladığı enerji ile sürekli bir döngü içinde bulunur. Bu döngüye "hidrolojik çevrim" adı verilir. İnsanlar yaşamsal ve ekonomik gereksinimleri için, suyu bu döngüden alır ve kullandıktan sonra tekrar aynı döngüye iade ederler. Bu süreçler sırasında suya karışan maddeler, suların fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerini

dayandığı projeksiyonlar göstermiştir ki, sadece gelecek iki nesil boyunca nüfus artışı tamamen dursa, mevcut kirleticilerin kendisi bile, torunlarımızı ömür boyunca sağlıklı ve mutlu bir hayattan mahrum etmeye yetecektir" (Tuna, 1983, 21-22).

değiştirerek,"su kirliliği" olarak adlandırılan olguyu ortaya çıkarır.Sözkonusu özellik değişimleri, aynı zamanda sular da yaşayan çeşitli canlı varlıkları da etkiler.Böylece su kirlenmesi sucul ekosistemlerin etkilenmesine,dengelerinin bozulmasına ve giderek doğadaki tüm suların sahip oldukları kendi kendini temizleme kapasitesinin azalmasına veya yok olmasına yol açabilir"(TÇSV,1989,63).

3. Toprak Kirliliği

Yaşamı kolaylaştıran ve hemen tüm insani etkinliklerin üzerinde yürütüldüğü; bilinen tüm üretim etkinliklerinin girdi (materyal, hammadde) kaynağı olan toprağın da "kirletilmesi" en önemli çevre sorunlarının başında gelmektedir.Çok geniş anlamı olan "toprak"ın, bütün "fiziki doğa unsurları"nı içermesi, onda meydana gelen/gelebilecek tüm olumsuzlukların "kirlilik" gibi dar anlamı bir kavramla anlatılmasını imkânsızlaştırmaktadır.Bu bakımdan toprağın çölleşmesinden (daha doğrusu çölleştirilmesinden), erozyona, tarım topraklarının amaçları dışında kullanılmasına, toprağın üzerindeki bitki örtüsünün (Flora) yok edilmesine kadar bir dizi olumsuzluk "toprak kirliliği" kavramıyla anlatılmaktadır.

Bu arada biyolojik sistemlerdeki (flora-fauna'daki) olumsuzlukları da (genellikle ayrı bir başlık altında incelenmesine rağmen) "toprak kirliliği" kavramı içinde kabul ettiğimizi vurgulayalım.

4. Enerji

Enerji faktörü, çevresel etki açısından kapsamı en geniş olan faktörlerden biridir.Başlıca enerji kaynakları olan kömür, petrol ve doğal gaz; ticari olmayan kaynaklar olarak adlandırılan odun, tezek ve bitki artıkları; su kaynakları ve jeotermal kaynaklar, kullanım yerlerine ve alanlarına göre değişik nitelik ve nicelikte çevresel etkilere (sorunlara veya kirliliklere) neden olmaktadır.

İnsan gereksinimlerine yönelik "üretim süreci" boyunca sürekli bir girdi olarak kullanılan enerji, daha çok etkisini bu alanda (yani üretim alanında) göstermektedir.İnsanların zorunlu bir ihtiyacı olan "ısınma" için de büyük çapta enerji gereksinimi var ise de, bu tür bir enerji kullanımının, ü-

retimde kullanılan enerjiye oranla çevresel etkisi son derece sınırlıdır. Ancak, bu sınırlı etkinin, büyük kentlerde üretim süreciyle ortaya çıkan "kirlilik" ile birleştiğinde nedeni ciddi ve yaygın çevresel etkiler taşıdığı gözden kaçamazdır.

5. Katı Artıklar

"Evlardan çıkan çöpler, ticari ve endüstriyel faaliyetler sonunda ortaya çıkan artıklar, madencilik ve tarımla ilgili çalışmalarda, su tasfiye tesislerinde ortaya çıkan artıklar, kati artıklar olarak tanımlanmaktadır" (TÇSV, 1989, 375).

Hava, toprak ve su kirlenmelerine neden olan artıklar, evsel ve endüstri artıkları olmak üzere başlıca iki türde görülmektedirler. Kentleşme süreciyle birlikte kentlerin sorunlarına evsel katı artıklar sorunu eklenmişse de, daha çok üretim süreci esnasında, üretim birimlerinin hava, su ve toprağa bıraktıkları artıklar, bugün için çevre sorunlarının en büyük bölümünü teşkil etmektedir. Bu bakımdan "çevre sorunları"nın bir "kuruluş yeri faktörü" olarak değerlendirilmesi bir "gereklilik"tir. Kaldı ki, şehirleşme ya da toplu yerleşim alanlarının da, sanayileşme olgusundan fazlasıyla etkilenmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan "evsel artıklar"ın (da) üretim artıklarına ilavesiyle ciddi bir "artık" problemi doğmuş bulunmaktadır.

6. pestisidler

"pestisidler, bitki hastalıkları, zararlı böcekler ve yabancılardan gibi tarımsal ürünlerin azalmasına sebep olacak etmenlere karşı kullanılan kimyasal bileşiklerin hepsine birden verilen genel bir isimdir" (TÇSV, 1989, 407).

Nüfus artışıyla birlikte artan beslenme maddeleri ihtiyacı ve tarım topraklarının yetersiz gelmeye başlaması, tarımsal üretimin artırılması için bazı ek çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu yolda yapılan çalışmaların bir yönünü de pestisidlerin üretim ve kullanımı teşkil etmektedir. "pestisid kelimesi latince kökenli olup, dar anlamda "hastalık öldürücü" olarak bilinmektedir. Tam olarak tanımlamak gerekirse, pestisidler, besin maddelerinin üretimi, tüketimi ve depolanmaları sırasında, besin değerini bozan ve bitki

lere zarar veren böcekleri, mikroorganizmaları ve diğer zararlıları yok etmek için kullanılan kimyasal maddelerdir" (TÇSV, 1989, 407).

Çok değişik türleri olan ve insan sağlığını tehdit eden vektörler (haşereler) için de kullanılan pestisidlerin hemen tamamının doğaya yabancı karakterde (yani xenobiotic) maddelerden üretildiği bilinmektedir (TÇSV, 1989, 407).

7. GÜRÜLTÜ

"Gürültü, insanların işitme sağlığını ve algılamasını olumsuz etkileyen, fizyolojik ve psikolojik dengelerini bozabilen, iş performansını azaltan, çevrenin hoşluğunu ve sakinliğini yok ederek niteliğini değiştiren önemli bir çevre kirliliği türüdür. Gelişmiş ülkelerde diğer kirlilik türlerine göre daha yaygın bir tür olarak kişisel ve toplumsal yaşam kalitesinde genel bir düşüklüğün göstergesi sayılmaktadır (TÇSV, 1989, 439).

Bu arada Dünya Sağlık Teşkilatı, "kişinin fiziksel, zihinsel ve sosyal yönden tam bir iyilik durumudur" şeklinde tanımladığı insan sağlığı için bir risk oluşturması yanısıra, insanın hareketlerini engellemesi, insanların ilgilerine ters düşmesi, ciddi bir stres ve açık bir rahatsızlık yaratması sebepleriyle, daha çok öznel yönü vurgulanarak kısaca "istenmeyen ses" şeklinde bir gürültü tanımı yapmaktadır (TÇSV, 1989, 441).

C. Çevre Sorunları ve Tarihsel Gelişim

Odak noktasını "hava", "su" ve "toprak" kirliliğinin oluşturduğu "çevre sorunları", yaygın inanışın aksine, yeryüzünde canlı hayatın başlamasıyla birlikte "var olma"ya başlamış; toplumsal yaşamın kökleşmesi ve yaygınlaşmasıyla sürekli artan bir tempoda bugünkü haline gelmiş; evrensel ölçekli bir kriz (veya kaos) özelliği kazanmakla, doğayı ve doğadaki canlı hayatı tehdit eder olmuştur.

Yukarıdaki satırların çok paradoks (alışılmıştan dışında) ya da marjinal anlamlar yüklü "zorlama satırlar" olduğunu ilerleri süreçler olabilir. Ancak, insanoğlunun tarihsel serüveni bir film şeridi gibi gözlerde canlandırılırsa (canlandırılmaya) çalışılırsa, itirazların fazlaca haklı bir dayanağı olma-

na gerektir.

Bununla beraber, zaten kesin hatlarla sınırları çizilemeyen; bütün özellikleriyle bilinmesi şöyle dursun, en önemli hatları dahi çeşitli sis perdeleriyle örtülmüş olan insanlığın tarihsel serüveninin, başlangıcından itibaren "var oldu - ğu"nu ileri sürdüğümüz "çevre sorunları"nın, günümüzdekilerin nitelik ve niceliğine sahip olduğunu ileri sürüyor değiliz. Bu bağlamda yapılan mantıksal çıkarımlar, bizi kaçınılmaz olarak bu sonuca götürmektedir. Zira, kesin olarak bilinmektedir ki, insanın var olduğu günden beri (sayı olarak bir tek insan olsa dahi) doğal olarak kendisiyle birlikte varlık kazanan çeşitli "gereksinimler" ve bu gereksinimleri karşılamayı amaçlayan "üretim olayı" bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Yine "insan türü"nden önce de var olduğunu bildiğimiz ve içindeki diğer "canlı varlıklar"la birlikte insan türünü de kuşatan "doğal hayat"ın (veya "doğa"nın) kendi içindeki biyolojik, fiziksel ve kimyasal döngü ve çevrimlerle yol açtığı çevresel sorunların olduğu da diğer bir gerçekliktir.

Çevre sorunlarının tarihsel gelişimini incelemeyi düşündüğümüz bu başlık altında, yukarıda yapılan uzunca giriş, dönülmesi çok zor olan bir yala yöndümüzü doğrultmuş bulunmaktadır. Sözü daha fazla uzatmadan ifade edersek, çevre sorunlarının tarihsel gelişimini incelemeye kalkıştığımızda bugüne kadar pek üzerinde durulmayan iki önemli nokta ile karşılaşmış bulunuyoruz. Bu önemli noktalardan birincisi, çevre sorunlarının "ilk kez ortaya çıkışı"dır. Yani çevre sorunlarının "ilk kez ne zaman var olmaya başladığı"dır. İkincisi ise, "çevre sorunları olgusunun insanlarca farkedilmesi" ya da insanların çevre sorunlara denilen olgunun "bilincine verilmeleri" veya var olan olguyu "adlandırmaları"dır. Şimdi bu iki noktaya biraz daha yakından bakmaya çalışalım.

1. Yerkürede Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkışı

Üzerinde yaşam kavgası verdiğimiz "Yerküre"nin (dünya yuvarlağının) var olduğu günden beri ne kadar zamanın geçtiği bugünkü insanın bilgi sınırlarını aşmaktadır. Bilimsel tabmin olarak ileri sürülen görüşlere göre, insanoğlunun yerküre üzerinde yaşamaya başlamasının bilinen en eski tarihi 500 milyon yıl öncesidir. Bu sözü edilen zaman kesitinin, yani rakam-

nal bilgilerin incelememiz açısından fazla bir önemi olmamakla beraber, bizi ilgilendiren bir yönü var ki, o da, sözü edilen tarihsel kesitten önce, yani yeryüzünde insanın tarihsel serüveni başlamadan (insan hariç) yerkürenin ve doğal hayatın var olduğu görüşüdür. (Belki de "varsayımdır" demek daha doğrudur; zira, bu konuda ileri sürülen görüşlerin bilimsel olarak test edilmeleri ya da doğrulanmaları hemen hemen imkânsızdır.)

Tarihsel spekülasyonlardan konumuza dönersek, özünde "üretim" (ve doğal olarak "tüketim") olgusu yatan "çevre sorunları"nın ortaya çıkışı, yerkürenin var olmaya başlamasıyla eşzamanlıdır. Üretim (ve tüketim) sürecini "insan türü"yle özdeşleştiren düşünce için, çevre sorunlarının başlangıcı olacak "yerkürenin var olması" zaman kesitinin alınması çelişki gibi görünebilir. Ancak, üretim ve dolayısıyla tüketimin, insan türü dışındaki doğal varlıklarda da süregelen bir etkinlik olduğu hatırlanırsa, çelişki gibi görünen durum kendiliğinden ortadan kalkar.

Burada çevre sorunlarını, kendisinin "doğal sonucu" olarak varsayımladığımız "üretim-tüketim" olayının, iki farklı kaynaktan beslendiğini görmekteyiz. Bunlar, (a). Doğa öğelerinin karşılıklı etkileşimi sonucu üretim (ve tüketim), (b). İnsanın amaçlı eylemi olarak üretim (ve tüketim). Şimdi bunlar üzerinde duralım.

a. Doğa Öğelerinin Karşılıklı Etkileşimi Sonucu Üretim

Doğa bilimlerinden "Biyoloji", "Kimya" ve "Fizik" in ilgi alanına giren "doğadaki üretim-tüketim olayı" hakkında sözü edilen bilim dalları, kayda değer büyük bulgular elde etmelerine rağmen, yine de, "doğayı anlama" noktasında yetersiz kalmaktadırlar.

Nasıl yetersiz kalmasınlar ki? Tahminlere göre dünyada 5 ile 50 milyon arasında canlı türü var ve bugüne kadar bu canlı türlerinden ancak 1.7 milyonu bilimsel olarak tanımlanabilmiştir (TQSV, 1988, 19). Yine hergün bir yenisini bulunan 107 elementle doğal hayat, milyonlarca kimyasal, fiziksel ve biyolojik varlığı içinde barındıran "dev bir laboratuvar"ı andırmaktadır.

Bu bilgiler, doğadaki varlıkların niceliksel yönüyle ilgili olanlar, yani sayısal olarak yoğunluklarına ifade ediliyor. Aynı bilgilerin, niteliksel boyutuyla da ele alınması, şüphesiz bizi daha büyük rakamlarla karşı karşıya getirir. Zira, doğadaki her "varlık"ın tam olarak kaç türlü biyolojik, kimyasal ve fiziksel çevrim ve reaksiyonlara uğradığı çalışmamızın diliyle söylersek, tam olarak kaç türlü "üretim-tüketim" olayının "girdisi-çıktısı" oldukları hakkında bugünkü bilim adamlarının ve bilimin kesin olarak söyleyecekleri çok az şey vardır. Kaldı ki, bilimin kesinliğini iddia ettiği sonuç ve bulguların, daha sonraki gelişmelerle ters yüz edildiği bilimsel bir platformda, doğadaki varlıklar hakkında (çoğu zaman) kesin yargılara varmak güç olsa gerektir.

Doğa bilimlerinde ulaşılan sonuçların, çoğu kez kesinlikten uzak oluşu ve yeni bulgularla eskilerin uyumsuzluğu, insanın ve bilimin bu konudaki acziyetini sergileyebirdün, doğadaki "sistem", insan müdahalesini yok saydığımızda başlangıçtaki üretim-tüketim temposuyla sonsuza dek bir düzen ve ahenk içinde devam edeceğe benzemektedir. Çok azı hakkında bilgi sahibi olduğumuz doğadaki varlıkların, karşılıklı etkileşimi sonucu başlayan "üretim-tüketim" olayı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, dıştan bir etkileme olmayınca (insan tarafından) yol açtığı "çevresel sorunları" yine bünyesinde bulundurduğu "özel arıtma ve dengeleme mekanizması"yla önlemektedir ya da yok etmektedir.

Doğadaki varlıkların, kendi içinde taşıdığını belirttiğimiz bu özel arıtma ve dengeleme mekanizması hakkında bilim adamlarının yaptıkları çalışmalardan bazı örneklerle açıklamalarımıza devam edelim:

Birinci örneğimiz doğanın temel varlıklarından "su" ile ilgilidir. Türkiye Çevre Sorunları Vakfı tarafından yayımlanan Türkiye'nin Çevre Sorunları '89 (1989, 63) adlı eserden yapacağımız bir alıntı, sudaki üretim-tüketim olayına dikkatleri çekerken, üretim-tüketim olayı sonrası sağlanması gereken hassas dengenin de, dıştan müdahalelerle nasıl sarsıldığını apaçık göstermektedir:

Yeryüzündeki sular güneşin sağladığı enerji ile sürekli bir döngü içinde bulunur. Bu döngüye "hidrolojik çevrim" adı verilir. (20) İnsanlar, yaşamsal ve ekonomik gereksinimleri için, suyu bu döngüden alır ve kullandıktan sonra tekrar aynı döngüye iade ederler. Bu süreçler sırasında suya karışan maddeler, suların fiziksel, kimyasal ve biyolojik özelliklerini değiştirerek "su kirliliği" olarak adlandırılan olguyu ortaya çıkarır. Söz konusu özellik değişimleri, aynı zamanda sularda yaşayan çeşitli canlı varlıkları da etkiler. Böylece su kirlenmesi sucul ekosistemlerin etkilenmesine, dengelerinin bozulmasına ve giderek doğadaki tüm suların sahip oldukları "kendi kendini temizleme kapasitesi"nin (21) azalmasına ve yok olmasına yol açabilir. (...) Atıksuların içerdikleri organik unsurlar, alıcı ortamlarda bakteriler aracılığı ile ayrıştırılır. Bu ayrışma başta aerobik (oksijenli) şartlarda oluşur ve sudaki çözülmüş oksijen, bakterilerin metabolik (yaşamsal) faaliyetleri için tüketilir. Tüketilen oksijen, atmosferle su arasındaki ara kesitte gerçekleşen gaz transferi ile yeniden kazanılır ve "doğal arıtma" olarak adlandırılan bu döngü kararlı halde sürer gider. Aerobik ayrışma devam edebildiği sürece, organik maddeler çevresel açıdan bir sorun teşkil etmemektedir.

Doğal "üretim-tüketim" e ilişkin ikinci örnek "hava" ile ilgilidir. Bu konuyu da kısa bir alıntıyla açıklayalım:

Gerek gaz, gerekse partikül halindeki kirleticinin yayımlandığı yere "kirletici kaynak" adı verilir. Kaynak orman yangını, volkan vb. doğal veya evsel ısınma araçları, sanayi kuruluşları, taşıt araçları gibi yapay olabilir. Hava kirleticiler atmosferde bir süre taşındıktan sonra "çökme", "seyrelme", "fotokimyasal reaksiyona uğrama" (22) yoluyla kaybolur giderler. Bu mekanizmalar kaynağın üretkenliğine zıt bir tüketim alanı oluşturdıkları için "-kaynak" veya "rezervuar" olarak tanımlanırlar. Rezervuar olarak toprak, yeşil bitki örtüsü, yüzeysel sular, atmosferde fotokimyasal reaksiyonlar, yağışla yıkanma sayılabilir (Müezzinoğlu, 1987, 12).

Yukarıdaki alıntı özenle okunduğunda dikkat çeken başlıca iki husus vardır: Birincisi, doğanın kendi bünyesinden sayabileceğimiz "volkan patlaması" ile birlikte insan merkezli faaliyetlerle havanın kirletilmesi; ikinci olarak da, bünyesin

(20, 21, 22) Bu kavramlara vurgu tarafımızdan yapılmıştır.

de barındırdığı "çökeltme", "seyrelme" ve "fotokimyasal" reaksiyonlarla (ki, biz bu tür olayları doğanın, "üretim-tüketim süreci"ndeki "özel arıtma ve dengeleme mekanizması" olarak adlandırmıştık), yalnız doğanın yol açtığı "kirlenmeleri" değil, bir miktar da insan eylemleri kirleticileri yok ettiğini görmekteyiz. Demek ki, doğadaki "özel arıtma ve dengeleme mekanizması" kendi kendini temizleme kapasitesinin (yani, kendi bünyesindeki üretim-tüketim süreciyle neden olduğu kirliliğin) de ötesinde bir güce sahiptir. Dolayısıyla, insanlarca yapılan üretim ve tüketimin yol açtığı "kirlilikler" in belirli bir limite kadar olanını da temizleyebilmektedir.

Yukarıda üzerinde durulan iki örnekten başka konuyla ilgili çalışmalardan pek çok veri aktarmak mümkündür. Ancak bilindiği üzere bu çalışmanın amacı, doğadaki üretim-tüketim sürecini ele alan biyolojik, fiziksel ve kimyasal reaksiyonların incelenmesinden ibaret olmadığı için bu kadarla yetinmek zorundayız. ⁽²³⁾ Bununla beraber, bu konu hakkında son birkaç söz söylemek gerekirse, şunlar söylenebilir:

İleri sürdüğümüz gibi, doğadaki "üretim-tüketim" süreci çevresel bir takım etkilere sebep olmaktadır. Ancak, doğadaki "özel arıtma ve dengeleme mekanizması" bu sözkonusu etkileri ortadan kaldıracak bir "panzehir" olarak, doğanın güçlü sistemi içinde faaliyettedir. Bu güçlü panzehir görevi gören mekanizma, "dışarıdan bir müdahale" olmadıkça (yani insan merkezli üretim-tüketim olayının olumsuz etkileri de baskı yapmadıkça), görevini yerine getirmekte ve insan dahil içindeki diğer varlıklar için olumsuz bir ortam bırakmamaktadır. Hatta, hava örneğinde görüldüğü gibi, bir dereceye kadar insanların etkinlikleri sonucu oluşan olumsuzlukları da (çevresel olumsuzlukları, yani kirleticileri de) bertaraf edebilmektedir.

Konu hakkında söylemek istediğimiz ikinci husus da doğadaki "özel arıtma ve dengeleme mekanizması"nın insanlığa

(23) Doğadaki üretim-tüketim sürec(ler)ini daha geniş boyutlarda inceleyen pek çok eser vardır. Olaya bu çalışmadaki bakış açısıyla yaklaşmalar da, doğa bilimlerinin tümünün veri ve bulguları bu sürece ilişkin olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, Herkes ve Kışlalıoğlu'nun "Çevre ve Ekoloji" (1988) isimli eserlerinde oldukça bol argüman bulmak mümkündür.

capacağı/yapabileceği hizmet hakkındadır. Henüz tam anlamıyla, hakkında bilgi sahibi olmadığımız "doğadaki sistem" başına bir deyişle, "özel arıtma ve dengeleme mekanizması", öyle görünüyor ki, çevre sorunlarının önlenmesi noktasında, potansiyel bir çözüm projesi özelliğini korumaktadır. İnsanlık ve bilim, şayet doğayla olan ilişkilerini bugünkünden farklı bir platforma çekerse; doğayı anlama noktasında onu boyunduruğa almak suretiyle anlamaya çalışmaktan vazgeçerse, doğadan öğreneceği çok daha fazla şeyler olduğunu görecektir. Böylece bugün evrensel bir sorun olmuş çevre sorunlarının çözümünde oldukça masrafsız ve etkili bir sorun çözümleyici projeye kavuşmuş olur. Kimbilir, belki de insanlık, doğadaki pek çok güçlü özel arıtma ve dengeleme tesisini devre dışı bıraktığından dev boyutlara ulaşan çevre sorunlarına muhatap olmuştur ve yenik düşmüştür. Böyle bir ihtimalin düşünülmesi bile tehlikesizlik verici olduğuna göre, insanlığınun sözkonusu "doğal arıtıcı-dengeleyici reaktörleri" aramaya koyulmasının zamanı çoktan gelmiş bulunmaktadır (24).

b. İnsanın Amaçlı Eylemi Olarak Üretim

İnsanın amaçlı eylemi olarak üretimin ve dolayısıyla çevre sorunlarının incelenmeye alındığı bu başlık altında tarihsel sürecin kapsamlı bir analizi yapılmayacaktır. Çünkü her şeyden önce kapsamlı bir perspektifle, insanlığın tarihsel serüvenini araştırma, amaç edinilmemiştir. Yine bu konudaki tartışmalara iştirak etmek, kapasitemizi aşan bir olgudur. Bununla beraber, yelpazenin neresinde yer aldığımızı belirginleştirmek durumundayız.

Bilim adamlarının tarihsel süreci ve toplumsal olayları anlamada değişik ölçütler kullandığı, bu ölçütlerden birinin de, "toplumsal hayatta iktisadi faaliyetlerin yeri ve önemi" olduğu bilinmektedir. Bu ölçütün kabul görmesi büyük ölçüde Ondokuzuncu Yüzyıl'a rastlamaktadır. Bu konudaki tartışmaları bir tarafa bırakarak, "insanın ve insanlık tarihinin anlaşılmasında, insanı iktisadi uğraşları ve

(24) Salt bilimsellik kaygısıyla yapılan çalışmaların ve araştırmaların, bu son derece hassas reaktörleri devre dışı bıraktıkları endişesi taşımaktayım. Taşınan endişeleri doğrulayacak pek çok olay, halen dünya üzerinde hüküm sürmektedir.

iktisadi ilişkileri içinde ele almak gerektiğini, başka bir deyişle, insanı ve toplumları iktisadi faaliyetlerinden soyutlayarak düşünmenin ve anlamının mümkün olamayacağı gerçeğini" (Kozak, 1984, 31) de unutmadan açıklamalarımıza devam edelim (25).

İnsanı ve toplumları genelde "iktisadi faaliyetler"den, özelde ise "üretim süreci"nden soyutlayamayacağımıza göre, insanlığın tarihsel serüvenine bu bakış açısıyla bakmakta yarar vardır.

Antropologların iddialarına göre, insanlık tarihinin 2 milyonluk bir geçmişi vardır. Bu sürenin çok büyük bir bölümünde nüfus, çok yavaş bir tempoyla artmaktaydı; 1 milyon yıl öncesine kadar dünyada 5 milyon insanın yaşıyor olabileceği tahmin ediliyor.

Nüfus bilimcilerin ve popülasyon ekologlarının, insanlığın tarihsel serüvenini, nüfus artış hızına ve üretim olgusuna bağlı olarak üç safhaya ayırdıklarını görüyoruz. Nüfus artış hızının çok yavaş olduğu "avcılık ve toplayıcılık" dönemi; nüfus artış hızının oldukça hızlandığı ve "tarımsal üretim" in ağırlık kazandığı dönem (ki, bu dönem Ondokuzuncu Yüzyıl'a kadar devam etmiş ve adı geçen yüzyılda dünya nüfusu 1 milyar civarında tahmin edilmektedir); büyük nüfus artışlarının yaşandığı ve Onsekizinci Yüzyıl'dan günümüze kadar geçen süreyi temsil eden dönem (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1989, 127-129).

İnsanlığın tarihsel serüveninin, üretimin ve tüketimin niceliksel ve niteliksel olarak yansıdığı bu üç dönem ge-

(25) Tarihsel süreci açıklama-anlamlandırma girişimlerinde bulunan Elibol (1989, 12), geçmiş (tarihsel süreci), insanı merkeze alıp-almama, determinist özellik taşıyıp-taşıyama ölçütlerinden "determinist karakter" i baz alarak incelemeyi denemiştir. Tarihsel süreci anlamlandırma tartışmalarından, çalışmamıza eksen aldığımız "iktisadi faaliyetler" ölçütü, determinist karakter taşıyanıdır. Bu ölçütün Ondokuzuncu Yüzyıl'da "özellikle Marks'ın elinde sistematik bir hale getirilerek cazip ve çarpıcı bir nitelik kazandığı" bir gerçek ise de, "çoğu zaman zannedildiği gibi, iktisadi faaliyetlerin insan ve toplumlar üzerindeki etkilerinin ortaya konması sadece Ondokuzuncu asra ve Marks'a has bir buluş değildir. Daha önce İbn Haldun

bellikle şöyle adlandırılmaktadır: (i.) Avcılık ve Toplayıcılık Dönemi, (ii.) Tarımsal Üretim Dönemi ve (iii.) Sanayileşmenin Ağırlıkta Olduğu Dönem. Bu dönemleri "üretim-tüketim" ilişkileri ve "çevresel etkileri" boyutları açısından biraz daha yakından tanıyalım.

i. Avcılık ve Toplayıcılık Döneminde "Amaçlı Üretim"

Bu basit ve ilkel düzeyde de olsa insan veya insanların hayatta kalmasını devam ettirebilmeleri için zorunlu olarak gıda maddelerine ve diğer temel ihtiyaç maddelerine gereksinim vardır. Bununla beraber çoğunlukla insanlar, etraflarında (doğada) bulunan "şey"leri bir üretim sürecinden geçirmeksizin gereksinimleri için kullanmamaktadırlar. Ayrıca üretim süreci denilen "amaçlı eylemi" de insan teklerinin yalnız başlarına yapamayacakları bilinen bir husustur.

Buradan hareketle başlangıcı kesin olarak kestirilemeyen insanlığın tarihsel sürecine baktığımızda, yapılan tahmini değerlendirmelere göre ilk insan toplumlarının üretim-tüketim olgusunu "avcılık ve toplayıcılık" tarzında gerçekleştirdiklerini söyleyebiliriz. Gerek üretim-tüketim olgusunun nitel boyutunu oluşturan üretim tarzı (avcılık ve toplayıcılık) ve gerekse üretim-tüketim hacminin (nüfus kütlesi ve artış hızıyla bağlantılı olarak) sınırlı olan nicel boyutu dikkate alındığında, henüz üretim-tüketim olayının bu dönemde ciddi çevresel etkilerinin olmadığı söylenebilir.

Son derece küçük bir kütleyi oluşturan ve artış hızı oldukça yavaş olan, sınırlı gereksinimleri de "avcılık ve toplayıcılık" gibi çok basit üretim teknikleriyle karşılanabilen nüfusun, doğadaki dengeyi (çevre sorunları bulunmayan bir durum) önemli ölçüde tahrip etmediğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Şüphesiz dönemin geçerli "üretim-tüketim süreci" olan "avcılık ve toplayıcılık"ın bazı çevresel etkileri olmuştur. Özellikle biyolojik hayat (biyolojik zenginlikler) ve gen kaynakları üzerinde çevresel etkilerin olduğu söylenebilir.

gibi bazı düşünürlerin de bu konuya çeşitli biçimde ve ağırlıklarda işaret ettikleri görülmektedir" (Kozak, 1984, 31-32).

Bu etkiler sonucu, türleri zamanımıza ulaşmamış bitki ve hayvanların olması kuvvetle tahmin edilebilir. Ancak, tüm bu tahminlerden sonra "iyimser" tahminlerde bulunmamız da mümkündür. Şöyle ki:

Toplumsal hayat yerleşik bir özellik taşımadığından, bugünkü kavramla asgari seviyede de olsa, "yerleşmişlik" in doğal hayat üzerindeki etkileri, olabilecek en düşük seviyededir; insanların ve toplumun gereksinimleri çeşit olarak çok azdır; bu gereksinimleri karşılayan üretim süreci son derece basit ve ilkel tekniklerden (avcılık ve toplayıcılık) oluşmaktadır. Nüfusun hacmi ve artış hızı doğal hayat üzerinde baskı yaratmayacak bir seviyededir.

Sonuç olarak, bu dönemde "üretim-tüketim süreci" nin yol açtığı çevre sorunları son derece sınırlıdır ve doğanın "kendini yenileme kapasitesi" nin veya "özel arıtma ve dengeleme mekanizması" nin boyutlarını aşmamaktadır.

ii. Tarımsal Üretim Döneminde "Amaçlı Üretim"

İnsanlığın tarihsel serüvenini oluşturan dönemlerden ikincisi olan "tarımsal üretim dönemi", İbn Haldun'da iki anahtar kavramdan biri olan "Hazerilik" kavramıyla özdeşleşmektedir.

Bu dönemin "üretim-tüketim süreci" ve "çevresel etkileri" ne bakmadan önce, tarihsel süreci anlamaya-anımsandırmaya önemli katkısı olan "hazerilik" kavramına değinmekte yarar var.

İbn Haldun tarihsel süreçte, farklı iki toplum tipinden söz etmektedir. "Bedevi toplum" ve "hazeri toplum". (Bedevi toplumun temel özelliğinin "göçebe bir yaşayış tarzı" olduğu söylenebilir. Fakat bedevilik, çoğu zaman göçebe nitelikler göstermekle beraber, yalnızca göçebelik değildir (Hassan, 1982, 159). Bununla beraber yine de, tarihsel süreci sınıflandırmamızdaki, avcılık ve toplayıcılık dönemine denklik arzemesi ilgi çekicidir.)

Ona göre, bedevilikten hazeriliğe geçiş, kaçınılmaz bir süreçtir. Bedevi toplum son derece basit üretim araçlarına sahip iken, hazeri toplum, bilgiye, beceriye ve gelişmiş (ve

karmaşık) üretim araçlarına sahip şehir toplumu özelliğindedir. Burada zamanla, sınırlı üretim ve tüketim süreci kaybolur, ihtiyaçlar ve talepler çoğalır (Elibol, 1989, 16).

İbn Haldun'un düşüncelerinden özetleyerek yukarıya aldığımız bilgiler, yaptığımız gruplandırmaya büyük ölçüde uygun düşmekle beraber farklı yönler de içermektedir. Şöyle ki, onun bedevi toplumunda "yerleşik hayat" a rastlamak mümkün olduğu gibi, hazeri toplum tipinde de biricik üretim tarzı olarak "tarımsal üretim" bulunmamaktadır; yani yerleşik hayatın çoğu gerekleriyle birlikte, tarımsal üretimin haricindeki üretim süreçlerine de yer verilmektedir.

Bununla beraber "tarımsal üretim dönemi" varsayımını bazı alan sınıflamayı esas aldığımızı gözönünde bulundurursak, döneme ilişkin şunlar söylenebilir:

Sözkonusu edilen dönemin en belirgin özelliği, önceki döneme oranla daha büyük bir nüfus hacmine (ve artış hızına) sahip olmasıdır. Yine önemli bir özellik olarak, göçebecilikten "yerleşik toplumsal hayat" a geçiş anlaşılabılır. Bu özelliğin doğal sonucu olarak da "şehirleşme" olgusunun önem kazandığı söylenebilir. Sayılan faktörlere bağlı olarak artan ihtiyaçların (hacim ve sayısal olarak) giderilmesine yönelik "üretim-tüketim" olgusunun farklı biçimler arzemesi; yani, ilk döneme oranla daha fazla bilgi ve beceri gerektiren üretim araçlarıyla "tarımsal üretim" in yaygınlaşmaya başladığı tahmin edilebilir. Ve son bir özellik olarak üretim-tüketim sürecinin göreceli de olsa toplumsal bir içeriğe kavuşması, başka bir deyişle, yalnız kişisel üretimin değil; kitlesel üretimin (pazar için üretimin) yaygınlaşmaya yüz tuttuğu söylenebilir.

İnsanlığın tarihsel serüvenindeki dönemlerden biri olarak anılan tarımsal üretim dönemine ilişkin tüm özelliklerin yukarıda sayılanlardan ibaret olduğu söylenemez. Ancak belirtilen "tahmini" özelliklerin yine de konumuzu aydınlatması bakımından yeterli oldukları söylenebilir.

Sözü edilen özelliklerin çevresel etkilerinin de, dönem hakkındaki "bilgisizlik duvarı" na çarptığı, bir başka çıkmazımız. Şüphesiz bu çıkmaz da, döneme ilişkin çevresel

etki çıkarımlarında(çok kesin ve net olmasa da) bulunmamızı engellemektedir.

Bununla birlikte, bu döneme ilişkin çevre sorunları çok genel hatlarla şöyle ifade edilebilir:

Dönemin, özelliği olan yerleşik hayat, bitki ve hayvanlardaki yabani hayatın evcil bir özellik kazanmasına ve bunun sonucu olarak da baştan beri süregelen doğanın "kendi kendineliği"nin kaybolmasına yol açmıştır. Bu durum, doğadaki hayatın ilk döneme oranla daha fazla müdahale ve etkilere açılmasıyla eşdeğer olmuştur. Bunun tabii sonucu olarak özgürlüğe alışmış olan doğanın hürriyetsiz(kısıtlı) bir ortamda(veya şartlarda) kayba uğraması söz konusu olmuştur. Doğanın özgürlük ortamı olarak unabileceğimiz "kendi kendini yenileme süreci"ne, yerleşik ve tarımsal üretim olgularından dolayı yapılan müdahaleler(hürriyeti kısıtlayıcı eylemler) daha önce yaşayan pek çok bitki ve hayvan türlerinin yok olmasına sebep olmuştur. Hürriyeti kısıtlandığı için cezaevi şartlarında(yerleşik hayat ve tarımsal üretim sonucunda) hayata veda eden(özel arıtma ve dengeleme mekanizmasını işletemeyen) bitki ve hayvanların sayılarını bilmemiz mümkün değildir.

Yine dönemin özellikleri sonucu oluştuğunu sandığımız bir çevresel sorun da şudur: O güne kadar özgür doğayla ilişkilerini dostluk temelleri üzerine oturtan insanlığın benimsediği yeni yaşam ve üretim tarzından dolayı giderek düşmanlık belirtilerini daha fazla taşımaya başladığı görülmektedir. Özellikle sayılarındaki ve gereksinimlerindeki artışla beraber yaygınlaşan "toplu yaşam" tarzı(şehirleşme), anlayış olarak doğaya karşı hasmane bir tutumun gelişmesine zemin hazırlarken; diğer taraftan, toplu yaşam tarzının getirdiği zorunlu gereksinimler doğa üzerinde o güne kadar görülmemiş etkiler oluşturmuyordu.

Şehirleşme(veya kentleşme) olgusunun ilk temellerinin atıldığı bu dönemde, günümüzdeki nitelik ve niceliklerde olmasa da, şehirleşmenin beraberinde getirdiği çok sayıda çevresel sorunun olduğu veya olabileceği tahmin edilmektedir. Örneğin şehirlerin yerinin seçimi, büyüklüğü, altyapı sorunları, konut sorunu, konut yapımında kullanılan materyallerin edinilme tarzları, konutların ısıtılması, tarımsal üretimi

gerçekleştirmede kullanılan girdilerin ve benzeri daha pek çok eylemin gerçekleştirilmesi esnasında doğayla girişilen ilişkinin tüm ayrıntılarını bilmemekle beraber, sözü edilen yapıp-etmelerin çevresel etkilerinin olabileceği kaçınılmaz bir gerçekliktir.

Dönemin çevresel sorunları hakkında özlü bir son ifade kullanmak gerekirse şu söylenebilir: Tarımsal üretim döneminde, doğa üzerinde etkileri olan çevresel sorunların, doğada olduğunu bildiğimiz "kendi kendini yenileme kapasitesi"ni (veya özel arıtma ve dengeleme mekanizmasını) çok büyük oranda olursa da aştığını söyleyebiliriz. Ancak, mevcut nüfus kütesinin yerkürenin tümüne dağılmadığı gözönünde bulundurulursa, yine de bu dönemdeki çevresel sorunların, kısa vadede yöresel özellikler ve etkiler taşıdığı; (dolayısıyla yöresel ölçekte, özel arıtma ve dengeleme mekanizmasını aşacağı) uzun vadede ise, sözü edilen doğanın "kendi kendini yenileme kapasitesi"nce bertaraf edildikleri belirtilebilir.

Bu arada altı çizilmesi gereken bir hususa dikkat çekmekte fayda var. Daha önce de ifade edildiği gibi, genelde insanlık tarihinin büyük bir kesiti ve özelde de, konu ettiğimiz tarımsal üretim dönemi hakkında bilimsel bilgi çerçevesinde çok az şey bilinmektedir. Bu bilinmezlik perdesinin, yaşadığımız günlerden geriye doğru 3 veya 4 bin yıllık bir geçmişte yoğunlaştığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Tarihsel sürecin, M.Ö. 2 binli yıllardan günümüze kadarki kesitinde, özellikle M.S. geçen 20 asırlık sürenin geçmişe oranla daha fazla aydınlatılabildiği bilinen bir husustur. Ancak göreceği olarak hakkında bilgi sahibi olunan dönemin son demleri için (3 veya 4 bin yıllık dönemin son demleri) çevre sorunları boyutunda yine de fazla bilgi sahibi değiliz. Bundan dolayı, dönemin çevre sorunları hakkında verilen bilgilerin eksik gibi görünmesinin doğal karşılanması gereği ortadadır. (26)

(26) Tarımsal üretim dönemindeki çevresel sorunları, yerkürenin tümünü kapsayacak şekilde araştırmalara konu edinen araştırmacılar olmamakla beraber, sürecin (dönemin) değişik kesitlerini ve yerkürenin değişik (ya da sınırlı) bölgelerini incelemeye almış bilim adamları ve araştırmacılar bulunmaktadır. Bu araştırmacıların

yaptıkları çalışmaların önemli bazılarını, Berkes ve Kışlatlıoğlu'nun (1990; 258), "Ekoloji ve Çevre Bilimleri" adını taşıyan yapıtlarından, öneminden ötürü uzunca bir alıntıyla aşağıya almış bulunmaktayız:

İlk kez Marsh (1864) tarafından İnsan ve Doğa: İnsanların Fiziksel Coğrafya'ya Etkileri adlı kitapta öne sürülen bir teze göre, Akdeniz havzasındaki eski medeniyetlerin çökmesi; orman tahribatı, erozyon ve toprağın taşıma gücünün azalması ile büyük ölçüde ilgilidir. Çevre bilimlerinin başlıca klasiklerinden sayılan Yeryüzünün Değişiminde İnsanların Rolü adlı büyük yapıtta, çevre sorunları dolayısıyla çöken büyük medeniyetlerden söz edilir (Thomas, 1956). Eski medeniyetlerin ekolojileri konusundaki bu araştırmalar, günümüzde de çeşitli yerlerde sürdürülmektedir (Hughes, 1975). Eski Sri Lanka, İndüs Vadisi ve Orta Amerika'da Yukatan bölgelerindeki eski medeniyetler, bitki örtüsünün değişmesi, dolayısıyla tarımsal üretimin düşmesi ve toprak kullanımının bozulması gibi nedenlerle tarihe karışmışlardır. Örneğin, Orta Amerika'daki eski Maya medeniyetinin çökmesi, temel olarak dış düşmanların baskısıyla değil, nüfus artışıyla koşut olarak tarımın giderek daha yoğunlaşması ile ilgilidir. Onyedinci yüzyıllık Maya tarımcılığını, arkeolojik araştırma yöntemleri ile inceleyen Deevey ve arkadaşları (1972) tarım amacıyla bitki örtüsünün tahribinin yüzyıllarca devam ettiğini; giderek artan erozyon sonucu toprağın taşıma gücünün azaldığını ayrıntılı olarak belgelemişlerdir. MS 250 tarihlerinde artık çıplak kalmış Maya ülkesinde büyük bir ekolojik kriz olmuş ve bu tarihlerde nüfus onda bire düşmüştür.

Mezopotamya'da da bazı eski medeniyetlerin çöküşleri, çevre sorunlarına bağlanır. Jacobsen ve Adams'ın 1958'de başlattığı araştırmalardan, Eckholm'un (1976) derlediği sonuçlara göre, şimdiki Irak sınırları içinde kalan bölgede, bir zamanlar 17 ila 25 milyonluk, yani şimdikininki iki katı kadar bir nüfus yaşıyordu. MÖ 4000 ile 2000 yılları arasında, Sümer'lerin kanallar açarak yaptıkları sulı tarım, uygun drenaj teknikleri kullanılmaması nedeniyle, toprakta tuz birikimine neden olmuştu. Toprağı çoraklaştıran tuz birikimi, tarım kanallarını tıkayan erozyonun etkisiyle birlikte, tarım üretiminin düşmesine neden oldu. MÖ 2400 yıllarında, hektar başına iki ton kadar olan tahıl üretimi, MÖ 2100'de üçte bir oranında, MÖ 1700 yılında ise, üçte iki oranında azalmıştı. Dolayısıyla, kendi kendilerini besleyemez hale gelen Sümer şehirleri, MÖ 17. Yüzyıl'da Babil'lilerin idaresi altına girmişlerdir. İlerideki yıllarda Babil'liler de çevre sorunlarından nasiplerini aldılar. MÖ 8. Yüzyıl'da Aşağı Fırat havzasında kurulmuş Babil uygarlığı Yukarı Fırat havzasındaki orman tahribatı yüzünden ortaya çıkan erozyondan zarar gördü. Babil kentlerindeki yapılar Anadolu'dan erozyonla taşınan toprakla yer yer 15 m'ye varan kum, çakıl ve toprak örtüsü altında kaldılar (Gürpınar, 1981).

Herkes ve Kışlalıoğlu'nun (1990) eseri, Anadolu'nun, tarihsel süreçteki çevresel sorunlarına da atıfta bulunmaktadır. Bu itibarla alıntılarımıza devam edelim: Milattan on bin yıl kadar önce, Trakya'nın tamamına yakın bölümü ile Anadolu'nun yüzde 70'inin orman örtüsü ile kaplı olduğu, bilimsel verilere dayanarak tahmin edilmektedir. Geri kalan topraklar bozkırlar, alpin kuşak (yüksek dağ) ve sulak alan bitki topluluklarıyla kaplıydı. Tablo'da Anadolu'nun yüzyıllar boyunca, insan eliyle ne ölçüde değiştirildiği görölmektedir.

Anadolu'nun Bitki Örtüsü (Gürpınar, 1981)

	MÖ 10.000	Günümüzde
Orman	72	22
Bozkır	17	35
Alpin	5	4
Sulak alanlar	6	1
Tarım alanları	-	31
Yerleşim alanları	-	7
	% 100	% 100

Gürpınar'ın (1981) belirttiği gibi, Anadolu'da yolculuk eden bir kişi, Anadolu'nun hep böyle bozkır olduğunu düşünebilir. Oysa, gördüğü bitki örtüsü, binlerce yıllık bir süreçte insan eliyle değiştirilmiş bir bitki örtüsüdür. Yozgat Çamlığı Milli Parkı gibi Orta Anadolu'da tek tük rastlanan orman alanları, aslında bu bölgenin eski geniş ormanlarının her nasılsa balta, keçi ve yangınlardan kurtulabilmiş kalıntılarıdır. Bu gerçeği bilmek ve Anadolu bitki örtüsünün tarihsel değişimini izlemek, geleceğe yönelik planlama açısından önemlidir. Gürpınar (1981), Anadolu'nun geçmişteki bitki örtüsü ve barındırdığı hayvanlar hakkında, eğlenceli bir anlatımla, şunları söylemektedir: İç Anadolu'nun Hitit'liler devrinde görölen manzarası otlana otlana kele dönmüş, toprağı aşınıp gitmiş bozkırlar değildi kuşkusuz. Durumun böyle olmadığını Hitit'lilerin bize ulaşan eserlerinden anlıyoruz. Ünlü Hitit geyiği heykeli, örneğin. Geyik bozkır hayvanı değildir. Ormanda yaşar Örneğin Hitit arslanı. Orman-bozkır karışımı yaşamı ortamını benimseyen arslan, üç bin yıl öncesine kadar Anadolu faunasının bir türü idi. Ve o devirde arslanları besleyebilecek kadar bol geyik, karaca, domuz, yaban koyunu gibi hayvanlar barınırdı çevrede. Ankara'daki flamingo gağası yetleri Müzesi'ndeki testilerin ağızları flamingo gağası biçimindedir. Demek ki, henüz kurutulmamıştı sulak alanlar Flamingolar, turnalar kentlerden yüzlerce kilometre uzakt değil, hemen yanbaşlarında idi. Dünyanın ilk üniversitesi olarak bilinen Harran, yüzyıllarca önce öğretim yaptığında çevresi güneş sızdırmayan meşe ormanları ile kaplı idi. Bugün bucalar güneş altında kavrulan yerler haline gelmiştir.

MÖ 9. Yüzyıl'da Van çevresinde uygarlık kurmuş olan Urartuların toprakları Asurlular tarafından istila edildiğinde "ketler yağmalanmış, insanlar tutsak edilmiş, saz kadar sık ormanlar kesilmiş ve yakılmıştır". (...) Van gölü çevresi 3.500 yıl kadar önce ormanlarla kaplıydı ve başlıca ağaç türleri olan kayın, keskane, ıhlamur, gürgen, çam, ladin, göknar, sedir ve zeytin'den hiçbiri bugün bulunmamaktadır. Son 4000 yıl içinde yöresel iklimde, bilindiği kadar, büyük değişiklikler olmadığına göre, bitki örtüsünün tahribi doğrudan doğruya insanlarla ilgilidir (Peşmen, 1982). Erozyonla doğanın tahribi, hem Doğu Anadolu örneğinde olduğu gibi aşınan alanı, hem de Sümer ve Babil örneklerinde olduğu gibi, aşınma yoluyla gelen tortuların taşındığı alanı etkiler. Eski Ege medeniyetlerinin pek çok önemli kıyı kenti aşınan toprakların denizi doldurmasıyla kıyıda kalmışlardır. Örneğin, şimdiki Köyceğiz gölü kıyısındaki Kaunos kenti MÖ 3. Yüzyıl'da önemli bir limandı (Tuncel, 1975). (...)

Doğu Anadolu ve Güne doğu Anadolu uygarlıklarının bazılarının çöküşlerinde çevresel nedenlerin rolü olduğu, görüldüğü gibi iyice bilinmektedir. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu'nda ülkenin çoraklaşmasının, tarım üretimi ve Osmanlı toprak düzenini ne derece etkilediği ciddi olarak araştırılmamıştır. İmparatorluğun çöküşünde çevresel etkenlerin önemli rolü olup olmadığı bilimsel çevrelerde henüz tartışılan bir konu değildir (Berkes ve Kışlalıoğlu, 1990, 258-260).

Tarihsel süreçteki çevresel sorunları araştıran bir bilim adamı da Hollandalı Jan Mansvelt Beck'tir (1990). "Çevre ve Üçüncü Dünya" adını verdiği eserine, isminden de anlaşılacağı gibi, alan olarak "üçüncü dünya ülkeleri"ni; zaman kesiti olarak da, Kolomb döneminden günümüze kadar ki süreyi esas almıştır. Bu haliyle yazar, üçüncü dünya ülkelerinin, sanayileşme dönemindeki çevresel sorunlarını da incelemiş bulunmaktadır.

İİİ. Sanayi Devrimiyle Bağlayan "Amaçlı Üretim" Dönemi

Bundan önce üzerinde durduğumuz iki dönem (avcılık ve toplayıcılık dönemi ve tarımsal üretim dönemi) için herkesce kabul gören "genel-geçer" bilimsel verilere (özellikle tarihsel sürecin "çevresel boyutu"yla incelenmesi yönündeki verilere) sahip olmadığımız belirtmiştik. (27) Ancak, insanlığın uzun tarihsel serüveninde, avcılık ve toplayıcılığın, geleneksel tarım ve hayvancılığın yaşandığı; son olarak da sanayileşme sürecinin başladığı ve halen devam ettiği bilimsel olarak olmasa da, bir gerçeklik olarak kolaylıkla reddedilememektedir.

Bu başlık altında sözü edilen tarihsel dönemlerden "sanayileşme süreci" üzerinde durulacaktır. Bu arada sanayileşme dönemindeki "üretim-tüketim olgusu" nun da, ilgi alanımıza giren "çevresel etkiler" i itibariyle, bugüne kadarki, inceleme

(27) Tarihsel süreçteki çevresel sorunları inceleyen belli başlı araştırmalara 26. dipnotta değinmiştik. Burada ise tarihsel sürece genel bir perspektifle bakıp çevresel çıkarımlarda bulunan Roger Schafer' in bazı tahmin ve tesbitlerini vermekte yarar var. Şöyle ki: İnsanoğlu binlerce yıl önce doğal çevreyle bütünleşmiştir. Geçimini toplayıcılık ve avcılıkla sürdürdüğü dönemde bu faaliyetleri nedeniyle biyosferde pek az değişmeye neden olmuştur. İnsanoğlu doğayı kontrol altına almak için ateşi kullanmayı öğrendiğinde yavaş bir değişim başlamıştır. Orman örtüsünün büyük bölümleri yok edilmiş; gelişme süreci içinde yollar, yerleşim alanları, kasabalar ve limanlar dünyanın doğal görünümünü işgal etmiştir. Fosil enerjinin (kömür, petrol) kullanılmaya başlanmasıyla birlikte süreç hızlanmıştır. Tarımsal üretim artmış, sanayi yaygınlaşmış, nüfus artışı, sürekli olarak artan şehirleşmeye neden olmuştur. Aniden hızlanan bu faaliyetleri, biriken etkiler nedeniyle çevrenin bozulması izlemiştir; sanayinin yan ürünleri havanın, toprağın ve suyun kirlenmesine neden olmuş; gürültü dayanılmaz boyutlara ulaşmış; öte yandan hem doğal görünümün estetik değeri, hem de insanların bunu kavrama kapasitesi azalmıştır. (...) Uzun süredir insan, kendisini ve faaliyetlerini bulunduğu yöreye adapte etmiş ve deneysel bilgi yoluyla çevreyi değiştirmiştir. Tekniğin ve insanı diğer canlılardan ayıran becerisinin gelişmesi, insanoğlunun gelişmesini, onun hayvanlara üstünlüğünü ve her zaman rasyonel bir nitelik taşımasa da, çevre yönetimi yo-

ve araştırmalara bilimsel biçimde konu(dahil) edilmediğini belirtmek durumundayız. Bununla beraber yine de, değişik boyutlarıyla, hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz sanayileşme sürecinin "çevresel etkileri"ni tesbit etmemiz, ilk iki döneme oranla daha fazladır. Sanayileşme sürecinin "çevresel yansımaları"nı (etkilerini), sebep-sonuç bağıntısından hareketle kestirmemiz göreceli olarak olanak dahilindedir.

Onsekizinci Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra, buhar makinasının bulunması ve sanayiye uygulanmasıyla başladığı varsayılan sanayileşme süreci, literatüre birinci sanayi devrimi olarak geçmiştir. (28) Gerek Onsekizinci Yüzyıl'ın

ıyla doğaya egemen olmasını sağlamıştır. Açıkça görülmektedir ki, yararlı üretime paralel olarak artıklar birikmiş, sorunlar çıkmış, doğal manzara bozulmuş, doğal sistemler ve bunların üretken özelliği zarar görmüş, biyosfer kirlenmiş, toplumsal baskılar ve kargaşaya artmış, sağlık koşulları etkilenmiş, insan ilişkileri zedelenmiştir (TÇSV, 1986, 106-107).

- (28) İkinci sanayi devrimi, kitle haberleşme araçlarının, bilgisayarların, uzay endüstrisinin yaygınlaşmasına denk gelmektedir (Gürdoğan, 1984, 10). Sanayi toplumu sürecinin başlangıcı olarak da kabul edilen Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısı, kimilerince de, "bilgi toplumu", "enformasyon toplumu" gibi nitelermelere tabi tutulmaktadır. Kabul gören anlayışa göre, buharlı makinanın sanayiye uygulanmasıyla, insan gücü yerine (fiziksel gücünün yerine) makina gücü ikâme edilmiştir. Bunun doğal sonucu olarak kitlesel üretim hacminde büyük patlamalar olmuştur. Yine yaygınlaşma eğilimi gösteren görüşe göre, insanın beyinsel (zihinsel) gücünün yerine de makinelerin ikâme edildiği dönem olan Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısı da, ikinci sanayi devrimi başlangıcıdır. Oysa, bu iki dönem veya devrim arasında kesin sınırların çizilmesi pek de kolay değildir. Çünkü, özellikle birinci sanayi devriminin en belirgin özelliği olan "insan gücü yerine makinanın ikâme edilmesi", ikinci dönemin başlangıcından sonra da artan bir hızla devam etmiştir. Otomasyon sonucu artan işsizlik oranları ve insanın üretim sürecindeki yerinin azalması etrafında yapılan tartışmalar, bunun en güzel kanıtıdır. Sonuç olarak denilebilir ki, ikinci sanayi devrimi (dönemi) olarak kabul edilen sürecin, birincisinden farklılığı, daha önce devre dışı bırakılan insanın "fiziksel gücü"ne, "zihinsel gücü"nü de (devre dışı bırakılmasını) ilâve etmesidir, denilebilir. Bu bakımdan, Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısında gözlenen ve adına bilgi toplumu, enformasyon toplumu veya "sanayi toplumu" denilen süreçlere, "ikinci sanayi devrimi" demek pek de uygun düşmemektedir.

ikinci yarısında işlemeye başlayan birinci sanayileşme sürecinin, gerekse, Yirminci Yüzyıl'ın özellikle ikinci yarısından sonra başladığı ileri sürülen ikinci sanayi sürecinin (sanayi toplumunun-enformasyon toplumunun) doğa ve toplumsal hayat üzerindeki yansımaları çok boyutludur.

Disiplinlerarası özellikler taşıyan yansımalarının ekonomik, askeri, teknolojik ve kültürel (düşünsel) boyutlarından farklı bir boyutu olan "insan" ve "doğa" üzerindeki yansımasına oluşturan "çevresel etkileri" üzerinde duracağız ki, bu da aslında ekonomik içerikli olan bir boyut olup, gelişen sürecin "maliyeti"nin (insan ve doğa cinsinden) analizidir.

Sanayileşme sürecinin, Onsekizinci Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren başladığını; başlarda İngiltere'de gelişme gösteren sanayi devriminin süreç içinde kıta Avrupasına ve Amerika ile Japonya'ya uzandığını görüyoruz. Bu süreç içinde "çevre"ye yaptığı etkilerin önemli bazılarını burada tartışacağız. Bunlar özetle aşağıdaki gibidir:

İnsanın fiziksel gücü yerine "makina gücü"nü ikâme edilmesi; üretimin makinalaşmayla beraber "nitelik" ve "nicelik" değiştirmesi; yani, üretimin giderek tek tipleşmesi (homojen; bir örnek olması) ve hacim-miktar olarak büyük boyutlara ulaşması, başka bir deyişle, geçmişte aile ekonomisine yönelik üretimin giderek kolektif bir boyut kazanması; yani pazar için üretimin yapılmaya başlanması; işbölümü ve uzmanlaşmanın gelişerek ileri düzeylere ulaşması; yeni bir toplumsal katmanın (sınıfın), "ücretliler" sınıfının ortaya çıkması; toplumsal yerleşim birimlerinin yeni şekiller alması, yani "şehirleşme" olgusunun geçmişte benzeri görülmemiş ölçüklere varması; daha önce özellikle merkantilistik felsefenin doğal sonucu olarak ortaya çıkan "sömürgecilik hareketi"nin ivme kazanması; dolayısıyla ulusal sınırlar ötesine geçen ticaret hareketiyle, sömürge ülkelerin doğal kaynaklarının ("insan faktörü" dahil) sanayi merkezlerine taşınması; ekonomik (liberal ekonomi) ve siyasal (liberal demokrasi) düşüncelerin günyüzüne çıkarak, kökleşmesi.

Sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı en önemli dinamikler olarak yukarıya aldığımız hususların, konumuzla olan

"ortak paydaları", günümüzde disiplinlerarası özellik arzeden ve literatüre "çevre sorunları" olarak geçen olguya, "üretim-tüketim" süreciyle zemin hazırlamalarıdır.

Tarihsel sürecin bundan önce sözü edilen iki dönemi boyunca üretim (ve tüketim) gerek "mutlak" olarak, gerekse, "tekt başına düşen miktar" olarak çok sınırlıydı. Yine, sosyal olarak çok az çeşidi olan bu mal ve hizmetlerin "üretim teknikleri" de basit ve ilkeldi. Ve elbetteki üretim, aile ekonomisi içindi. Ancak, herşeyden önemlisi, geçmişte miktar (ve hacim), çeşit ve özellikleri itibarıyla ölçülü bir seviyede olan üretimin, tüketim tarafından yönlendirilmesiydi. Sanayi devrimine gelinceye kadar insanlar, tüketim gereksinimlerinden hareketle üretimde bulunuyorlardı. Dolayısıyla, giderilmesi veya tatmin edilmesi gereken gereksinimlerden yola çıkılarak yapılan ve "tüketim-üretim" bağıntısı şeklinde olan anlayış, yerini "üretim-tüketim" şeklindeki süreç bırakarak doğa üzerindeki "çevresel etkiler"e büyük ölçüde neden oluyordu.

Sanayileşme dönemine ilişkin olarak yukarıda sıralanan özelliklerden sonra, "türetim-üretim" bağıntısı şeklinde olan anlayışın "üretim-tüketim" şeklini almasıyla, çevresel etkilerin ortaya çıktığını ileri süren bu varsayımın itiraz edilebilir. Zira, üretimin nitelik ve nicelik olarak artışı göstermesi, kitlesel üretimin yaygınlık kazanması ve doğaya yabancı modern tekniklerin kullanılması, o güne kadar doğadaki "özel arıtma ve dengeleme mekanizması" sınırlarını zorlayan çevresel etkilerin çok daha büyük boyutlara ulaşmasına neden olmuştur. Ve uygulamaya konulan üretim teknikleriyle, sınırlı olan doğal kaynakların her geçen gün tükenme noktasına gelmesi ve çevre sorunlarının artışı göstermesi, zaten kaçınılmazdır denilebilir. Yine durum böyle iken, "türetim-üretim" gibi iki kavramın şekilsel olarak (yani yazılış sıralamasında) yer değiştirmesinin, sanayileşme sürecindeki "çevre sorunları"na sebep gösterilmesi şeklindeki bir varsayımın geçerlilik payı hiç de önemsenmeyecek bir olaydır denilebilir. Şüphesiz, bütün bu itirazların doğruluk paylarına inkâr ediyor değiliz. Ancak, sanayileşme

sürecinin kaçınılmaz gibi görünen çevresel etkilerinin, arka-planında, geçmişte var olan bir yaşam felsefesinin (tüke-tilim-üretim) yerine bir yeni felsefenin (üretim-tüketim) hakim kılınması yataktadır. Bu arka-plan irdelenmedikçe, özelleşme durduğumuz olguların, sağlıklı bir değerlendirilmesini yapamaz bugünden yarına mimikün görülmemektedir.

Sanayileşme dönemindeki üretimin yol açtığı çevresel sorunları dayandırdığımız varsayımın bir açılımını yukarıda yapmıştık. Bu şöyle idi: "Sanayi dönemine gelinceye kadar geçen iki dönemde insanların tüketim gereksinimleri, üretim sürecini belirlerken; sanayi döneminde, tüketimi belirleyen üretim süreci olmuştur."

Tarihsel sürecin ilk iki dönemi olan "avcılık ve toplayıcılık" ve "tarımsal üretim" dönemleri arasında çoğu konuda olduğu gibi "üretim teknikleri" alanında da büyük farklılıklar bulunuyordu. Ancak, her iki toplumun (dönemin) benzer özellikleri de vardı. Bu benzerliklerin başında ise, bugün dahi ulaşabilen geleneksel toplumların kaybetmediği bir özellik olan "ihtiyaçların başgöstermesiyle girişilen üretim etkinlikleri"dir. Bu özelliği taşıyan insan toplulukları "süreç içinde doğal olarak ortaya çıkan (tecrübe ile sabit olan) gereksinimleri karşılama savaşımı verdiklerinden", doğal hayat üzerinde büyük baskılar oluşturacak üretim etkinliklerinde bulunmuyorlardı. Hangi ölçüde "üretim" yapmaları gerektiğini, miktarı ve hacmi önceden belirlenmiş olan "tüketim"e göre kararlaştırıyorlardı. Yine, tüketim kalıpları son derece sınırlı olduğundan (şüphesiz, burada anlatılmak istenen, o günkü ihtiyaçların mutlak olarak statik bir özellik taşıdığı değildir) girişilecek üretim etkinlikleri de sınırlı idi. Ayrıca, tüketimin zorladığı üretim süreci, son derece doğal ve zararsız tekniklerden oluşuyordu. Ve tüketimin üretimi yönlendirmesinin doğal sonucu olarak, başkalarına satmak için de (pazar ekonomisi için de) üretim yapılmıyordu veya çok sınırlıydı.

Görüldüğü gibi tarihsel sürecin sanayileşme öncesi dönemlerine hakim olan "yaşam felsefesi", insanların (ve diğer canlıların) zorunlu ihtiyaçlarının giderilmesi; bunun doğal

sonucu olarak tüketimin ürünü belirleyici bir faktör olması, ve yine doğal olarak doğal hayata daha uygun üretim tekniklerinin kullanılmasına dayanıyordu.

Oysa, doğal olan bu "yaşam felsefesi" yerini sanayileşme sürecinde "anti doğal" diyebileceğimiz bir yaşam felsefesine terk ediyordu. Bu yeni yaşam felsefesinde, üretim tüketimi belirleyen bir etken olmaya başladı. Bu basit gibi görünen değişikliğin kaçınılmaz bir sonucu olarak, insanlar adına çok zorunlu olmayan gereksinimler türetiliyordu. Daha sonra "yapay ihtiyaçlar" ve "reklamcılık" olgusu etrafında üzerinde duracağımız bu değişik yaşam felsefesi, bütün bir sanayileşme sürecine damgasını vurmuş ve tüm çevresel sorunların "arka-planı"nı (perde arkasını) oluşturmuştur.

Şimdi de, geliştirdikleri "tüketim kültürü"yle "tüketim toplumları"nın doğuşuna zemin hazırlayan, "üretim-tüketim" sürecinin de en etkili taraflarından olan "girişimciler sınıfı"na biraz yakından bakalım.

Sanayileşme dönemiyle birlikte yeni bir toplumsal katman olarak ortaya çıkan "üreticiler sınıfı" (müteşebbis veya girişimciler sınıfı), tüm yararlı etkiliklerinin yanı sıra, insanlığın tarihsel serüvenindeki "en büyük olumsuzlukların" da sebebidirler. (Bu olumsuzlukların başında şimdilerde "çevre sorunları" diye adlandırılan olgu gelmektedir.) Bu sınıf, toplumun ortak değerleri olan pek çok "şey"i adil olmayan bir dağılımla kendi uhdesinde topladıktan başka, şimdilerde, insanlığın farkına vardığı "çevresel değerler" in de yok edicisi sıfatına sahiptir. Benimsemiş olduğu üretim felsefesi gereği, toplumun olası ihtiyaçlarını (toplum adına benimsenen ve türetilen; çoğunlukla ortaya çıkışlarında toplumun bir katkısı olmayan ihtiyaçlarını) karşılamayı bir görev bilen ve doğa üzerinde çok büyük olumsuzlukları beraberinde getiren "kitlesele üretim" i gerçekleştiren bu sınıftır.

Gerçekte "var olmayan gereksinimler" adına yapılan bu üretim, zaten sınırlı olduğu varsayılan doğal kaynakların, o güne kadar görülmedik bir tarzda yok edilmesi sürecini başlatıyordu. Bu süreç öyle bir süreçti ki, yöresel tahribatlar-

le yetinmeyecekti; üretim etkinliklerinin yürütüldüğü alanlardan (İngiltere, Kıta Avrupası, ABD vs.) çok uzak noktalar-
daki (Afrika, Asya, Uzakdoğu, Latin Amerika gibi) kaynaklar bi-
le bu süreçten nasibini alacaktı. Üretim tarafından belirle-
nen "tüketim" de, tıpkı üretim girdilerinin tedarikinde baş-
langıçta kullanılan yöntemin benzeri bir yol izliyordu. Yani tüketim
materyalleri de, üretildikleri alanların (ülkelerin) dışında pa-
zaryalar bulmak sorunuyla karşılaşılıyorlardı. Bu arada, çoğunlu-
ğu oluşturan tüketiciler adına, azınlık bir grubu oluşturan-
ların, çoğunluğa rağmen aldıkları ve uyguladıkları kararlar
(olası tüketiciler için kararlaştırılan kitlesel üretim)
gereği, üretimin süreklilik arz etmesi, yeni tüketim pazarla-
rının bulunması ve devam eden üretimin hammadde gereksini-
minin karşılanması için "sömürgecilik" olgusunun işlerlik
kazanması gerekiyordu. (29)

Burada bir parantez açıp, bir hususu belirtmekte yarar
var. Bu satırların kurgulanmış "ütopik bir senaryo"dan öte
bir değer ifade etmediğini söyleyecekler çıkabilir. Ancak,
söz konusu edilen olay ve olgulara bütüncül ve derinlikli bir ba-
kaş açıyla bakıldığında görülecektir ki, yukarıdaki varsay-
ım gereği söylenenler, gerçeği yakalama noktasında hiç de
yahana atılmayacak düşüncelerdir.

Nitekim, bir kuruluş yeri faktörü olarak varsayılan
"çevre sorunları faktörü" şöyle dursun, "geleneksel faktör-
ler" in dahi kuruluş yeri seçimi çalışmalarında gözardı e-
dilmesi (önemsenmemesinin) nedeni de, sanayileşme dönemi-
le birlikte geçerlilik kazanan "üretim-tüketim" sürecinin
(olması gereken, "tüketim-üretim" süreci idi) bir sonucu de-

(29) Sanayileşme döneminin ilginç bir özelliği de şüphesiz
"sömürgecilik" olgusudur. Sömürgecilik olgusu her ne
kadar bütün sanayileşme dönemi boyunca devam etmiş bir
olgusu ise de, başlangıcının çok daha önceleri olduğu
söylenebilir. İktisadi Düşünceler Tarihi'nde önemli bir
yeri olan Merkantilizm' in sömürgecilik olgusunu baş-
lattığı ve teşvik ettiği bilinmektedir. Merkantilizm,
"bir milletin iktisadi gücünü ve zenginliğini en azami
noktaya çıkarma hedefini güden"; ihracatı teşvik, itha-
lâtı kısıtlayan; zenginliğin gücü olan "altın" ve "gümüş"
ün biriktirilmesi için katı devlet müdahaleciliği
isteyen "milliyetçi" bir politikadır (Sezal, 1981, 87).

girişimidir?

Zira, yapılan araştırmaların da (Demir, 1988, 197-198) gösterdiği gibi, girişimcilerin üretim birimleri oluşturma kararı alırken, çevre sorunlarına faktörü bir tarafa, geleneksel faktörlere bile dikkat etmedikleri gözlenmektedir.

Bugün, işletme iktisadı disiplini çerçevesinde incelenen kuruluş yeri seçimi teorisi bazı öngörülerde bulunmaktadır. Örneğin, hammadde faktörünün işletmelerin kuruluş yeri seçimi üzerinde etkili olduğu varsayılmaktadır. Bu varsayımın, girişimcilerce önemsenme derecesi nedir? İşletmelerin optimal kuruluş yeri seçimini belirlemede çok önemli veya etkili (belirleyici) bir kuruluş yeri faktörü olması gereken hammadde kaynağına uzak yerlerde kurulan işletmelerin sahiplerinin (girişimcilerin) kalkış noktası, üretimin tüketimi belirleme (yönlendirme) güdüsü değil midir? Bu soruların cevapları, şüphesiz evet olacaktır. Çünkü, yapılacak çok basit gözlemler bu olguyu doğrulamaya yeterlidir. Her gün etrafımızda sayısız üretim birimleri (işletmeler) etkinliklere başlamaktadır. Her men hemen hiçbirisi ya da en azından önemlice bir bölümü mevcut bir talebi (veya tüketimi) karşılamaya yönelik değil; aksine türetilmesi düşünülen veya zaten yeterince tatmin edilen gereksinimlerin çeşitlendirilerek "kamçılanması" amacını güderek ortaya çıkmaktadırlar. (30)

-
- (30) Malatya ili sınırları dahilinde bulunan ve Tekstil Endüstrisi alanında faaliyet gösteren İpaş, Yifaş, Yerteks ve Günbaş gibi işletmeler de benzerleri gibi, (örneğin, Maksan) kuruluş yeri faktörlerinin en önemlilerinden olan "hammadde" ve "pazar" açısından son derece elverişsiz bir konumda kurulduklarından ayrıca "ulaştırma maliyetleri" yönünden de dezavantajlı durumdadırlar. Adı geçen işletmeler, etkinlik alanları olan "iplik üretimi" için gerekli hammadde olan "pamuk girdisi"ni bölge dışından tedarik edip, yine ürünlerini de (pamuk ipliği çıktısını da) büyük oranda "ihraç" ettiklerinden ve de ihraç limanlarına olan uzaklıklarından dolayı büyük ulaştırma masraflarına katlanmaktadırlar. Kuruluş yeri seçimlerinde "politik faktör"ün önemli rol oynadığı bu ve benzeri işletmeler, şimdilerde, artan maliyetlerini düşürme yolu olarak daha önce çalıştırdıkları işgücünü eritmeyi seçmişlerdir. Yine, devletin geri kalmış bölgeleri kalkındırmak amacıyla, "kalkınmada öncelikli yöreler" e (birinci derecede öncelikli yöreler

Sanayileşme dönemindeki üretimin çevresel etkilerinin yüksek olmasını açıklamaya çalışan yukarıdaki varsayımdan başka, bir varsayım daha var ki, o da, "sanayileşme dönemi insanların üzerinde özellikle doğaya karşı başgösteren 'güçsüzlük sendromu'dur. (31)

İnsanın "güçsüzlük sendromu"nu, "her şeyi elde etmek, onlara egemen olmak" biçiminde beliren ve kâr tutkusu, açgözlülük bir de iktiras demek olan "sahip olmak" karakteri ile açıklamaya çalışan E. Fromm'a (1990, 17) göre, insanoğlu varolduğu andan itibaren olanakları ölçüsünde, doğaya egemen olma tutkusuyla yanıp tutuşmuştur. Ancak sanayileşme dönemi

ve ikinci dereceden yöreler ve bu gibi. Ki, Malatya ikinci derecede kalkınmada öncelikli yöreye dahildir.) yönelik olarak düzenlediği "Teşvik Edici Yardımlar"dan ve yine bu bağlamda altyapı yatırımlarını tamamladığı "Organize Sanayi Bölgesi"ndeki kuruluş yerlerinden yararlanmak isteyen girişimcilerin, salt "teşvik" alabilmek için "masabaşı çalışmaların ürünü olan ve hiçbir ciddi araştırmaya dayanmayan 'fizibilite formları' doldurmak suretiyle 'rastgele' etkinlik alanları seçtikleri ve hayali tüketiciler veya pazarlar üzerine kararlarını bina ettikleri, yapılan gözlem ve görüşmelerle tesbit edilmiştir. Hatta bazı sözde girişimcilerin, uğraş alanı bile belirlemeden "teşvik"lerden yararlandığı gerçeğiyle karşılaşılmıştır. Informel bir araştırmanın ürünü olan bu bilgiler, formel bir araştırmanın sonuçlarından belki farklılıklar arzedebilir. Ancak, objektifliklerinin, formel bir araştırmadan geride olduğu söylenebilir.

- (31) "Tüketim-üretim" olgusunun yerine "üretim-tüketim" in benimsenmesi, insanın açgözlülüğünün; zayıflık sendromu, hayattan kovulan "Tanrı"nın yerine geçerek tanrısal bir güç ve metmenin doğal sonucudur. Sanayileşme dönemindeki çevresel etkilerin fazlalığının benimsenen üretim-tüketim felsefesiyle bağlantılı olduğunu belirttik. Ancak, doğanın tahribine yönelik üretim etkinliklerinin arka planında bulunan dürtüleri yönlendiren iki kavrama değinmekte yarar var: Tarihsel süreç boyunca, insan türünde kökleşen, bir bakıma insan türünün yapısında varolan "güçsüzlük sendromu", onu, kendisinden güçlü gördüğü varlıklara karşı harçınılaştırıyordu. İşte bu güdüyle geliştirdiği bilimin de yardımıyla doğayı kontrol etmeye çalışan insanoğlu, normal sınırları gözetmeden çoğu zaman boyunduruk altındaki doğayı acımasızca tahrip ediyordu. Doğayı boyunduruğa alma isteğinin arkasında diğer bir etken de yatıyor ki, bu da aslında ilk sendromun doğal bir sonucudur. Güçsüzlük ve zayıflık korkuları içinde kıvranan insanoğlu "Tanrılaşma Sendromu"na yakalanıyordu, Tanrı'yı hayatından kovarak onun yerine geçeceğini

taşıyana dek bu olanakları oldukça kısıtlıydı. Bu dönemde insanlar, teknolojinin aracılığıyla "en güçlü" ve bilimin aracılığıyla da "herşeyi bilen" olacaklarını sannmaya başladılar. Fakat, insanoğlu sahip olduğu olanaklarla ikinci bir dünya yaratmak umudunu bile taşıyordu içinden.

Demek ki, insanoğlu, sanayileşme dönemine gelmeden çok önceleri, hatta var olduğu günden beri, doğanın güçlü yapısına karşı hep bir güçsüzlük duygusu içinde bulunmuştur. Bu güçsüzlük duygusu onu, kendisinin besin kaynağı ve aynı zamanda cömert bir dostu olan doğaya karşı anlamsız bir hırs, gılgak ve düşmanlık içinde savaşıma vermeye itiyordu. (32)

zanneden insan, dolayısıyla onun gücünün de kendisine geçeceğini varsayıyordu. Böylece güçlü ve tanrılaşmış insan, boyutlarına aldığı doğa karşısında güç ve tanrılık gösterisinde bulunacaktı. Kısaca, çevre sorunları dediğimiz olguların perde arkasında, sanayi dönemi insan tipinin yaşam felsefesini şekillendiren "sınırsız kazanç güdüsü", "güçsüzlük" ve "tanrılaşma" sendromu yatmaktadır.

- [32] Tabiata dostluktan bahsetmek... Ne ütöpik bir düşünce değil mi? Şüphesiz, doğaya dostluk elini uzatabilecek potansiyel bir insanlık var, ama, ne yazık ki, (bu potansiyelin, yani en azından 4.5 milyarlık insanlığın doğaya dost olmaya aday kütleyi oluşturduğu; geri kalan 500 milyonluk kısmın ise, iktidar seçkinleri oldukları ve doğaya dostluktan nefret ettikleri varsayılmıştır) bunların en ufak bir yaptırım güçleri bulunmamaktadır. Tüm güç ve kudret, bu "dostlar ordusu" nun dışındaki sayıları en çok 500 milyonu bulan insanlardadır. Onlar ki, yönetirler, üretirler (ve de tüketirler), bilimsel bulguları teknolojiye uygulamalar ve "insanları öldürmek için makina üreten insanlar" sıfatına sahiptirler. Ohlar herşeyi, ama herşeyi bilirler; 4.5 milyar insan adına onlar düşünürler; onlar için iyi ve kötü olanı, onlar bilirler; seçme ve beğenmeyi onlar yaparlar; üretim-tüketim sürecinin dizginleri onların elindedir. Hayatın tüm standartları onlarca belirlendiği gibi, diğerlerinin (4.5 milyarlık kütleye mensup olanların) yaşayıp-yaşamayacaklarına da, onlar karar verirler. Sözünü ettiğimiz bu güçlüler sınıfının kabul gören adları "İktidar Seçkinleri"dir (Mills, 1974). Bugün evrensel ölçekteki bir yapılaşmanın üyesi durumundaki bu iktidar seçkinlerinin özelliklerini anlatmakla bitiremeyiz. Ancak, onların yalnız bir özellikleri bile onları tanımaya yeter: Kendi türünü veya temsilini yok etmek için savaşıma veren bu "varlıklar" ın, "doğaya dost olmalarını beklemek" boşuna bir umut olmaz mı? Zavallı insan türü, senin türdeşinden gördüğün "vahşet" in milyonda birini doğadan gördün mü ki, ona düşman oluyorsun? Sonuç, iktidar seçkinleri dünyaya düzen verdikleri (nizamata verdikleri) sürece, in-

Bu savaşta, yani doğanın boyunduruk altına alınmasında Fromm'un da belirttiği gibi, sanayi devrimiyle başlayan süreç büyük olanaklar sağlıyordu. Bilimin teknolojiye uygulanmasıyla insanın eline geçen fırsatlar, insan toplumlarının bu dönemde artış gösteren gereksinimlerinin karşılanmasından çok, doğaya karşı kazanılacak zaferler için kullanılıyordu.

Kısaca, sanayileşme döneminin çevresel etkilerinin (sorunlarının) geçmişe oranla çok büyük artışlar göstermesinin tek nedeni, bu dönemdeki üretimin gerek nicelik ve nitelik olarak artış göstermesi ve gerekse, üretim tekniklerindeki hızlı gelişmelerin olması değil; aksine bu dönem insanında yoğunlaşan güçsüzlük sendromunun doğayla anlamsız bir savaşa yöneltilmesi idi.

Nitekim S.H.Nasr'dan (1988, 14-15) yaptığımız şu alıntı da bu yargıya doğrulanmaktadır:

"Tabiatın boyunduruğa vurulması" (...) böylece, insanla tabiatın karşılaşması, modern tabiat bilimlerinin teknolojiye uygulanması... herkesi ilgilendiren ortak bir sorun olmaktadır. Tabiat üzerindeki hakimiyetin günden güne arttığı, bunun da, iktisadi alanda daha büyük ilerlemeler anlamına geldiği yolundaki bütün o resmi yaygaraların rağmen, artık birçok insan, kurdukları şatoların kumalar üzerinde yükseldiğini; insanla tabiat arasındaki dengesizliğin, tabiat karşısında kazanılan bütün o "zafer"leri tehdit etmekte olduğunu hissetmektedir. İnsanın tabiat üzerindeki hakimiyetinden doğan tehlikeler, tekrarlanmayı gerektirmeyecek kadar açık... Çağdaş insan için, tabiatın hiçbir kutsal tarafı kalmamıştır... Üstelik, tabiat, ulaşılması mümkün son noktasına kadar kullanılacak ve istismar edilecek bir "şey" gibi görülmektedir. Çağdaş insan, tabiatı, kendisinden yararlandığı, ama kendisine karşı ayrıca sorumlu da olduğu bir eş gibi değil; bir fahişe gibi görmektedir: kendisine karşı hiçbir yükümlülük ve sorumluluk duygusu beslenmeyen bir fahişe... Zorluk şurada: Bir fahişe gibi "kullanılan" tabiatın durumu, günden güne daha fazla gönül eğlendirmeyi imkansız kılmaktadır.

mü ki, ona düşman oluyorsun? Sonuç, iktidar seçkinleri dünyaya düzen verdikleri (nizam verdikleri) sürece, insanlıktan doğaya dostluk elini uzatmasını beklemek fazla iyimserlik olsa gerektir.

Nasr, çağımızın sorunlarının nedeni olarak gösterdiği güçsüzlük sendromu için "insanın içindeki hayvanın serbest bırakılması; yani tabiatın 'boyunduruk'a hedef seçilmesi" ifadelerini kullanmaktadır.

Nüfus patlamasının, nefes alacak bir boşluk kalmamasının, kent yaşamındaki pabılaşma ve tıkanıklığın, her türden tabii kaynakların tükenişinin, tabii güzelliklerin tahrib edilmişinin, çevre'nin makine ve ürünleri tarafından yaşanmaz hale getirilişinin, akıl hastaharındaki olağanüstü artışın ve aşılması imkânsız hiçbir türlü başka zorluğun nedeni, kesinlikle, "tabiatın boyunduruk altına alınmasıdır" (Nasr, 1988, 15).

Bir de savaşın diğer cephesine bakalım: Bilimsel bulgulara ihtiyacı duymadan, doğaya basit gözlemlerle baktığımızda insana güçsüzlük sendromunu haklı çıkaracak herhangi bir düşmanlık belirtisi görmek şöyle dursun, bir annenin kucakını andıran güvenilir ve sevecen bir dost kucakı görmekteyiz. Bu dostluk öyle köklü bir dostluk ki, başlangıçtan sonsuza dek süreceğe benzemektedir. Zira, yine bildiğimiz kadarıyla, insanoğlunun kendisine karşı olan olanca düşmanlığına rağmen, doğanın, bugüne kadarki tavrında bir değişiklik gözlenmemiştir.

Ve doğanın, insana uzattığı el, karşılık verileceği güne kadar da öylece havada bekleyecektir. Elverir ki, insanoğlu da, bencil, birçın ve açgözlü tavrından (düşmanlığından) vazgeçer ve asıl kendisinin yararına olacak "barış ortamı"na doğayla el ele vererek girer. Böylece güçsüzlük sendromunun sonucu olan kâbus, yerini huzur ve barışa terkeder. İnanılmaz da birgün sona erecek olan yaşamını, doğanın cömert sofrasından beslenerek, ama savurganlık ve düşmanlığı da bırakarak noktalar. Bu arada kendi türünün geleceğini de riske sokmadan...

Bütün bu açıklamalardan (teorik açıklamalardan) sonra vardığımız sonucu özetlersek, sanayileşme döneminde ileri boyutlarda bir sorun olarak karşımıza çıkan "çevre sorunları"nın başlıca iki kaynağı olduğunu görüyoruz:

Birincisi, çevre sorunlarının, böyle ileri düzeylerde olmasının nedeni, salt üretim-tüketim olgusunun nitelik ve nicelik olarak değişime uğraması ve ileri(modern) tekniklerin kullanılması olmayıp, savurgan bir "üretim-tüketim" sü-

recinin doğu üzerinde baskı oluşturmaması; yani, gereksiz ya da tüketim tarafından belirlenmeyen ve tüketim miktarını aşan boyutlarda bir üretimin yapılmasıdır.

İkinci kaynak ise, insanda var olan yersiz korku ve açgözlülüğün, bilimi ve bilimin ürünü olan teknolojiyi de yedeğine alarak, doğayı boyunduruk altına alma ve yağmalama faaliyetine dönüştürmesidir.

2. Çevre Sorunlarının Farkına Varılması ve Adlandırılması

Bundan önceki başlık altında, günümüzde "çevre sorunları kavramıyla anlatılan sorunların ortaya çıkışını anlatmış ve çevre sorunlarının, insanlığın yeryüzündeki tarihsel serüveniyle, hatta ondan da önce yerkürenin varmasıyla ortaya çıkışına ileri sürmüş ve bu konuda gerekli açıklamaları yapmıştık. Bu varsayımın devamı olarak da, çok önceleri varolan çevre sorunlarının "farkına varılması"nın ve "adlandırılması"nın yeni olduğunu belirtmiştik.

İşte bu başlık altında, çevre sorunlarının farkına varılma ve adlandırılması sürecine kısaca değinilecektir. Bu konudaki açıklamaları başlıca, (a) Dünya'da Çevre Sorunlarının Farkedilmesi ve Adlandırılması, (b) Azgelişmiş Ülkelerde Çevre Sorunlarının Farkına Varılması ve Adlandırılması, (c) Türkiye'de Çevre Sorunlarının Farkedilmesi ve Adlandırılması, (d) Çevre Sorunlarının Toplumsal Katmanlarca Farkedilmesi ve Adlandırılması Süreci, (e) Tartışma I başlıkları etrafında vermeye çalışacağız.

a. Dünya'da Çevre Sorunlarının Farkına Varılması ve Adlandırılması

Bugün dünya insanlığının gündemini yoğun bir şekilde işgal eden çevre sorunlarının "farkedilmesi" olayı, doğrudan olmasa da dolaylı olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllara rastlamaktadır. Bununla beraber savaştan önce de konuya "akademik" olarak el atıldığını görmekteyiz. Çevre sorunlarının ilk kez akademik çevrelerde dikkat çekmesi ve ekonomi yazınına girmesi Pigou ile 1932'de olmuştur, diyenler de vardır (TÜSV, 1985, 61). Yine, O. Spengler 1931'de

olduğu "İnsan ve Teknik" adlı eserinde, teknolojinin yol tuttuğu ve açacağı çevresel etkilere ta o yıllarda işaret etmektedir. (33)

Yukarıda andığımız iki örneği ferdi öngörüler olarak değerlendirirsek, çevre sorunlarının farkedilmesi ve adlandırılması süreçlerini Yirminci Yüzyıl'ın ikinci yarısına kadarla hatırlı davranmış olmayız. Zaten, değerlendirmelerin büyük çoğunluğunun da bu yönde olduğu aşığıya aldığı-
mız alıntıdan anlaşılmaktadır:

İkinci dünya Savaşı sonrası ekonomik büyüme hızı, yeni endüstriler kurulması, yeni yeni maddelerin bulunması ve kullanımlarının artması, şehirleşme hızının artması ve bunun getirdiği hava kirliliği, gürültü, altyapı eksikliğini sonuçları gibi herkes tarafından bilinen ve yaşanan olaylar çevre sorunlarını ön plana çıkarmıştır. Öncelikle sanayileşmiş Batı ülkelerinde sorunun boyutlarının büyüklüğünün farkına varıldıktan sonra konu üzerinde çalışmalar başlamıştır. Çalışmaların amacı, çevre sorunu yaratmayacak veya bu sorunları en aza indirecek yeni tekniklerin bulunması ve mevcut sorunların ortadan kaldırılması şeklinde özetlenebilir. Bu zamana kadar dünya görebildiği çevre sorunlarının en büyüğünü görmüş bulunmaktadır. ABD'nin sanayileşmiş Kuzeybatı yöresinde birçok göl ve akarsu aşırı derecede kirlenmiştir. ABD ile Kanada arasında, fabrika bacalarından çıkan kirlı havanın oluşturduğu asit yağmurlarının görülmesi, daha sonra Batı Avrupa'nın birçok bölgesinde de görülmüştür. Londra'da 1950 yıllarında görülen hava kirliliği ve sonuçları, zamanımızda hava kirliliği görülen şehirler için örnek ve kıyaslama olarak kullanılmaktadır. Rütin bu ve bunlar gibi örnekler genellikle ekonomik büyümenin ve onun getirdiği refah ortamının maliyetleri olarak ekonomik büyümenin yanında temiz bir çevrenin gerekliliği de savunulmaktadır. Bazı ekonomistler daha da ileri giderek çevre sorunlarına karşılık ekonomik büyümenin bir yana bırakılması gerektiğini iddia eden kişi ve gruplara katılmaktadırlar. Tartışmanın ardında yatan en önemli gerçek ise, gelecek kuşaklara çevre sorunları ile dolu bir dünya bırakma kaygısıdır. Gerçekten son yıllarda sorun gözleri korkutacak boyutlara erişmiştir (TÇSV, 1985, 61-62).

(33) Kendisinden uzunca alıntılar yapmaya değer bir yazar

olan O. Spengler, aşağıya aldığımız satırlarıyla günümüz çevre sorunlarına 1931'li yıllarda işaret etmekle büyük bir uzak görüşlülük örneği sergilemektedir: Dünyanın makinalaşması, son derece tehlikeli olan aşırı gerginlik safhasına girmiştir. Bitkileri, hayvanları ve insanları ile beraber arzin ve çehesi bile artık aynı değildir. Henüz birkeç on yıl içinde, büyük ormanların önemli bir kısmı gazete kağıdına dönüşerek ejden çıkmış, kaybolmuştur; (1882'de var olan ağaçların üçte biri yaklaşık 2 milyar hektar 1952'de yerle bir edilmiştir. Kıyım devam ediyor ve hız kazanıyor: Her dakika insanoglu dünyadaki 20 hektar ormanı yok ediyor. %80'inini reklâmların doldurduğu pazar günlerinin New York Times'ini yayımlamak için gerekli olan kağıt hamuru 15 hektar, günlük sayısı da 6 hektar Kanada ormanının kesilmesini gerektirir (Gardner, 1986, 27).) böylece iklim değişiklikleri, insan nüfusunun tümünün tarım ekonomisini tehlikeye koyacak bir seyir takip etmeye başlamıştır. İnsan eliyle nesli hemen tüketilmek üzere olan bizon misali, sayısız hayvan türleri sönüp gitmiştir; Kuzey Amerika'nın Kızılderilileri veya Avustralya'nın yerlileri gibi bazı insan ırklarınının tümü, mutlak silinme derecesinde sistemli olarak yok edilmiştir. Teşkilatlanmanın megenesi içinde, canlı olan herşey can çekişmektedir, Sun' i bir alem, tabii aleme karışmakta ve onu zehirlemektedir. Medeniyetin kendisi, herşeyi mekanik olarak yapan veya yapmayı deneyen bir makina olmuştur. Artık "boygir gücü" deyişle düşünen bir toplumuz. Bir şelaleye, onun ne kadar elektrik enerjisi istihsal edebileceğini düşünmeden artık bakmıyoruz. Kasaplık değerini hesaplamadan, hayvan sürülerinin öldüğü bir mer'aya göz gezdiremiyoruz. Modern tekniğin metodlarına tabi kılmayı arzu etmeden, daha basitliklerini muhafaza eden milletlerin, elle yaptıkları san'at eserlerinin güzelliklerini takdir etmesini bilmiyoruz. Tek düşüncemiz, haklı veya abes olsun, mutlak olarak kendini ortaya koymak zorundadır. (...) Zaten makina, birçok sahalarda iktisadi tecrübe ile çelişkiye girmektedir: Her ikisi arasında çözümlenin habercisi olan işaretler her yerde gözükmeye başlamıştır. Gittikçe çoğalması ve incelmisinden ötürü makina, alınan hedefin aksine bir yön tutturmuştur. Sayı olarak büyük yerleşme merkezlerinde çoğalmasından ötürü, otomobil kendi değerinin düşmesine sebebiyet vermiştir. Büyük merkezlerde yaya olarak dolaşmak herkese daha kolay gelmektedir. Arjantin, Java ve diğer yerlerde bir a-tın koşulduğu basit pulluğun, küçük çiftçilerin zararında tarım makinelerinden, iktisadi randıman sahasında daha üstün olduğubilinmekte ve bu yüzden bu basit pulluklar modern tarım araçlarını tarladan kovmak üzeredir (Spengler, 1973, 94-96).

1960' lı yıllara geliadinde ise, sanayi devriminden beri giderek artan bir tempoyla ilerleyen çevresel sorunlara dikkatler çevrilirken, önceleri şu veya bu oranda var oldukları halde "ad" konulmamış bir takım olgular "adlandırılmaya" başladı. Bu bağlamda "iktisadi büyüme kavramı yeniden ele alınıp tartışılırken, toplumsal ve siyasal sistem ne olursa olsun, yaşam alanlarının daralması ve tehlikeye düşmesi, sanayi ve teknolojinin etkilerinin bütün boyutlarıyla ele alınmasına neden oldu. Konu, başta ABD ve Almanya olmak üzere pek çok ülkenin kamuoyunda tartışılmaya başlandı; bilim ve siyaset çevrelerinde, uluslararası kuruluşlarda gidisi ve geleceği tasarlamaya yönelik bir dizi çalışma yapıldı" (TÇSV, 1985, 9).

Çevre sorunlarının farkedilmesi ve adlandırılması (veya tanımlanması) sürecinin somutlaşmış ürünleri olan bu çalışmaların en ünlüsü ve bu konuda ilk olma özelliğine sahip olanı, 1972 yılında yayınlanan "Roma Kulübü" nün "sıfır büyüme" öneren raporudur. Daha sonra ise, Mesarovic-Pestel, Wasily Leontief raporları, ABD başkanına sunulmak üzere hazırlanan "Global 2000" raporu ve son olarak Birleşmiş Milletlerin bünyesinde oluşturduğu "çevre komisyonu" na hazırlattığı "Ortak Geleceğimiz" adlı rapor belli başlı çalışmaların en önemilerini oluşturmaktadırlar. (34)

Bütün bu çalışmaların, raporların hazırlanmasında çetilli bilim ve meslek adamları, uzmanlar biraraya gelerek, başına kadar insanoğlunun pek karşılaşmadığı boyutlarda ya da bilincine varmadığı bir sorunu inceliyor, insanoğlunun, onun uygarlığı ve dünyası üzerindeki etkilerini kestirmeye çabalıyorlardı. Sorun, insanın yok olan doğal çevresi, biten doğal kaynakları, tükenen zenginlikleri, artan nüfusu ve dev kentleri, kirli sanayi artık ve atıkları ile bir bütündü (TÇSV, 1985, 9).

(34) Çevre sorunlarının dünya ölçeğinde yaygınlaşmasıyla, bilim ve siyaset çevrelerinde, uluslararası kuruluşlarda gidisi ve geleceği tasarlamaya yönelik bir dizi çalışmanın yapıldığını belirtmiştik. Söz konusu "rapor" lar ve "içerik" leri hakkındaki açıklamalar aşağıya alınmıştır:

"İlk rapor, 'Roma Kültürü' raporudur. Bu rapor, dünyayı farklılıklar olmayarak tek bir sistem olarak ele alıyor; doğal çevrenin kirlenmesini ve doğabilecek sonuçlar yanında, doğal kaynakların 2000 yılı dolaylarında tükeneceğini öngörüyor ve 'sıfır büyüme' modelini tavsiye ediyordu.

'Mesarovic-Pestel' ise, dünya sisteminin eşyapılı olmadığını, dolayısıyla toplu çöküş yerine bölgesel patlamalar olabileceğini, ama, birtakım önlemler ile bunların atlatılabileceğini savunuyordu.

'Leontief Modeli' ise, Birleşmiş Milletler tarafından tasarlanmıştır ve daha ayrıntılı, daha mutlu, iyimser bir bildirim taşıyordu. Dünya sistemini dört gelişmiş pazar ekonomisine, iki gelişmiş plan ekonomisine, merkezi planlı ekonomiye sahip Asya ülkelerine, orta gelirli iki bölgeye vb. ayırıyor; 45 sanayi kesimi için 1980-90, 2000 yıllarını kapsayan varsayımlı tasarımlar yapıyordu. Leontief tasarımıyla çevre kirlenmesi, atlatılabilir bir tehlike olarak görülüyor; kurşun ve çinko dışındaki yerli kaynaklarının tükünmesine pek olasılık tanınmıyordu. 'Global 2000' ise, dünyanın en gelişmiş ve en güçlü ekonomisine sahip ABD'de, resmi makamların, önceki raporların altını çizdiği çevre sorunlarının boyutlarını kavramaya yoğun bir çabasını yansıtıyordu; hem önceki raporlar tartışılıp eleştiriliyor, hem nüfus, iklim, gıda tarım, su, enerji, orman ve bitkiler, gayri safi milli hasıla temelinde, hem de siyasal ve coğrafi bölgelendirmeler açısından 2000 yılına doğru değerlendirmeler, öngörüler yapılıyordu" (TÇSV, 1985, 10). Bu alanda yapılan en önemli ve aynı zamanda sonuncu çalışma (rapor) "Ortak Geleceğimiz" adını taşımaktadır. Birleşmiş Milletler Çevre Komisyonu tarafından 1987'de yayınlanan raporun amacı şu satırlarla anlatılmaktadır: "2000 yılında ve ötesinde sürdürülebilir bir kalkınma sağlayabilecek uzun vadeli çevre stratejileri önermek; çevre konusunda duyulan kaygıları yönlendirip, gelişmekte olan ülkeler arasında olduğu gibi, ekonomik ve sosyal gelişmenin çeşitli düzeylerinde bulunan ülkeler arasında da daha büyük bir işbirliği sağlayarak, insanları, kaynakları, çevre ve gelişme etkileşimlerini dikkate alan ortak ve birbirini destekleyen amaçların belirlenmesini mümkün kılacak yollar önermek; insanlığın çevreyle ilgili kaygıları konusunda daha etkili eylemlerde bulunabileceği yol ve yöntemler bulmak; ve uzun vadeli çevre konularına ve çevreyi korumak ve zenginleştirmekle ilgili sorunlara dönük gözlemlerin tanımlanmasına yardımcı olmak, önümüzdeki birbirini izleyecek on yılların uzun vadeli eylem gündemini oluşturmak, dünya toplumunun beklenti ve amaçlarını belirleyip bu gündemi bunlar üzerine temellendirmek" tir (TÇSV, 1989, 13).

Ulusal ve uluslararası kuruluşlar bazında çevre sorunlarının algılanması, tanımlanması ve çözümlenmesi etrafında süzül edilmiş çözümler yapılırken, halklar katmanında bilinç ve duyarlılık hangi seviyede idi? Biraz da bu sorulara bakmakla yarar var. Olayın bu cephesine bakışlarımızı geliştirmemizi sağlayan bir alıntı aşağıda sunulmuştur:

Çeşitli sanayileşmiş ülkelerde daha önce bilinen siyasal hareketlerden temelde farklı, çevreciler diye adlandırılan ya da kendilerini öyle adlandıran toplumsal gruplaşma ve hareketler doğuyordu; çevreci hareketler, doğal çevrenin korunması, insan, bitki ve hayvan varlığının sanayi artıkları, kirliliği, yapay güdeler ve kimyasal maddeler karşısında korunması gerektiği amacıyla birleşiyorlardı. ABD'de önemli bir etkinlik kazanıyorlar, Federal Almanya'da ise, "Yeşiller" adı altında umulmayan bir siyasal ağırlığa kavuşuyorlardı. Bu hareketler iki temel noktada, 20. yüzyıl'dan bildiğimiz diğer siyasal hareketlerden ayrılıyordu. Birincisi, "iktisadi büyüme" kavramını ve "teknolojik evrimi" reddediyorlar, hiç değilse bir özlem bir amaç olarak görmüyorlardı. Oysa, merkezişinden aşırısına kadar, 20. yüzyıl'ın bilinen sol ve sağ akımları, "daha iyi ve daha hızlı bir iktisadi büyüme" modelini kendilerinin uygulayacağı inanç ve düşüncesi üstüne kurulmuşlardı. İkincisi de, çevreci hareketler hiç değilse çıkışlarında, toplumda bir "iktidar" mücadelesinin tarafı değildiler. Tam tersine "iktidarı" reddediyorlardı. Bu da "iktidar" olmayı amaçlayan ve "iktidar sahipliği için var olan" geleceksel sol-sağ akımlarından önemli bir ayrıktı. Çevreci akımlar, çevre akımlarının geniş kamuoyu tarafından benimsenmesi ve özellikle Batı dünyasında günlük siyasetin bir parçası niteliğine ulaşmasında etkin oluyorlardı. Böylelikle çevre sorunları ve bu sorunların hem felsefi, hem iktisadi, hem de teknik düzeyde ele alınması zorunlu kılınıyor, giderek de siyasal uygulamaların ve iktisat siyasetlerinin konusu oluyordu. Çevre sorunları, ya yerleşik felsefi anlayışlarda, iktisadi kavram ve tahlillerde, teknik ve teknolojik arayışlarda yeni yaklaşımlar gerektirmekte ya da yerleşik anlayış ve tahlil yöntemlerinde değişikliklere yol açmaktaydı (FUSV, 1985, 10-11).

Sanayileşmiş Batı ülkelerinin çevre sorunlarına karşı gelişen bilinç ve duyarlılıkları devam ededursun, 1970'li ve 1980'li yıllarda, dünya insanlığının çoğu, kendilerinin dışında gelişen ve hiç de alışık olmadıkları bir olguyla karşılaşmaktaydı. Hindistan'daki Bhopal zirai ilaç fabrika-

çindeki sızma sonucu, 2000 kişinin ölmesi ve 200.000'den fazla insanın kör olması veya zarar görmesi; Mexico City'deki gaz tanklarının patlaması sonucu 1000 kişinin ölmesi ve binlerce kişinin sakat kalması; Çernobil nükleer reaktöründe meydana gelen patlama sonucu çok sayıda insanın ölmesi ve değişik ülkelerdeki pek çok insanın başta kanser olmak üzere birçok hastalık tehlikesiyle burun buruna gelmesi, çevre sorunlarını, "evrensel boyutlu bir sorun" haline getirmiştir. Başta olarak evrensel ölçekteki bu sorun karşısında, dünya insanlığının da kolektif bir bilinç ve dayanışma yönüne yönelmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun hazırladığı "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda bu evrensel ölçekteki sorun, "Global Tehdit" olarak değerlendirilmiş, çevre sorunlarıyla uğraştıran uluslararası bir dayanışma ve bütüncül bir perspektifin önemi vurgulanmıştır (TÇSV, 1989, 22-33).

Çevre sorunlarının genel olarak dünyada özelde ise, sanayileşmiş Batı ülkelerinde "farkedilmesi" ve "adlandırılması" hakkında söylenebilecek daha çok şey var; ancak, biz bu kadar açıklamayı yetinip, biraz da Az gelişmiş ülkelere bakalım. Bu konuda ilerleyen sayfalarda "Tartışma 1" de, sanayileşmiş Batı ülkelerinde çevre sorunlarının fark edilmesi olayına tekrar, ama değişik bir açıdan bakmaya çalışacağımızı da belirtelim.

b. Az gelişmiş Ülkelerde Çevre Sorunlarının Farkedilmesi ve Adlandırılması

Sanayileşmiş Batı ülkeleri, çevre sorunları konusunda hassas davranıp, bu yolda öğütlenme süreciyle birlikte araştırmalara hız verirken, az gelişmiş ülkelerde çevreye bağlı, çevre sorunlarını farkediş ve adlandırma olayları hangi ölçülerde idi, biraz da bu konuya bakalım.

Yirminci Yüzyıl'ın son on yılına girdiğimiz şu günlerde (1991'de) çevre sorunları, her ne kadar "dünya ölçekli" bir sorun özelliğini kazanmış ise de, az gelişmiş ülkeler açısından özel bir durum arz etmektedir. Her şeyden önce "bu ülkeler artan nüfuslarının daha iyi yaşama koşulları yaratmak ve diğer ülkelerle aralarındaki farkı koruyup kapatmak için ço-

çevre sorunlarıyla çevre korumayı geri planda bırakan teknikleri sergilediktedirler. Hatta sanayileşmiş ülkelerde çevre sorunları yarattıkları için (ve verimi düştüğü için) terk edilmiş teknikleri ve sanayileri kendi ülkelerine kabul edebileceklerdir. Bir başka deyişle, kalkışmanın bedeli olarak temiz çevreden fedakârlık etmektedirler" (TÇSV, 1985, 62).

Böylece, az gelişmiş ülkelerin çevre sorunları sözkonusu edildiğinde hemen akla gelen "az gelişmişlik" ve doğayla zorunlu "iktisadi kalkınma" olmaktadır. Bu noktada bir araştırmadan bazı değerlendirmeleri aktarmakta fayda vardır:

"Çevre ve Üçüncü Dünya" adlı eseriyle J.M. Beck (1990, 1991), az gelişmiş ülkelerin "çevre sorunları" nı Kolomb döneminde (1492'den itibaren) bu yana ele alıp incelemektedir. Beckman'ın kitabının ana tezi, insanın içinde yaşadığı çevre problemlerinin ekonomik ilişkilerden dolayı gittikçe bürbirine geçerek bütünlüştüğü düşüncesi üzerine kurulmuştur. Bu süreçle tek bir dünya sisteme doğru bir gelişme görülmektedir. Bu sistem içinde Üçüncü Dünya üst bir konuma sahiptir. Bu durum, Üçüncü Dünya'nın çevre sorunlarının bu ülkelerin içinde buldukları az gelişmişlik bağlamından ayrı düşünülemediği anlamına gelmektedir. Üçüncü Dünya'nın çevre sorunları daha fazla yoksullukla bağlantılı görülmelidir.

Ancak, başta Kolomb'un yaptığı coğrafi keşiflerin içine dâhil araştırıldığı anda "yoksulluk" un doğal değil, özellikle keşiflerle sömürgecilik olgusunu başlatanların "yapay" bir sonuçları olduğu görülecektir. Yani, az gelişmiş veya üçüncü dünyanın çevre sorunları, kendileri dışındaki bir etkinlik ve eylemin sonucu olarak çıkmışlardır. Bu bakımdan, çevre sorunlarının adı geçen ülkelerde farkedilmesi ve adlandırılması noktasında dikkat edilmesi gereken önemli bir noktada bu olmaktadır.

Nitekim Beck'e (1990, 70) göre, adı geçen ülkelerde çevre sorunları "yoksulluğu ayakta tutan ve ilerleten zengin ve yoksul ülkeler arasındaki bağımlılık ilişkileri ile buna bağlı hammaddelerin tükenmesi ve kirlenmenin tehdit edici boyutlara ulaşmasından kaynaklanmaktadır."

Yine Beck' in (1990, 95) atıfta bulunduğu Pakistanlı Mahbub' ul Hak, Üçüncü Dünya'nın nüfus sorununu analiz ederken, argümanlarını, yukarıdaki düşünceleri destekler şekilde sıralamaktadır. Hak, "nüfus büyümesi global bir sorun değil, ulusal bir sorundur" varsayımından hareketle, "her ne kadar Üçüncü Dünya'nın nüfusu gelişmiş ülkelerin nüfusundan hızlı büyüyorsa da (yılıda % 2.3 karşısında % 1) onlar hammadde-ler üzerinde çok daha az tasarrufta bulunuyorlar; üstelik kişi başına düşük üretim görece az kirlenmeyi beraberinde getiriyor" demektedir. Yine Hak'a göre, gelişmiş ülkelerde her yıl yeni doğan insanların toplamı dünya hammadde stoku üzerinde Üçüncü Dünya'daki yıllık nüfus büyümesine kayesle en az sekiz kere daha fazla tasarrufta bulunmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerin çevre sorunlarının "geri bırakılmışlık" olgusuna (Arslan, 1989) ve "batılılaştırma" ya (Harrison, 1990) bağlayanlar da vardır.

Arslan' ın (1989, 11-15) "Neden Bu Kadar Fakirler" adını taşıyan ve içerdiği çok sayıdaki "istatistikî" verilerle bir "İstatistik Yıllığı" özelliğine sahip eseri, Üçüncü Dünya ülkeleri açısından çok ürktütücü ve aynı zamanda düşündürücü bilgiler içermektedir. İşte birkaçı:

Doğu ve Batı sanayileşmiş ülkelerinin %26'lık nüfusu, %78'in üzerinde üretim yapmakta; %81'lik bir enerji tüketmektedir; %70 gübre ve %87'lik silahlanma masrafı yapmaktadır; %74' lük Afrika'nın, Asya'nın ve Latin Amerika'nın nüfusu ise, beşte birlik bir üretim yapabilmektedir. (...) 1 Amerikalı 2 Avrupalının, 55 Hindistanlının, 168 Tanzanyalının ve 900 Nepallinin kullandığı kadar enerji kullanmaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra denilebilir ki, Üçüncü Dünya ülkeleri, kendilerinin dışında gelişen bir sorunla (çevre sorunları) yüzyüze gelmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla sorunun adlandırılmasında ve tanımlanmasında büyük güçlükler içinde oldukları gibi, bu sorundan, bugünden yarına kolaylıkla kurtulabilmeleri pek mümkün görünmemektedir. Kolomb döneminden itibaren başlayan "sömürgecilik" olgusu şimdilerde çok farklı bir şekilde devam etmektedir. Geçmişte yapılan fiili işgaller, bugün "yerli temsilciler"

eliyle ve özellikle güçlendirilen "ekonomik bağımlılık" olgusuyla devam ettirilmektedir. 1991'li yıllara geldiğimiz şu günlerde kendisini yeniden tanımlayan "dünya sistemi", uluslararası ya da evrensel ölçekli bir sistemin oluşturulması çalışmalarına yaparken ve bu yolda "Körfez Krizi" ve ardından başlatılan savaş istenildiği üzere bitirilmiş iken, Üçüncü Dünya ülkelerinin, genelde "sorunlarla" özelde ise, "çevre sorunları" ile beraber daha uzun bir zaman yaşayacaklarına söylemek durumundayız. Bu arada "global sistem" in "evrensel boyutlar" a vardığı kaosa yer küremiz yok olmanın eşiğine gelmezse...

Üçüncü Dünya ülkelerinin çevre sorunlarına çok genel bir perspektifle yaptığımız bu bakıştan sonra biraz da Türkiye'nin çevre sorunlarının adlandırılması ve tanımlanması sürecine bakalım.

c. Türkiye'de Çevre Sorunlarının Farkedilmesi ve Adlandırılması

Ülkelerin ikili sınıflandırmasında, az gelişmiş ülkeler arasında varsaydığımız Türkiye'de de çevre sorunlarının önem kazanması, farkedilmesi ve adlandırılması olayları doğal olarak sanayileşmiş Batı ülkelerinden farklılıklar arz etmektedir. Bugünkü kavramlarla "çevre sorunları"nın ortaya çıkışı, farkedilmesi ve adlandırılmasının tarihi çok yenedir. Ancak, bugün çevre sorunları kavramına dahil edebildiğimiz bazı sorunların Cumhuriyet'in ilk yıllarında, hatta Osmanlı döneminde bile ele alındığını görmek ilginçtir. Nitekim Keleş (1984, 452), 1858 tarihli Osmanlı Arazi Kanunu ve 1876 tarihli Mecelle'ye atfen, toprağın, göl ve denizlerin kullanım esaslarının belirlendiğini; özellikle Mecelle'nin "göl ve denizlerin herkesin ortak malı olduğu" hükmünü içerdiğini; başkalarına zarar vermeksizin bunlardan herkesin yararlanabileceğinin teminat altına alındığını belirtmektedir.

Osmanlı sonrası çevre sorunlarının farkedilmesi ve adlandırılması sürecini de adı geçen yazardan yapacağımız alıntılarla izleyelim:

Ülkemizdeki çevre sorunlarının, kamuoyuna mal olmasının uzun bir geçmişi yoktur. Bununla birlikte, kent ve kasaba düzeyinde, özellikle halk sağlığı ile ilgisi oranında, türlü çevre sorunlarının çözümlerine, çevre sağlığını tehdit eden etmenlerin yaptırımlarına, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri yasalarda yer verilmiştir. Bu parçacıl yaklaşımların yerini ülke ölçüsünde çevre politikalarının olması için 1970'leri beklemek gerekmiştir. Bu gecikme, kentleşme ve sanayileşme hareketlerindeki yavaşlığın olduğu kadar, çevre sorunlarının dünyada devlet politikalarının konusu olmasının ancak 1970'lerde gerçekleşmiş olmasındandır. (...) Özellikle 1960'lı yıllardan sonra, iç turizm hareketleri sonucunda Marmara, Ege ve Akdeniz kıyılarında, toprak, özel kişiler hatta zaman zaman kamu kuruluşlarıca savurganca kullanılmıştır. "Kıyı yağması" olarak kamuoyunda bilinen bu gelişmede, sanayiciler, büyük ve küçük anamal sahipleri, turizm yatırımcıları, turizm alanlarından yurttaşlar, emlakçiler, iç turizm olanaklarından yararlanan orta sınıflar ve kamu kurum ve kuruluşları farklı roller oynamışlardır. Çünkü bunlardan herbirinin, kıyıların kapaşılmasında farklı derecelerde rolleri olmuş, yararlanma ve etkilene dereceleri de farklı ölçülerde olmuştur (Keleş, 1984, 451-452).

"Çevre denildiğinde, Türkiye'de yakın zamanlara kadar akla gelen, kent planı, konut ve gecekondü ile bir takım belediye hizmetlerinin sunuluşuydu" diyen Yavuz (ve Keleş, 1983, 248), izleyen yıllarda Türkiye'de çevre sorunlarının önem kazanması ve farkedilmesi olayını şöyle anlatmaktadır.

1960'dan bu yana, nüfusun ülke düzeyine dengeli dağılışı ve bölgesel dengesizliklerin giderilmesi, ulusal parklar, kıyı sorunları da gündeme girmiştir. Son birkaç yıldan beri ise, dikkatlerin, hava ve deniz kirlenmesi gibi tipik çevre sorunlarına çevrildiğine tanık olmaktadır. Özellikle Ankara'nın havasının, kış aylarında tehlikeli ölçülerde kirlenmesi, Boğaz'ın, Marmara kıyılarının, İzmir ve İzmit körfezlerinin kirlenmesi, Haliç'in dolması gibi sorunlar, ülkemizde başlıca çevre sorunlarını oluşturmaktadır. (...) Ama, kuşku yok ki, çevre sorunlarına kamuoyunun asıl dikkatini çeken neden Ankara'daki hava kirlenmesiyle, adı geçen körfezlerin kirlenmeleri olgularıdır (Yavuz ve Keleş, 1983, 248-249).

Sonuç olarak, Türkiye'nin çevre sorunlarının farkedilmesi ve adlandırılması sürecine baktığımızda, Türkiye'nin çevre sorunlarının da, giderek artan "sanayileşme ve kentleşme" olgularıyla alabası yürüdüğüünü, hızlandığını görmekteyiz. Çerek 1959-60 yılları arası uygulanan İthal-ikâme tarzı politikalar, gerekse 1960 ve 1970'li yıllarda uygulanan planlı ekonomik büyüme politikalarının doğal sonucu olarak Türkiye'nin özellikle kıyı bölgelerine yönelik endüstriyel yatırımlar ve beraberinde gelişen kentleşme olgusu "çevre sorunları"nın giderek daha önemli oranlarda gün yüzüne çıktığının işaretleridir. Yine bu dönemde toplumun duyarlı akademik ve entellektüel katmanlarında "olgu" nun üzerine projeksiyonların çevrildiği gözlenmektedir. Bu ilginin, Batı'daki benzer ilgilere etkilendiği ve Batı'daki süreci geriden takip ettiği de ayrı bir gerçektir.

İşte bu görece farkediş ve ilgiyle geldiğimiz yıllar Türkiye'nin 1980'li yıllarıydı. Bu yıllarda, Türkiye, özellikle ekonomik ve toplumsal alanlarda belirgin olarak bir "dönüşüm" ve "değişim" i yaşıyordu. Bu dönüşüm ve değişimin çevresel alandaki etkileri de daha bir belirginleşmiş; buna paralel olarak Batı'daki gelişmelerden bağımsız düşünülme "çevre bilinci" veya "çevre duyarlılığı" da toplumsal hayatta iyice hissedilmeye başlanıyordu. Gökova termik-santraliyle daha önceleri bir olgu olarak mevcut olan "çevre sorunları" fenomeni, duyarlı kesimlerin ilgisinden başka, halk katmanlarının da ilgi odağı olmuştur. Artık ilgi, bambaşka bir boyut kazanmış, adeta kolektif bir özelliğe bürünmüştür. Toplumsal direnç ve duyarlılığın zirveye yükseldiği son örnek ise, İzmir Alağa termik-santraliine karşı gösterilen tepkidir.

d. Çevre Sorunlarının Toplumsal Katmanlarca Farkedilmesi ve Adlandırılması Süreci

Çevre sorunları kavramıyla anlatılan ya da çevre sorunları kavramının içeriğine dahil edilen "sorunlar"ın veya "olgular"ın tarihçesinin dünya genelinde ve gelişmiş ülkeler özelinde yeni olduğunu; gün geçtikçe daha önceleri var

oldukları halde farkedilmemiş ve adlandırılmamış olguların sözkonusu kavrama dahil edildiğini ve farkedilme süreciyle adlandırma ve tanımlama uğraşlarının da devam edeceğine bundan önceki sayfalarda temas etmiştik. Yine ileriki sayfalarda "aulamı genişleyen 'çevre' kavramı" etrafında bir parça üzerinde duracağımızı da belirtelim.

İnünla beraber, gerek çevre sorunlarını "farkediş" ve "adlandırma" sürecinin tarafları olmaları ve gerekse özgün bir kuruluş yeri seçimi faktörü olarak "çevre sorunları"nın benimsenmesi noktasında tercibleri (özellikle az gelişmiş ülkelerde) büyük önem arzeden değişik "toplumsal katmanlar" dan, "Aydın-Halk", "Yöneticiler" ve "İşletmeciler" in çevreye yaklaşımları üzerinde, kısaca da olsa durmakta yarar var. Bu düşünceden hareketle daha çok az gelişmiş ülkelerdeki, (a) Aydın-Halk, (b) Politik Yöneticiler, (c) İşletmeciler (girişimciler) hakkında bazı gözlemler aşuğaya alınmış bulunmaktadır.

i. Aydın ve Halk Yığınlarının Çevreye Bakışları

Burada, tartışmada kullanacağımız, "Aydın" ve "Halk" kavramlarının anlamları üzerinde spekülasyonlara girecek değiliz. Bizim için gerekli olan, kavramların genel kabul görmüş ilk çağrışımlarıdır.

Aydın kavramından kastımızın, özellikle belli bir sevi- de eğitim görmüş ve gündem oluşturan, gündemlere karşı duyarlılıkları "kitleler" e oranla daha fazla olan/ olması gereken kesim ya da tabaka olduğu bilinmelidir. Halk ise, yığın, çoğunluk anlamıyla birlikte "saradanlık" niteliğini de taşıyan "kitleler" dir. (35)

Bir toplumdaki düşünsel "değişim" ve "dönüşüm" ilk önce aydınlar katmanında yankısını bulur; tartışılır, üzerinde

(35) Bilgi Sosyolojisi bağlamında toplumsal katmanları inceleme konusu yapan ve toplumsal piramidin katmanlarından "Aydın-Halk" (kitle) ikilemini detaylı olarak inceleyen oldukça fazla sayıda eseri Türkçe'de bulmak mümkündür. Ancak, bunlardan bir tanesi var ki, anmadan geçmek olmaz: Avcı Nabi, "Kitle Kültürü Enformatik Cehalet", Rehber Yayıncılık, Ankara: 1990

etrafında spokilitasyonlar yapıldıktan sonra, toplumun, sırasıyla diğer duyarlı kesimlerince benimsenir ve sonunda ise, tümünden olmasa da halk katmanlarına iner.

Ne var ki, halk yığınlarının ya da kitlelerin, herhangi bir zamanda ve zeminde, özellikle toplumun üst tabakasına oluşturan katmanların düşünce ve tasarımlarının tümünü olduğu gibi benimsedikleri görülmemiştir. Söylediğimiz bu olgu, tüm beşeri ideolojik düşüncelerde olduğu gibi, ilahi dinlerde ve öğretilerde de böyledir. Biz burada bu durumun sosyolojik, psikolojik ve tarihsel değerlendirme ve tahlillerine girmeyeceğiz.

Ancak, üzerinde durmak istediğimiz olgu, kitlelerin yaşadıkları hayatın gerçeklerine aykırı gibi görünen durumları "kolaylıkla" benimsemedikleri; dışlarında, şu veya bu kaynaktan gelen düşünce, tavır ve eylemlere karşı belirgin bir direnç göstermeleridir. Bu kitlesel tavrın olumlu yönleri de olmakla beraber, çoğu zaman olumsuzluklarının ağır bastığı görülmektedir. Kitlesel direnç ya da tavrın sertliği, çoğu zaman kitlelerin "lehine" sonuçlar verebilecek tasarım ve düşüncelerin de reddini beraberinde getirmektedir.

Bugün dünya ölçeğinde bir sorun haline gelen çevre sorunları (ve benzeri pek çok sorun) karşısında, kitlelerin, içinde bulunduğu çaresizlik, kitlelerin bu sert "direnç" ve "tavır" koymalarının (tabii diğer pek çok dinamikle beraber) yol açtığı "bilinç" ve "duyarlılık" yoksunluğunun bir sonucudur. Gerçi, özellikle çevre sorunları konusunda, sorunun yaratıcıları tarafından ortaya atılan önerilerin "samimiyet" inden şüpheyle gelen bir duyarsızlık olsaydı, bir noktaya kadar anlayışla karşılamak mümkündür. Ancak, zaten mevcut olan duyarsızlığı işleyerek ve artırarak, bundan faydalanmaya çalışan "iyi niyetli olmayan çevreler", karşılarında "iyi niyetli" çağrılara (da) kulak asmayan; bilinç ve duyarlılık göstermeyen kitlelerin bu özelliğinden faydalanarak, bugün dünya ölçekli sorunlara sebep olmaktadır. Kitleler, belki de çoğunlukla uğradıkları "ihanel" in bir sonucu olarak "iyi niyetli girişimlere, sorumluluk duygusuyla yönlendirilmiş samimi düşüncelere de" itibar etmemektedirler. Yine de "pireye küsüp yorganı yakma" mantığını tutarlı bir tarafının olmadığı bilinme-

dikçe, kitlelerin, daha çok ihanetlere uğrayacakları gün gibi ortadadır. Bu arada, gerçekten iyi niyetli girişimler de toplumsal katmanlarda yankı bulmadıkça, etkileri sınırlı kalacak ve belki de zamanla yok olup gideceklerdir.

Çevre duyarlılığı noktasında aydınlar konusuna tekrar dönersek, genellikle Türk aydınlarının gündemini dış etkilerin belirlediği hususundan hareketle diyebiliriz ki, Batılı aydınların, "çevre"ye bakışlarından ileri değil, geridedir. Bu durum, "taklid edenin, taklid edilenden geride olması gerekir" özdeyişine de uygundur. Bu bağlamda Türk aydınlarını değerlendirdiğimizde, özel ilgileri arasına "çevre" veya "çevre sorunları" nı, istenen düzeyde alanlar çok sınırlıdır.

Akademik çevrelerde konunun kısmen de olsa 1960 ve 1970'li yıllarda gündeme alındığı; sayıları çok az da olsa, bir grup akademisyenin konuya eğildiği ve araştırma ve incelemeler yaptığı görülmektedir.

Bugün tüm bu olumsuzluklara ve eksikliklere rağmen konuya ciddi bir şekilde eğilen; çevre denildiğinde dudak bükip geçmeyen; konu anlatıldığında, aslında daha önce bilinç altında yaşayan bazı olgulara ve rahatsızlıklara "çevre" ve "çevre sorunları" adını koyan ya da adlandırmayı gerçekleştiren çok sayıda bilim adamı, uzman, araştırmacı, yönetici ve işadamı olduğuna görebiliriz.

Gerçekten, "çevre"nin bir "insan sorunu", bir "yaşama sorunu" olduğunu kavrayan; kavrama yolunda olan "toplumsal sorumluluk duygusu" sahibi pek çok insanı bulmak zor olmasa gerektir.

Bugün artık şehirlerin kirliliğinden, gürültüsünden, trafik keşmekeşinden, fabrikaların atık ve artıklarından, yok edilen güzelim tarım toprağından, ormanların tahrip olmasından hızlı kentleşmenin getirdiği altyapı ve özellikle geçekonda olayından, denizlerin ve nehirlerin kirliliğinden, hayvan ve bitkilerin ölümünden haberdar olmayan yok gibidir. Ama, üzülerek belirtmeli ki, yine de iş gelip olguların "adlandırılması"na ve "çözümlemesi" çalışmalarına dayanınca çokları köşeyi kırmaktadır. Sanki bir çevre sorunu olan "Çernobil faciası" yalnız bazılarıyı ilgilendiriyormuşcasına...

Önce de belirttiğimiz gibi, kitleler için bunu anlamak bir dereceye kadar mümkün iken, tüm belirtilere rağmen, halâ olayın ciddiyetini anlamayan, anlamak istemeyen aydın ve bilim çevrelerine şaşmamak elde değil.

ii. Politikacı Yöneticilerin Çevreye Bakışları

Şüphesiz burada üzerinde duracağımız yönetici tipi, "politikacı olan yöneticiler" olacaktır. Zira, profesyonel meslek olarak "yönetici" sıfatını taşıyan ve işletme ekonomisi disiplinine konu olan yöneticilerin, çevreye bakışları uygulamada dolaylı bir bakıştır ve bu bakımdan, bizzat girişimcilerin bakışları daha çok anlam kazanmaktadır.

Bir ülkenin politikacılarının da, o ülkenin toplumsal dokusunun ürünü oldukları hesaba katılınca, onların da yukarıda anlattığımız "aydın-halk" ikilisinden çok farklı olmadıkları gözlenecektir. Herşeyden önce, bilinç ve duyarlılık olarak, kültürel donanım olarak halktan çoğu kimselerden belirgin farklı özelliklere sahip olmadıkları, az çok bilinen bir husustur. Diğer taraftan, içinden çıktıkları toplumun izlerini taşıyalar da, çoğunlukla "halk olmayan"; toplumsal konulara ve özellikle çevresel sorunlara karşı daha duyarsız olan "tip"ler oldukları bile söylenebilir.

Politikacıların, "bilinç" ve "duyarlılık" sahibi olsalar bile çoğunlukla olaylara şartlı (politik) baktıkları; bazı olay ve olguları kısır politik değerlendirmelere tabi tuttukları görülmektedir. Bunun doğal sonucu olarak, kimi zaman "iktidar statüsü"nü borçlu oldukları halklara vefa borcundan dolayı, kimi zaman da, iktidarlarını devamlı kılmanın bir yolu olarak ve bazen de ülke gerçeklerini (daha doğrusu menfaatlerini) gözetmek adına çevresel sorunlar veya başka sorunlar gözardı edilebilmektedir. Üçüncü faktörün çok iyi bir örneğini, 1990'da Türkiye'de İzmir Aliağa rafinerisi konusunda gördük. Kamuoyunun tepkisi karşısında rafineri projesini askıya almayı düşünen hükümet temsilcisi Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, zaman içinde projenin askıya alınmasının mümkün olmadığını; zira, hem kalkınmayı istemenin, hem de bir enerji tesisinin kurulmasına karşı gelmenin anlamsız şeyler olduğunu

söylüyordu.

Oysa, sözkonusu projeye tepki mahiyetinde açıklamalarda bulunan bilim çevreleri, projenin "Çevresel Etki Değerlendirilmesi"nin yapılmadığını; kendileri tarafından yapılan araştırmaların kesinlikle projeye izin vermediğini; proje ile elde edilecek "fayda"nın, "zarar"ından fazla olamayacağını ileri sürüyorlardı.

Bu tartışmada, bilim çevrelerinin ve kamuoyunun tepkileri büyük oranda doğruluk payı taşısa da, her zaman olduğu gibi söz ve karar organı politik yöneticilerdi. Ve tüm çevresel etkilerine rağmen, projenin gerçekleştirilmesi yönünde bir tercih yapılmıştı.

Evet, "çevre" veya "çevre sorunları" kavramı geniş bir içerik kazanmıştı; denize, havaya, ormana, tarım topraklarına, insan ve hayvanlara olabilecek zararlı etkileri ile bir kuruluş yeri faktörü olduğunu haykırırcasına, belki ilk kez kamuoyu ve bilim çevrelerinde yankısını bulmuştu. Ancak, ne yazık ki, bu yankı, geçici bir süreden sonra "caydırıcılık etkisi"ni yitirmişti. Ama, yine de gelişmelerin olumlu olduğunu, ileriye iyimser bir gözle bakmak için yeterli değilse bile, küçümsenmeyecek gelişmelerin olduğu muhakkaktır.

iii. Girişimcilerin Çevreye Bakışları

Geri kalmış, gelişmekte olan veya üçüncü dünya ülkeleri diye bilinen ülkelerde hemen tüm yapıp-etmelerin, etkinliklerin, kuruluşmaların ne yazık ki çoğu, gelişmiş ülkelerdekinin "kötü bir kopyası"dır. Bu yargı, çok ne bir düşüncenin ürünü gibi görünse de, itiraf etmeli ki doğrudur.

Bu yargının izlerini, burada sözkonusu edeceğimiz "girişimciler" katmanında da bulmamız mümkündür. Bununla beraber, bizdeki girişimciler sınıfıyla, gelişmiş ülke girişimcileri arasında karşılaştırmalı bir tahlil yapma amacı taşımadığımızı belirtmeliyiz.

"İşadamları" veya "girişimci" kavramının halk ve diğer bazı toplumsal katmanlarda yaptığı çağrışım farklı olmakla beraber, her toplumsal katmanın bakışında ortak özellikler bulmak mümkündür. Ortak noktalardan biri, "sermaye sahipliği" ya

da "sermayedarlık"tır. Ortak payda olan sermayedarlıktan yola çıkıldığında üzerinde düşünülmesi gereken hususlar şunlardır: sermayenin kaynağı, kullanımı (üretim sürecine sokulması), kullanım sonrası ve sahiplerinin düşünceleri.

Henüz çevre sorunları diye bir olgunun farkedilmediği; üretim sürecinde kullanılan çevre değerlerinin hesaba katılmadığı; üretim sonrası "dışsal ekonomiler" in sözkonusu edilmediği çağlarda, kişisel servetin kaynağının "sömürü" olduğunu ileri süren ve çok da tutarlı dinamiklerden bahseden İbn Haldun, acaba günümüzde yaşamış olsaydı, çevresel değerlerin üretimde kullanımını da, kişisel serveti artırıcı bir faktör olarak ele alır mıydı?

"Evet" olan cevabımız, bir kehanet değil, onun mantık örgüsünden çıkardığımız bir sebep-sonuç bağıntısıdır (Kozak, 1984, 178-186).

Büyük oranda "sömürü" mekanizmasıyla oluşan sermayesini üretim sürecine sokan girişimciler (daha doğrusu sermayedarlar), çevreden alıp üretim sürecine aldıkları çevre değerleriyle de "çevre sömürüsü" yapmakta, sermayelerine sermaye katmaktadırlar. Tapkı mevki ve makam sahiplerine olan yakınlığın sağladığı avantajlarla biriktirilen "servet" gibi (Kozak, 1984, 181).

Toplumsal bir ortaklık olan "çevre" (sel değerler), bilindiği gibi toplumu oluşturan tüm fertlerin ortak malıdır. Hatta insan dışındaki hayvan, bitki ve diğer doğal varlıkların da ortak malıdır. Hava, su, toprak ve diğer önemli çevre değerleri, ortaklığın başlıca fatörlerini oluşturur.

İşte, eşit oranlarda kullanılması gereken bu öğeler, sermaye sahipleri lehine "aşırı bir eşitsizlik" le kullanılmaktadır. Dolayısıyla, (bizim buradaki konumuz olmayan ve) sömürü ile oluşturulmuş ilk sermaye, miktarını yeni bir sömürü ile, yani "çevre sömürüsü" ile artırmaktadır. Havayı, suyu ve toprağı kirleten sermayedar, çevre ortamında herkes gibi eşit bir hakka sahip iken, belli bir üretim etkinliği sonucu, bedelini ödemedi başkalarının zararına olacak bir "maliyet" ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyişle, bedelini ödemediği faktörleri kullanıp, kişisel servetini artırırken, baş-

kalarının aleyhine olacak çevresel etkilere (olumsuz dışsallıklara) neden olmaktadır. Burada bir hukuk kuralını hatırlatmakta yarar var: "Haksız kazanç fiili". Bu kurala göre, "bir kimsenin varlıklarında (mamelekinde) başkalarının aleyhine bir artışın olması ya da varlıklarında olması gereken bir azalmanın olmayışı" haksız kazanç fiili olarak nitelendirilmektedir.

Bu kuralda olduğu gibi, genellikle sermaye sahibinin üretim süreci sonunda, kazancında, ortak değer kullanımında dolayı bir artış olmaktadır. Ve yine çevreye verdiği zarardan dolayı bir bedel ödemesi gerekirken, bir başka deyişle sermayesinde bir azalış olması gerekirken, olmaması, prensipteki iki şıkkın birden gerçekleşmesidir. Bu bağlamda, çevresel etkileri gözardı ederek sermayesini bir üretim etkinliğine yöneltten sermayedarın, "haksız kazanç suçu" işlediği sonucuna varılabilir. Ve doğal olarak kişisel servetini "sürümü" yoluyla artırdığı sonucuna da varılabilir.

Şüphesiz, şu veya bu şekilde edinilen "sermaye"nin değişik amaçlarla üretim sürecine sokulması, yatırım etkinliklerinde kullanılması kadar doğal birşey olamaz. Çok değişik amaçların başında geleni, sermayede artışlar meydana getirmek için verilen uğraşlardır. "Kârın en yükseklenmesi" olarak işletme iktisadında ifadesini bulan sermaye artırma gayretleri, belki insanlık tarihi boyunca hep aynı güdülerle devam ettirilmiştir. Ancak, bu güdülerin, bilinen belli bir tarihten bu tarafa edota "kurumlaşmış bir çerçeve" dahilinde yürütüldüğü de bilinmektedir.

Sermaye sahibi olmanın devletle özdeşleştiği ya da devlet otoritesinin, düşünce ve fikrin belirgin olarak "sermaye sahipleri"nin emrine girdiği; İktisadi Düşünce Tarihi'nde "Merkantilizm" olarak bilinen iktisadi düşünce akımından bu yana sermaye, "en yükseklenmesi" için meşru olmayan "sözde bir meşruiyet" de kazanmış oldu. Daha sonraki teori ve düşünsel gelişmelerin (ekonomik düşünce düzlemindeki) tümünün (de) bu sürece hizmet ettiği söylenebilir. Devlet gücünü ve düşünce dünyasını arkasına alan sermaye (ve sahipleri) her dönemde kendisini koruyacak ve geliştirecek yasal (veya kurumsal) ve düşünsel dayanağı bulabilmiştir. Ancak, b

dayanağın sermayeyi genişletme adına, her türlü "insani değer"den soyutlanması; giderek insan türünün çoğunluğunun küçük bir azınlık tarafından sömürülmesinin kanunlaşır-kurumsallaşması, onaylanacak bir durum mudur?

Özülerek belirtmeli ki, gerek dünyada ve gerekse Türkiye'de izah edegeldiğimiz "çirkin felsefe" devlet politikaları olarak benimsenmiş; halen dünyaya yön veren ekonomik sistemlerin altyapısını bu felsefe teşkil etmiştir. Bu mantık örgüsünün hayata ve özellikle üretim sürecine hakim olduğunun düşünürsek, çevre sorunlarının kaynağını daha bir anlamış oluruz. Özellikle Türkiye'de girişimcilerin, gelişmiş ülke girişimcilerinden de geride olduğunu (toplumsal sorumluluk noktasında) varsaydığımız hatırlanırsa, fazlaca ümitvar olmayı gerektirecek bir ortam veya durum bulunmamaktadır.

Nasit gözlemlerde dahi yola çıktığımızda, bir üretim etkinliğine karar verme durumunda olan girişimcilerin mutlaka hazırlamaları gereken "fizibilite etüdü"nü bile yaptırmaktan kaçındıklarına görmek mümkündür. Bu durumda, bugünden yarına, çevre sorunlarına bir kuruluş yeri faktörü olarak ele almak ve yapılması düşünülen üretim etkinliğinin "çevresel etki değerlendirilmesi"ni yapmak, Türkiye'deki girişimciler için hayati bir sorumluluk olmakla beraber, bir "lüks düşünce" gibi görünmektedir.

e. Tartışma I

Buhar makinasının icadı ve sanayiye uygulanmasıyla İngiltere'de başlayıp, Avrupa'yı ve Amerika'yı etkisi altına alan sanayileşme süreci, literatüre "sanayi devrimi" olarak geçecektir.

Sanayi devriminin en belirgin özelliğinin "kitlemel üretim"le birlikte üretim hacminde büyük artışlar, olduğu; insan gücü yerine "makina"nın ikâme edilmesi, olduğu bilinen hususlardır.

Sanayi devriminin üretim hacminde yaptığı büyük artışlar, ekonomik düşüncedeki devrimlerle de desteklenince, bugün insanlığın en büyük problemlerinden biri (hatta en başta geleni) olan çevre sorunlarının seyrinde artış süreci başla-

miş oluyordu. Zira, gerek merkantilizmin temel esprisi ve gerekse büyük miktarlarda yapılan üretim "pazar olgusu"nu beraberinde getiriyordu. Ve yine bağımlı olarak gelişen sömürgecilik akımı, "daha fazla kazanç için daha fazla üretimi; daha fazla üretim daha fazla kaynak kullanımını; daha fazla kaynak kullanımını daha katmerli sömürgeciliği; sömürgecilik ise, Avrupa ölçekli çevresel sorunları giderek dünya ölçeğine yayıyordu."

Yaygınlaşma zeminini sanayileşme hareketiyle bulan çevre sorunları, Yirminci Yüzyıl'ın başlarında hız kazanmış; özellikle, yüzyıl'ın ikinci yarısında oluşmasıyla övünülen "sanayi toplumu"nda ise, zirveye çıkmışlardı. Ve işte bu aşamada Batılı sanayileşmiş ülkeler için etekler tutuşmuş, çanlar çalmaya başlamıştı.

Daha önceki sayfalarda değindiğimiz çevre sorunlarının "farkedilmesi süreci" bir bakıma zorunlu bir farkedişti. Zira, Batılılar "Kronoskopi"yi icad etmişlerdi. (Nedense "Çevre Sorunları" hakkında düşünmeye başladığımda, her defasında İsaac Asimov'un, "Dünya Hepimize Yeter" (1984) adını taşıyan ve kurgu-bilim türü öyküleri içeren kitabındaki "Ölü Geçmiş" öyküsü hatırıma gelir.) Öyküde Asimov, kahramanına "Kronoskopi": zamanı gözleme aletini icad ettirir; amaç geçmiş çağları ve özellikle Kartacalılar dönemini gözlemektir.

Alet icad edilmiş ve kahramanımız, ölümünden kendisini sorumlu tuttuğu oğlunun acısını dindirmek ve vicdan azabından kurtulmak için, Kartacalılar tarafından "Tanrılar" adına kurban edilen ve geleneksel törenlerle canlı canlı alevlerin içine atılan çocukları seyretmektedir. Ancak bir de ne görse iyi, karısının evde olmadığı bir gece, uyuyan oğlunun odasında yanık bıraktığı sigarasından çıkan yangın sonucu, dumanlar arasında boğularak ölen oğlu... Ve artık kendisi için, çocuğunun ölümünü bir türlü unutamayan karısı için gelsin "kâbuslar". Sonuç, kronoskopinin imhasıdır, ama nafile.

İşte, bolluk toplumu düşleriyle, kutsanan ilerleme, büyüme ve kalkınma gibi kavramlarla, oluşturulan varsayımlarla yaratılan sanayileşme ve sanayi toplumu, özelde Batılı insanı, genelde ise, dünyaya insanlığını "kronoskopi" gibi acımasız

bir aygıtla(modern teknoloji ve ürünleri) ve görüntüsüyle (modern teknoloji ve bilimin ürüne uygulanması sonucu artan çevresel sorunlar) yüzyüze getirmiştir.

Kısaca,Batılı düşünce,kendine uygun bir insan tipi yaratmış(iktisadi adam);bilim ordusunu da arkasına alarak "kronoskopi"yi icad etmiş,başka bir deyişle "teknoloji devrimi"ni gerçekleştirmiş ve bununla "zamana gözetleme" imkânı bulabilmişti.(yani sanayileşme sürecinde üretimde büyük artışlar sağlanmış,yöresel doğal kaynakları kullanmış,yetmemiş,dünyanın diğer uluslarına ait olanları da sömürmüş ve tasarladığı "modern medeniyeti" inşa etmişti.) Ancak,kronoskopi'nin sağladığı geçmişi gözetleme imkânı(modern medeniyetin imkânlarından yararlanma),alevlere atılan çocukların çirliklikleri(başka çevresel olanları olmak üzere tüm sorunları) duyulmasın diye çalınan davullara(ilerleme,büyüme,kalkınma) rağmen,çocuk çirlikliklerinin dünya yörüngesini kaplamasını(dünya ölçekli sorunlar) engelleyememişti.Özetle,Batılı insan başına bir belâ sarmıştı;bu aşamada,tehlikenin boyutlarını görememesi,zaten mümkün değildir.Peki,bizim gibi "kronoskopi"yi icad etmemiş ve seyretmemiş toplumların durumuna ne demeli?

Az gelişmiş ülkelerde de 1960 ve 1970'li yıllarda çevre sorunlarının yaygınlaşma sürecine girdiğini ve farkedilmeye başlandığını daha önce belirtmiştik.Ancak,yine sözünü ettiğimiz gibi,bu ülkeler hem kronoskopi'yi icad etmemişler ve hem de daha büyük bir soruna karşı karşıya idiler:Açlık sorunu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sanayileşmiş Batılı ülkelerle az gelişmiş ülkeler arasında yaşananlar,kelimenin tam anlamıyla bir şaşkınlık halini andırıyor.Gerçekten,kendisinden "çok az sorumlu" oldukları bir "olgu"(çevre sorunları) az gelişmiş ülkelerin burnuna dayatılmış bulunuyor.Her ne kadar,"farkediş süreci" diyorsak da hiç kimse belirgin olarak ne yapacağını kestirememektedir.Bu bilgisizlik(belki de haklı bir bilgisizliktir),az gelişmiş ülke insanlarını öyle şaşkınlığa uğratmış ki,etkilerini bugün gözlemek mümkündür.Nitekim,halkların konu hakkındaki duyarsızlığı ve bi-

İnşisizliği normal karşılanabilirken, yönetici durumundaki insanlarda da "tercih edilen bir duyarsızlık" halini çağrıştırmaktadır.

Niçin çağrıştırmasını ki? Yıllardan beri Batılıların uygulayageldikleri ekonomik faaliyetler ve üretim etkinlikleri, neredeyse az gelişmiş ülke insanlarına yasaklanmaktadır. Kendilerinin dünya insanlarına empoze ettikleri "ekonomik sistemler" henüz uygulama alanı bulamadan (aslında uygulama alanı bulmasını ve benimsenmesini istiyor da değil; bilinen saktucuları yanında, her toplumun az çok farklı ama bünyesine, insan tipine uygun bir "ekonomik modeli"nin olması gerektiğine inanıyorlar.), yani tavsiye edilen ya da kutsanan bolluk toplumu, ekonomik kalkınma düşleri gerçekleşmeden onlara yasaklar konuluyordu; belki de sözü edilen düşler, az gelişmiş ülkeler insanlarına çok görülüyordu. (Haş, tavsiye edilen modellerin, onların hiçbir işine yaramayacağı gerçeği, zaten her zaman geçerlidir.)

Ancak, Batılılar Orwell'in "Hayvanlar Çiftliği"ndeki "Domuzlar" gibi diğer hayvanlara "sütü" yasaklarırken (Roma Kulübü'nün önerdiği "sıfır büyüme" veya henüz ne olduğu belirsiz olan "sürdürülebilir kalkınma" düşüncesi), kendileri halâ (kronoskopî'ye rağmen) içmektedirler. İçmesine içsinler, gözümüz yok, ancak bizim de öz-be öz sütümüzü içip, masalarına da bize temizletmeseler ve faturaya ödetmeseler. Kendileri süt içme eylemine devam ederken, ağızlarına süt değmemişler için yaptıkları önerilere inatla karşı koyanlara (çevre sorunları konusunda "duyarsız" davranan az gelişmiş ülke yöneticilerine) neredeyse hak vermek gerekiyor.

Ve birbirleriyle ve bu çalışmanın konusuyla ilgisiz gibi görünen ve ancak cevaplanmayı bekleyen pekçok "paradoks sorular"dan birkaçı:

Çevre sorunları diye bir olgu gerçekten mevcut mudur? Mevcutsa, kim(ler) sebep oldu? Gelişmiş sanayi toplumlarının sorunu ise, az gelişmiş ülkelere istenen nedir? İktisadi kalkınma gerekli midir, değil midir? Gerekli değil ise, "kutsanan kalkınma" niçin? Yoksa, "biz sizin adınıza da kalkınıyoruz" mı denilmek isteniyor? Az gelişmişlerin de kalkınmaları isteniyorsa, "kaynakların kıtlığı" ve "çevre sorunları" da ne?

Kendileri katkının hızlarında bir değişiklik yapmadıklarına(göre) ve çevresel etkileri tartışılmaz derecede belirgin olan üretim etkinliklerinde bulduklarına göre,dünya kaynaklarının kendilerine kalması için "çevre sorunları" az gelişmiş ülke insanların önüne konulmuş bir "engel" midir? Kaba bir tabirle,az gelişmiş ülkeler yine mi kandırılıyor? Yeni "Luzak"ın adı,"eko-Luzak" mıdır? Ürettikleri "ya-pay gereksinim malları"yla şekillendirilen dünya tüketicilerinin hali ne olacak? Nüfus artışı kendi ülkelerinde teşvik edilirken,az gelişmiş ülkelerde neden önlenmeye çalışılıyor? Gerçekten,az gelişmiş ülke insanların aç kalması, onları üzüyor da ondan mı? Peki,öyleyse,kendilerinin tüketim kalıplarına ve tüketim miktarlarına ne demeli? Vazgeçilmez bir olguymuş gibi gelişen "kentleşme",toplu yerleşim kaçınılmaz bir gereklilik mi? Yoksa,istenen,tercih edilen bir durum mu? Toplamlarını daha kolay yönlendirilmesi için "sosyolojik kuralları" devreye sokulması mı? Tüketim çarkını işletip,üretkenleri "massedecek" boruların ihdası mı? Ve sahi,imzalanmış "Paris Şartı"nın hemen sonrasında bile-isteye başlatılan "Körfez Savaşı" da neyin nesi? Bazı "bir"lerin bazı öteki "bir"lerden "daha eşit" olduğunu ispatlayan Birleşmiş Milletler de mi,Orwell'e borçlu? Sorular... sorular...Bunlara benzer daha pekçok sorular sorulabilir.

D. Çevre Sorunlarının Kuruluş Yeri Faktörü Olarak Önem Kazanması

Çalışmanın ikinci Kesim'inde hatırlanacağı üzere "Kuruluş Yeri Teorisi"nin gelişim süreci geniş bir şekilde açıklanmıştı.Teorinin,ekonomi disiplini ve işletme iktisadı disiplini etrafındaki gelişim çizgisi ve önemi açıklanmış, ancak,son şeklini almış bir kuruluş yeri teorisinin henüz mevcut bulunmadığı düşüncesi vurgulanmıştı.

Elinizdeki bu çalışmanın da kuruluş yeri teorisine "katkı" görevini üstlendiği varsayımı gözönünde bulundurulursa,söylediklerimizin önemi daha bir anlaşılır duruma gelir.

Çevre sorunlarının "kuruluş yeri faktörü" olarak önem

kazanması ve literatürde kendine yer aramaya başlaması, dolayla olarak "örgütsel etkinlik" problemiyle bağlantılı olmuştur. Bu konuda işletmeye "sistem modeli yaklaşımı"yla yapılan bakışların dolayla da olsa "çevresel etkileri" teorik düzleme çektiği söylenebilir.

"Amaç modeli" yaklaşımıyla, işletmeye yaklaşan yönetim bilimcileri, işletmeye soyutlayıcı bir mantıkla yaklaşıyor; işletmenin başarısına, işletme için belirlenmiş olan amacın, yani "maksimum kâr"ın elde edilmesine indirgiyorlardı (bağlıyorlardı). Bu durum, işletmeyi çevresinden soyutlayarak, etrafı sularla çevrilmiş bir "ada" olarak benimsemenin doğal bir sonucudur. Bu anlayışa göre, geleneksel kuruluş yeri faktörlerini en iyi şekilde sağlayan; işletmenin "biricik (birincil değil) amacı" olan "en yüksek kâr" seviyesini, "kârlılık", "rentabilite", "verimlilik" ölçütleriyle gerçekleştiren ve dolayısıyla "hedef pazar"a ürettiği mal ve hizmetleri ulaştırılan işletme, "etkinlik"i gerçekleştirmiş bir işletme olarak benimseniyor ve ideal olarak görülüyordu.

Ancak, yaşanan hayatın, ekonomik ve toplumsal gelişmelerin, canlı bir organizmayı andıran işletme biriminin gerçekleri, böyle soyutlamacı ve indirgemeci bir yaklaşımı yetersiz kılıyordu. Bu yetersizlikten hareketle geliştirilen "sistem modeli yaklaşımı" gerçeklere ve özellikle çevre sorunları bağlamında mevcut olan "etkileşim"lere daha uygun bir yaklaşımı temsil ediyordu. Sözkonusu yaklaşım, işletmeyi canlı bir üst sistemin bir alt (ast) sistemi olarak ele alıyor ve onu her türlü çevresel faktör ve dinamiklerle etkileşim içinde kabul ediyordu. İşletme, çevresini oluşturan üst sistemden aldıklarına karşılık "birşeyler" veriyordu. Çevresini "olumlu-olumsuz" etkiliyor, çevresinden yine "olumlu-olumsuz" etkileniyordu.

Sistem modeli etrafında verdiğimiz çalıştığımız bu kısa açıklamalar, yaşanan gerçeklere uygunluk yanında, işletmenin başarısını, yani, etkinliğini çevresinden "aldıkları"na en az "denk" (eş) bir "katkı"ya bağlanmaktadır.

Sistem modeli yaklaşımıyla kısmen oluşturulan teorik ve düşünsel düzlem, öteden beri özellikle üretim-tüketim sü-

reçlerinin kaçınılmaz bir sonucu olan; yani, insani etkinliklerin ve doğayla ilişkisinin sonucu olarak ortaya çıkan çevre sorunlarının ve adlandırılması dediğimiz süreçle bağlantıyı kurma noktasına geldiğimiz şu günlerde çok daha fazla anlam kazanmıştır.

Kaynakların sınırlı oluşu, mevcut kaynakların en uygun (optimal, etkin, tam istihdam durumunda) kullanımını gerektirmektedir. Buradan hareketle, üretim sürecinin yapı taşları olan işletmelerin de en uygun üretimi gerçekleştirecek yaklaşımlara ve kuruluş yerlerine sahip olmaları gerekmektedir, denilebilir. En uygun üretimin de, üretim girdilerini en iyi biçimde temin ederken, en uygun çıktıları çevrelerine yaymaları şeklinde olması gerektiği kaçınılmaz bir gerçektir. Bunun da gerçekleşmesi, sistem modeli yaklaşımıyla olabilecektir. Ancak, işin bir diğer boyutu var ki, üzerinde durmakta yarar vardır:

Kaynakların kıtlığını bir an düşünmesek bile, üretim sürecinin çıktılarının tümünün ayrı ayrı düşünülmesi gereği ortadadır. Zira, "çevre sorunlarının, sadece 'kaynakların tükenmesi korkusu'yla ele alınmaları terk edilmesi gereken bir düşüncedir." Çevre sorunları karşısında, kaynakların tükenmesinden çok daha önemli bir husus var ki, o da insan ve diğer canlıların yaşamlarının tehlike içinde olmasıdır. Kaldı ki, daha sonra tartışacağımız "kaynakların kıtlığı" varsayımını bir an için kabullensek bile, uygulamada "üretim süreci" bunu kabul etmiyor gibi bir izlenimle hareket etmektedir. "İsraf ekonomisi", özellikle dünya ölçeğinde öyle bir hal almıştır ki, kaynakların sınırlılığı varsayımı inandırıcılığını kaybettiği gibi, yapılan etkinliklerin tümünün de insani içerikli olduğunu söylemek çok güçtür. Yani, söylendiği gibi hedef, insanların huzur ve refahı, mutluluğu olsaydı, bir Amerikalı için yapılan üretim, 900 Nepalli için yapılan üretime denk olmazdı.

Burada üzerinde durulması gereken husus, kaynakların sınırlılığı varsayımından çok daha önemli olan, adil olmayan bir üretim ve tüketim olgusunun, adil olmayan bir kaynak tasarrufunun yaşiyer olmasıdır. (Doğal olarak bunların sonucu

olar "adil olmayan", yani dengesiz gelir dağılımının yaşıyor-
 olmasındır.) Bu durumda, büyük oranda bir "üretim-tüketim" sü-
 recinin sonucu olan çevre sorunlarının, üretim-tüketim süre-
 cine katılmayanların "eşit şekilde" paylaşılması haksızlığı-
 nın önlenmesi gerekmez mi? (Çevresel değerlerden olan su ve
 havadan insanların eşit şekilde yararlandığını, diğer çevre-
 sel değerlerden bir an için bazı insanların vazgeçtiğini
 varsayalım.) Başka bir deyişle, faydayı sağlayanlar (nimeti
 devşirenler), maliyeti (küllfeti) niye başkalarıyla paylaşma
 gayretkesliği içine giriyorlar? Bazılarının (ki "bazıları"
 çoğunluğu oluşturmaktadır) kendileri dışındaki bir etkinli-
 ğin sonucunda bir "fatura"ya (sosyal maliyete), hayatlarıyla,
 mallarıyla, huzurlarıyla ortak olmaları, yani, çevresel etki-
 lere muhatap kılınmaları, kaynakların kıtlığı varsayımından
 hareketle çevre sorunlarına eğilmekten çok daha önemli de-
 ğil midir?

Bu bakımdan en küçük bir çevrede faaliyet gösteren iş-
 letmeden en büyük ölçekli dünya üretim sektörünün, nimeti
 devşirenken küllfete başkalarını ortak etme haksızlığına se-
 beb olmamaları ya da faturayı başkalarına ödetmemeleri için
 çevresel etkilere yol açmamaları bir zorunluluktur. Bu haks-
 zlığı, sebepsiz yere etkilenenler reddetmeli ve yaptıkları
 üretim-tüketimle etkileyenler de, bunu önlemek için "çevre
 sorunları"nı her açıdan, özellikle de "kuruluş yeri seçimi
 faktörleri"nden biri olarak ele almak zorundadırlar.

VII. KURULUŞ YERİ SEÇİMİNDE KAPSAMLI VE ÇAĞDAŞ BİR ÇERÇİVE: ÇED

Bu bölüm, başlıca üç ana başlık ve alt başlıklardan oluşmaktadır. İncelenecek konular sırasıyla şunlardır: A. İşletme ile Çevre Arasındaki İlişkiler Neleri Kapsar? B. ÇED İncelemesi Neleri Kapsar? ve C. Çağdaş ve Kapsamlı Yeni Kuruluş Yeri Seçme Aracı Olarak ÇED

A. İşletme ile Çevre Arasındaki İlişkiler Neleri Kapsar?

Bu başlık altında incelenecek konular yine kendi aralarında çeşitli ayırmalara tabi tutulmakta ve üç alt başlık altında incelenen konular şunlardan ibaret bulunmaktadır: 1. Anlamı Genişleyen "Çevre" Kavramı, 2. İşletmenin Çevreden Aldıkları, 3. İşletmenin Çevreye Verdikleri.

1. Anlamı Genişleyen "Çevre" Kavramı

Bundan önceki bölümde (VI.A.da) "Çevre", "Çevrecilik" ve "Çevre Sorunları" kavramları etrafında açıklamalarda bulunurken, bir bakıma "anlamı genişleyen çevre" kavramına ilişkin bilgiler de verilmişti. Ancak, kısaca da olsa, konuyu tekrar bu bölümde incelemek bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmış bulunmaktadır.

Çevre sorunlarının bir olgu olarak "farkedilmeye" başladığı İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllara baktığımızda, kavramdaki anlam genişlemesini anlatan şu satırlara rastlamaktayız:

Yakın zamanlara değin, "çevre"yi, "hava" ile özdeş ve "çevre sorunlarını", "hava kirlenmesinden" ibaret sayan görüşler ağır basıyordu. Çevre sorunlarına duyulan ilgi arttıkça, bu dar "çevre" kavramı da, yerini daha geniş tanımlara bıraktı. İnsan yerleşmelerinin tüm sorunlarını içine alan ve en geniş anlamını "habitat" kavramında bulan bir yaklaşım bugün yaygın bir geçerlik kazanmış bulunuyor. Suyun, havanın, toprağın, kısacası doğanın kirlenmesi anlamındaki çevre sorunları yerine, bugün, her türlü insan yerleşmelerinin sağlık, beslenme, konut, eğitim, çalışma, gelir ve yeşil alan gibi tüm sorunlarıyla ilgili-

nen "yaşanabilirlik" kavramına en geniş anlamını veren bir çevre anlayışı ağırlık basmaktadır (Yavuz ve Keleş, 1983, 207).

Yukarıya aldığımız alıntıdaki anlam genişlemesi, çevreyi ve çevre sorunlarını, bilimlerarası bir konuma oturtuyorsa da, kavramdaki anlam genişlemesi bununla da yetinmiyordu. Çünkü, insanlığın bugün, yerel bazda olsun, dünya ölçeğinde olsun karşılaştığı her iki sorundan biri "çevresel" bir boyut taşımaktadır. Durum gerçekten böyle midir? Yani, karşılaştığımız her iki olaydan biri çevre ile ilgili midir? Bunun böyle olmadığını; yakın tarihte Körfez krizi esnasında literatüre "çevre terörü" olarak geçen, körfezin petrolle kirletilmesi olayında, "öldürülen insanlar"ın çevreden daha önemsiz gösterildiğini ileri sürülenler olmuştur. (36) Aslında ileri sürülen gerekçe, ilk bakışta ve dar anlamlı bir çevre kavramı açısından düşünüldüğünde doğrudur. Yine, insanların bile yok edildiği bir olayda "çevre terörü"nden bahsedemelerin, olayın gerçek yanını perdalamak amacı güttükleri de doğrudur. Ancak, anlam genişlemesi noktasında ele alınabilecek daha kapsamlı yaklaşım ve düşüncelerle olaya bakıldığında görülecektir ki, üzerlerine milyonlarca ton bomba yağdırılan insanların trajik durumlarıyla kirletilen körfez suları bir bütünün ayrı ve farklı görünen iki parçasıdır. Dolayısıyla, çevre terörü diye bir kavramın, çevre literatürüne ilavesinden öte, başlatılan savaş bile son tahlilde bir çevre sorunu olarak karşımızda durmaktadır.

Burada üzerinde durulmaya değer iki bütüncül ve kökten-cil yaklaşımdan bahsetmek yerinde olur. Bu yaklaşımların gözardı edilemeyecek büyüklükte yararları vardır. Herşeyden önce yukarıda zikrettiğimiz türden itirazlara açıklık getirebile-

(36) Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Kri-ton Curi, "Çevre ve İnsan" konulu bir panelde konuşurken, Körfez krizi esnasında öldürülen insanların ikinci planda bırakılmasını, buna karşılık kuşların şahsında çevrenin ön plana çıkarılmasını eleştiriyordu. Ona göre, "önce insan, sonra çevre olmalıdır" (Zaman, 19.2.1991).

cek yaklaşımlardır. Diğer bir yararları ise, çevre kavramına farklı ve geniş bir anlam kazandırmalarıdır.

Üzerinde duracağımız birinci kaynak, hacmi küçük, yaklaşımı büyük dürsel'in (1989, 23) "Çevresizsiniz" adını taşıyan eseridir. Yazar, hem düşün, hem çözüm, hem av, hem avcı olarak nitelendirdiği insanı, "varlıklar hiyerarşisinde" en öne geçirmeden, "meta fetişizmini" yenmeden, "yabancılaşmayı aşmanın" çareleri düşünülmeden çevre sorunlarının önüne geçilemeyeceğini ileri sürmektedir. Ona göre, "çevreyi insanlardan ayrı ele almak, insanı dönüştürmeksizin çevre sorunlarına bir çözüm bulmaya çalışmak boşa çaba"dır. Daha sonra yazar, çevre psikolojisine ait olduğunu söylediği "Kendinleme" (appropriation, enciignung) kavramı üzerinde durmaktadır. Çevre kavramına anlam genişliği kazandırması yanında, çevre sorunlarının çözümünde nesnel bir yaklaşım teklif etmesi açısından bazı alıntılar yapalım:

Kimindir mektup; yazarın mı, yoksa alanın mı?
Kimindir kitap; yazarın mı, kütüphane sahibinin mi, yoksa okuyucunun mu? Evimizdeki eşyalarımız kimindir; bizim mi, kullanan misafirin mi, yoksa yapan imalatçının mı? Sinemadaki bir film kimindir; yönetmenin mi, sinemacının mı, yoksa seyircinin mi? Velhasıl, kimindir bu dünya; görüp algıladıklarımız, dokunmak istediğimiz serçe, içimizi ferahleten nergis kokusu?

Yazar, yukarıya aldığımız düşündürücü sorularından sonra, sözü "kendinlemek" kavramına getirmektedir. Kavramın tanımını ise, şu şekilde yapmaktadır: Kendinleme, "bir şeyi, bir nesneyi 'kendimize ait kılmak' eylemi ve süreci"dir.

Bir şeyi üç türden "kendimizin haline" getirebilir. Birincisi, doğrudan doğruya fiziksel olarak el koyarız. (...) İkincisi, bir şeyi "kendimizin haline" getirebilmemiz için o şeye "bizim" denemiz yeter. Bizim mahalle, bizim takım gibi. (...) Üçüncüsü, o şeyi biçimlendirerek, yaparak "bizim"leştiririz. Ali Şer'iatî'den yararlanarak söylersek içinde bulunduğumuz doğa zindanını onu biçimleyerek (ona egemen olarak değil) aşarız. Bu eylemimizle kendimizi gerçekleştirmiş, beşerilikten insanlık makamına çıkmışızdır. O nesne üzerinde yaptığımız iş, kendimizi ortaya koymamızın biricik yoludur. Oysa şimdi öyle mi ya? Teknoloji, işbölümü ve otomasyonu sürekli karşımıza dikiyor; bizim insanlaşmamıza engel çıkarıyor.

insanlaşmak, şeylere para sararak değil,
bizzatlı yapılarak sahip olmak modernli-
ğin sonu çünkü (Gürsel, 1989, 25-27). (37)

İkinci öneğimiz Gürdoğan'ın "Kirlenmenin Boyutları" (1989) isimli eseridir. Yazar, çevre sorunlarının arka-planını irdeleyen, "zihinsel kirlenme" (1989, 12), "bilgi kirlenmesi" (1989, 39) ve "siyasal kirlenme" (1989, 71) gibi üç kavramı literatüre kazandırmakta ve çevre kavramına anlam zenginliği getirmekle beraber, çevre sorunlarının çözümünde önemli bir bakış açısı geliştirmektedir. Yazar, hergün karşılaştığımız, hava, su ve toprak kirlenmesi gibi çevre kirliliklerini görüntü, gerçek kirlenmenin ise, bunlara sebep olan zihin ve bilgi kirlenmesi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, kirlilikte gerçek kaynağı kurulu sistemden, çevre sorunlarına çözüm bulmak mümkün değildir (Gürdoğan, 1989, 31-35). Nitekim, bu yaklaşımları uzak değerlendirmelerdir ki, üzerinde bunca durulma-

-
- (37) Yazarın üzerinde durduğu "kendimizin haline" getirmek eyleminin üçüncüsü için zikrettiklerine yakın bir yaklaşımla ilgili bir yazarda da görmekteyiz. "İnsanlık büyük bir hızla tümeden yok olmaya doğru sürüklenmektedir. Ekonomik gelişimin kidererek insanları tutsak alması, doğaya karşı takınılan düşmanca tavır ve bir atom savaşı tehlikesi, insan soyunu ve dünyayı tehdit etmektedir." diyor K. Fromm (1990), felakete gidişin önünün alınabilmesi için insanların ve onların davranışlarına biçim veren toplumsal sistemlerin kökten değişmeleri gerektiğini ileri sürüyor. "Yeni bir insan ve yeni bir topluma geçişin tek yolu, her sevi elde etmek, onlara egemen olmak biçiminde beliren kâr tutkusu, açgözlülük ve bir de ihtiras demek olan "sahip olmak" karakterini terketmekten geçer. İnsanlar onlara huzura, mutluluğa ve diğer insan kardeşlerini sevmeye yöneltecek olan "olmak" biçimli bir dünya görüşüne geçemedikleri sürece, kurtulmaları mümkün değildir." Yazar, "sahip olmak" duygusuyla yörgülen günümüz insanının çevreye bakışını da ortaya koymaktadır: "İnsanların doğaya karşı kidererek daha düşmanca davranışları... Varoluşumuzla bağlı olduğumuz doğadan, aklımız nedeniyle ayrılmaktayız. Doğanın "karip bir varlığı" olan bizler, Mesihçi vizyonlarda dilediğimiz gibi gelen doğa ve insan arasındaki işbirliği ve uyumu bir yana bırakıp, doğaya egemen olmaya, onu kendi amaçlarımız doğrultusunda kullanmaya çalışmakla, doğanın dengesini bozmakla ve onu çözümlü, yok olmaya itmekteyiz. Doğayı tetnetmek ve doğa düşmanlığı görüşümüzü öylesine köreltilmiş ki, doğal kaynakların da bir sonu olduğunu ve bir gün

sına rağmen, somut adımlar atılmamaktadır. (38)

Bu arada, işletme-çevre konusu da, çalışmamızı ilgilendirmesi açısından üzerinde kısaca da olsa durulmaya gerektirmektedir. İşletme iktisadi disiplini etrafındaki düşüncelerin, amaç modeli yaklaşımından, sistem modeli yaklaşımına doğru gelişen bir süreç izlediğini önceki bölümlerde işleniştik. İşletmeyi "dar" bir çevre içinde düşünmek yerine daha geniş bir çevre içinde, dinamik bir varlık olarak ele alan ve işletme-çevre ilişkilerini geniş boyutlu bir etkileşim içinde değerlendiren bu yaklaşımı, anlamı genişleyen çevre içinde değerlendirmek, yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

-
- likenebileceklerini, ayrıca doğanın insandaki bu sömürücü tutuma karşı kendini savunabileceği gerçeklerini bir türlü görmezler. Endüstri toplumları, makinalar tarafından üretilmeyen herşeye ve makina üretmeyen her insana olduğu gibi, doğaya karşı da saygısız ve umursamazdır. Günümüz insanları ise, mekanik ve cansız olan şeylere ve güçlü makinalara ilgi duymakta, zarar verici eğilimlere yönelmektedir (Fromm, 1990, 26-27).
- (38) Gündelik hayatın en küçük olgusundan, dünya ölçeğindeki en büyük toplumsal olgulara kadar, hemen tüm insanca etkinliklerden (olgulardan, olaylardan) hemen herkes şikayet etmektedir; basitinden en şiddetlisine kadar değişik "doz"larda "eleştiriler" yağdırmaktadır; hatta eleştirilerle beraber, hatırı sayılır öneriler ve çıkış yolları da birbir sıralanmaktadır; ama ya sonuç?.. Neredeyse problem alanı olarak tesbit edilen kimi toplumsal olgu ve olaylar üzerinde "toplumsal bir uzlaşma" varken, için kurtuluşa ulaşılamamaktadır? İşte öncelikle cevaplanması gereken soru bu olsa gerek. Bu bağlamda, "eleştiri", sorunların asıl nedenini kapatmasaptırma gibi bir işlev de görmüyor mu acaba? Üzülerek belirtmeli ki, bu soruya verilecek cevap, "evet" olacaktır. Bunu iki şekilde yapmaktadır: birincisi, sebep-sonuç bağıntısının ters-yüz ederek; dikkatleri, asıl sorundan başka yönlere çekmekle, yapar. İkincisi, birincisinin sonucu olarak, "palyatif tedbirler"e yönelmeyi sağlamakta asıl problem alanına çevrilen projektörleri gereksiz alanlara çekmek suretiyle yapar. Çevre sorunları olgusu, şimdilerde, dünya insanlığının gündemini meşgul eden ve üzerinde hiç de azımsanmayacak araştırma, inceleme ve çalışmalar yapılan bir konudur. Bununla beraber, sorunun çözümüne ilişkin gerçekçi ve nesnel tekliflerin yapılamadığını görmekteyiz. Şüphesiz, bunun en büyük sebebi de, yukarıda da belirttiğimiz gibi, sorunun "asıl kaynağı"na "inmemek-inememek"tir. Sebep-sonuç bağıntısının son hal-

vardır. Başka bir ifadeyle, sözkonusu faktörlerin, miktar ve hacim gibi fiziksel potansiyelleri olduğu gibi, yeni kavramla "kirlenmemiş" (temiz, ol değmemiş), yani "kaliteli" bir boyutları da vardır.

Geleneksel kuruluş yeri teorisi, özellikle faktörlerin nicel (kemiyyet; miktar, hacim, miktarlık) boyutu üzerinde yoğunlaşmış, optimal kuruluş yeri seçimi için yeterli şart olarak, sözkonusu faktörlerin fiziksel yoğunluk veya rezervlerini gelişmelerde ölçüt olarak ele almaktadır.

Bu noktada, optimal kuruluş yeri seçimi için, kuruluş yeri faktörlerinin "nicel" boyutu üzerinde yoğunlaşmış "geleneksel kuruluş yeri teorisi"nin önündeki en büyük problemin, doğal kaynakların sınırlılığı olduğu söylenebilir. Her ne kadar doğal (serbest olarak) bulunan ve çoğunlukla kullanılmalara (tükenilmeleri) bir "üretim süreci"ni (ya da etkinliğini) gerektiren; şu anda sayılarını, miktarlarını, hacimlerini bilemediğimiz çok sayıda üretim girdisi var ise de, işletmelerin bunları bulup-kullanması konusunda sınırsız bir serbestiye sahip oldukları söylenemez.

Bu itibarla, üretim girdilerinin yalnızca "nicel" boyutu üzerinde yoğunlaşmış kuruluş yeri teorisinin, uzun vadede tükenmeleri varsayılan doğal kaynakları, yalnızca bu gerçeklik ışığından hareketle bile koruma zorunluluğu vardır. Çünkü, çevre sorunları çağında, üretim girdisi olarak kullanılan çevresel değerlerin "nicel" olarak bir kullanım sınırı vardır. Tahminleri, fütürolojik olarak değerlendirilse bile, kimi doğal kaynakların (özellikle çok hayati değere sahip petrol gibi olanların) 2010'lı yıllarda tükeneceği öngörülmektedir.

b. Yeni Girdiler: Nitel Boyut ve Özellikler

Bu başlık altında vereceğimiz bilgiler, yapacağımız tartışma, üretim sürecinde kullanılmayı bekleyen sınırsız sayıda ve türdeki üretim girdilerine, bugüne kadar bilinmeyen ya da keşfedilmemiş bir "x" girdisinin ilavesi noktasında olmayacaktır. Aksine, bilinen, yapılan üretim proje ve analizlerinde kullanılan üretim girdilerinin, farklı, ama önemli bir boyutuna dikkatleri çekmektedir, yapılmak istenen. Bu boyut, yukarıda

da belirttiğimiz üzere, üretim girdilerinin "nitel" boyutudur. Yani, üretim girdilerinin üretime sokulmadan önceki ve üretime aşamasından sonraki kayfîyetlerinin (niteliklerinin) bir karşılaştırılması, analize tabi tutulmasıdır.

Bilindiği gibi doğa dediğimiz ortam ya da çevreden sağlanan nemin tüm üretim girdilerinin, üretime alınmadan önceki "nitel" durumlarına baktığımızda ("nicel" boyutu ne olursa olsun, yani, hacmi, miktarı, rezervi ne olursa olsun) tümünün, mevcut şartlar devam ettiğinde, doğadaki düzen açısından, doğada süregelen hayat için, kozmik yapı için en uygun bir zararcılığı olma eğilimi gözlenmektedir. Toprağın, ormanların, yeraltındaki madenlerin, uzay boşluğundaki havanın, yeraltı ve yerüstü suların, doğadaki canlı hayata, sanki yavrusuna şefkatle ezilen bir anne gibi eğildiğini, acıdığını ve hizmet verdiğini görmekteyiz. Düzenli olarak her yıl mevsimler arka arkaya gelir; canlılar ürür, büyür ve ölür; bitkiler her yıl belli dönemlerde yeşillenir ve yine belli dönemlerde yeşilliklerini kaybederler; hava, içinde barındırdığı mekanizma ile iklimlere tesir eder; sular hep başaşağı akar, hızlı doğada güçlük verecek kadar düzenli bir sistem işleyip-durur.

İşte, otomatik olarak işleyen bu doğal yapı, insanların amaçlı eylemlerini gerektiren sayısız üretim girdisini de bünyesinde barındırmaktadır. Bir üretim etkinliğinden geçmeyi bekler vaziyette duran bu girdiler, yalnızca "nicel" olarak (miktar, hacim, rezerv) bir anlam ifade etmiyorlar; bunun yanında "nitel" boyutlarıyla daha da önem kazanmaktadırlar.

Bu boyutu biraz açmaya çalışalım; Binlerce dönümlük bir alanı kaplayan ormanın nicel olarak, yani miktar ve hacim olarak belli bir değeri (ekonomik ölçütlere göre) vardır. Geleneksel kuruluş yeri teorisine göre, örneğin bir işletme hammaddesi ağaç olan bir üretim etkinliğini hedeflemişse, hammadde (ağaç) kaynağının "nicel" boyutu (miktarı ve hacmi, ekonomik ömrü vs.) üzerinde durmak yeterlidir. Oysa, üretim sürecine alınması planlanan bu hammadde kaynağının "nitel" boyutu (kalitesi, doğadaki işlevleri) yapılan "ekonomik etüdler" in çok ötesinde ve daha büyük faydalı değerleri bün-

yesinde taşıyabilir. (Bir orman kütlelerinin yerli yerinde durmasının doğal denge açısından doğuracağı faydaları burada saymaya gerek olmadığı gibi, böylesine kapsamlı bir işi gerçekleştirebilme imkânımız da son derece sınırlıdır.)

Bir başka açıdan olaya bakalım: Sözkonusu edilen orman kaynağının, üretim sürecine sokulmadan önceki etkisini en kötü ihtimalle "nötr" kabul edelim. Bu durumda bile, üretim süreci sonucunda, belirgin bir "zarar"ın sözkonusu olmaması için, hammaddenin kullanımından önceki durumuna "eş" bir durumun olması gerekir. Yani, üretimin çevresel etkilerinin, hammaddenin kullanımından önceki "nötr" duruma (zarar ve kazancın olmadığı duruma) "eşit" olması gerekir.

Kaldı ki, üretim süreci, bizzat hammadde olarak kullanılan girdinin üretim öncesi ve sonrası "nitel" boyutunu önemsemediği gibi, girdi olarak kullanmadığı başka girdileri hiç önemsememektedir. Başka bir deyişle, girdi olarak kullanılan hammadde için "nötr" bir durumun sağlanması (öyle olduğunu varsaysak bile) başka girdilerin (ki, sözkonusu edilen üretim sürecinde kullanılmamış da olabilir) "nitel" boyutu aleyhine bir seyir izleyebilmektedir.

Bu bakımdan, nitel boyut çerçevesinde doğadaki girdilere, somut olarak "üretime sokulabilmeleri" noktasından bakmaya kalkışırsak, ciddi yanlışlıklara düşebiliriz. 2010 yıllarında tükeneyeceği varsayılan dünya petrol rezervinin, insanlığın istifadesinden sözkonusu tarihten sonra kalkacak olması ile belli bir girdi olarak, bir çimento fabrikasında kullanılmayan "hava"nın kirletilerek insanların istifadesinden alıkonulması arasında mahiyet olarak hiç bir fark yoktur. Bu durum, estetik yönü olan bir yeşilliğin yok edilmesinde de aynıdır. Petrolle hava arasındaki fark, faydalı-faydasız oluşlarında değil; olsa olsa, üretim aşamasında birinin "içselleştirilmesi" (paraya dönüştürülebilmesi), diğerinin "içselleştirilememesi"dir. Başka bir ifadeyle, birinin somut olarak ve piyasa ölçütleriyle değerlendirmeye (ya da analizlere) alınabilmesi ve diğerinin alınamamasıdır.

Kaldı ki, petrol için tamamen olmasa da "alternatif" ya da "ikâme" girdiler bulma imkânı varken, hava ve su gibi

faktörlerde bu kesinlikle mümkün değildir. Havasız ve susuz hayatın devamı, düşünülemez. Bu bakımdan diğer şartlar sabit varsayıldığında, hayat:havanın varlığı iken, hayat / petrolü kömür... vs.dir.

Özetle, doğal kaynaklar ,el sürülmemiş yani, kullanılmamış durumlarıyla taşıdıkları "nitel" özelliklerini, üretim süreci sonucunda korumak imkanından çoğunlukla yoksun bırakılmaktadırlar. İlk durumun devamı, çoğunlukla mümkün olmadığına göre, bu "nitel" boyutun analizlere dahil edilmesi, bir zorunluluktur. Tıpkı, tenör oranı düşük bir cevheri ile tenör oranı yüksek bir demir cevheri yatağına karşı olan tercihlerin farklılığı gibi. Yani, bakire olarak teslim alınan doğadaki hammaddelerin, bekâretlerinin bedeli olarak "ekonomik" anlamda ölçütlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Nasıl ki, sahipli bir gayri menkulü kullanmak için sahibine bir "rant" ödemek gerekiyorsa; yine, kendi işinde çalışan bir insan, nasıl ki, emeğini maliyet hesaplarına dahil ediyorsa, sahipsiz görünen doğanın da bir kullanım bedelinin sözkonusu edilmesi gerekir. Hem de "nitelikli" bir doğanın...

c. Pozitif ve Negatif Kuruluş Yeri Faktörleri

Hatırlanacağı üzere bu çalışmanın başında araştırmanın varsayımları verilirken, "çevre sorunları" nı "özgün" bir kuruluş yeri faktörü olarak varsayımlamıştık. Bu varsayıma ilk etapta fazlaca itirazların olmayacağı bir gerçekliktir. Ancak, daha sonra biraz yakından yapılacak bir bekiş, çevre sorunlarının "geleneksel faktörler" diye adlandırdığımız ve genel-kabul görmüş, örneğin, hammadde, işgücü ve enerji gibi faktörlerden belirgin farklılıklar taşıdığını gösterecektir. İşte bu başlık altında, sözkonusu farklılıklar irdelenmeye çalışılacaktır. Zira, bir kuruluş yeri faktörü olarak çevre sorunlarının bu farklı boyutu ortaya konulmadan, bu faktörün boşlukta kalacağı da bir başka gerçekliktir.

Yukarıda tartıştığımız, geleneksel girdiler ("nicel boyut") ve yeni girdiler ("nitel boyut") arasındaki farklılık

kısmen de olsa, buradaki konumuzla ilgiliydi. Bundan dolayı burada yapacağımız değerlendirmelerin, özellikle "nitel" boyutlu "yeni girdiler"le bir bütünlük oluşturduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, burada iki tür faktörün bir çeşit karşılaştırılması yapılacaktır. "Pozitif kuruluş yeri faktörleri"nden kasıt, literatürde kabul görmüş olan ve yine bizim bu çalışmada "geleneksel faktörler" olarak adlandırdığımız faktörlerdir. "Negatif kuruluş yeri faktörleri" ile anlatılmak istenen ise, "çevre sorunları" faktörüdür. Bu tip bir ayırım ve adlandırmaya nasıl ve neden gidildi? Biraz da bu konu üzerinde duralım:

Bilindiği gibi, işletme ekonomisi etrafında geliştirilen kuruluş yeri teorisi, "optimal işletmecilik" olgusunun gerçekleşmesi için bazı öngörülerde bulunmaktadır. Buna göre, kârını en yükselemek (ve sosyal fayda sağlamak, sınırlı kaynakları etkin kullanmak) amacı güden işletmeler, pek çok ön-şartı sağlamak zorundadırlar. Başka bir deyişle etkin veya en uygun işletmecilik olgusunu "optimal işletmecilik" gibi bir ölçütle değerlendiren kuruluş yeri teorisi, bu ölçütün sağlanmasını da bazı "faktörler"e bağlamaktadır. Sözü edilen faktörler, literatürde geçen, "hammadde", "işgücü", "enerji", "su" ve benzeri faktörlerdir. Yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi, hedeflenen amacın (optimal işletmecilik) gerçekleşmesi, "var olması" gerekli görülen bazı faktörlere bağlanmıştır. İşte buradan hareketle diyoruz ki, madem "etkin" bir üretim faaliyetini gerçekleştirmesi için "işletme" bazı ön faktörlerin varlığına borçludur, o halde bu faktörler "pozitif" bir özellik taşımaktadırlar. Yani, "var olması" öngörülen "pozitif faktörler" tedarik edilmedikçe, tercih edilen bir üretim birimi (optimal işletme) de olmayacaktır. Bu itibarla denilebilir ki, bu pozitif faktörler, aynı zamanda "sebebe faktör" olma özelliği de taşımaktadırlar. Aynı şekilde işletme veya üretim süreci de "sonuç" olma özelliğini korumaktadır.

Geliştirilen mantık örgüsünü, "çevre sorunları" faktörüne uyguladığımızda çok farklı bir durumla ya da tam tersi bir durumla karşılaşmaktayız. Çevre sorunları, pozitif

faktörlerin tersine bir "negatiflik" özelliğine sahiptir. Yani, tercih edilen en uygun (optimal) üretim birimleri, üretim süreçleri sonunda, "en az" ya da "hiç" çevresel sorunlara yol açmayanlarıdır. Buradan hareketle de, diyoruz ki, çevre sorunları, üretim sürecinin bir sonucu olma özellikleriyle, "var olmamaları"nın öngörülmesiyle (yani var olmamalarının tercih edilen durum olması) "negatif kuruluş yeri faktörü" özelliği kazanmışlardır. Yine, pozitif faktörler, "sebebe faktör" özelliğine sahip iken, negatif faktörler, "sonuç faktör" özelliğini taşımaktadırlar.

Bu arada pozitif faktörlerle negatif faktörler arasındaki diğer bazı farklı özelliklere de değinmek yararlı olacaktır.

Pozitif faktörler, "somut" olma özelliğine sahip iken, negatif faktörler daha çok "soyut"tur. Yani, ilki elle tutulur, gözle görülebilirken; fiziksel bir özellik taşıırken, ikincisi, genellikle bu tip özelliklerden uzaktır. Gerek bu farklılıkların doğal sonucu olarak ve gerekse pozitif faktörlerin literatürde uzun bir geçmişe sahip olmalarından dolayı, ilki ölçülebilir (kantitatif) "ekonomik analizler"e dahil edilebilirken, ikincisi "henüz" dahil edilememektedir.

Yine, pozitif faktörlerin daha çok "değişim değeri" (piyasa ölçütleriyle fiyatı) sözkonusu edilebilir; kontrolü sağlanabilirken (içselleştirilebilmesi); negatif faktörlerin "kullanım değeri" ve "içselleştirilememesi" gibi özellikleri vardır.

Bir başka farklılık, pozitif faktörlerin sağlanması veya sağlanamaması durumunda büyük oranda yalnız işletme (veya işletmeler) olumlu-olumsuz etkilenirken, negatif faktörlerde bütün bir çevrenin etkilenmesi sözkonusudur.

Her iki tür faktörün taşıdığı "sonuç" bir özellik var ki, birincisinin "varlığı", ikincisinin "yokluğu" bunu sağlamaktadır. Çevresel etkileri en düşük seviyede olan (veya hiç olmayan) işletmeler, sonuçta, ekolojik dengeye ve de ekolojik ortamdaki sınırlı kaynaklardan faydalanmak durumunda olan insanlığa en büyük hizmeti gerçekleştirmiş olurlar.

Sonuç olarak, çevre sorunlarının "yokluğu" işletmenin

optimalliği ölçütü iken, geleneksel faktörlerin "varlığı" optimaliteyi belirlemektedir. Bu anlamda geleneksel kuruluş yeri faktörlerine "pozitif faktörler", çevre sorunları faktörüne de "negatif kuruluş yeri faktörü" adlandırması uygun bulunmuştur.

3. İşletmenin Çevreye Verdikleri

Daha önce çevre sorunlarının yeryüzünde ortaya çıkışını incelerken, sözkonusu edilen sorunların başlıca iki kaynağının olduğunu belirtmiştik: Bunlardan ilki, doğanın kendi bünyesindeki üretim-tüketim süreci sonucu ortaya çıkan çevre sorunları idi. İkincisi ise, insan türünün amaçlı eylemi sonucu gerçekleşen üretim-tüketim sürecinin yol açtığı çevre sorunlarıydı. Burada yapacağımız tartışma ve değerlendirmeler, kısmen ikinci kaynak ile ilgili olacaktır.

İnsan türünün amaçlı eylemi olarak üretim-tüketim sürecinin yapı taşları ya da sürecin amacına hizmet eden en büyük "araçlar" olarak işletmeler bilindiğine göre, bu işletmelerin "çıktıları" (burada) üzerinde duracağımız başlıca konu olacaktır. Hatırlanacağı üzere, işletmelerin çevreden aldıkları "girdiler" hakkında bundan önceki altbaşlıkta bilgiler sunulmuştu (VII. A. 2).

Girdiler konusunda yaptığımız gibi "çıktıları" da ikiye ayırmak suretiyle incelemeye tabi tutacağız. Bu itibarla (a) İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Geleneksel Çıktılar", (b) İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Yeni Çıktılar", tartışacağımız başlıca konular olacaktır.

a. İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Geleneksel Çıktılar": İktisadi Mal ve Hizmetler

Bilindiği gibi "üretim", mal ve hizmetlerin faydasını artıran, insanın her tür amaçlı eyleminin adıdır. Şüphesiz, bu amaçlı eylemlerin gerçekleşmesi de birer üretim birimi olan işletmelerle mümkün olmaktadır.

Doğa diye adlandırılan hammadde deposunda bulunan "n" sayıdaki hammadde, yine doğadaki "canlı varlıklar"ın⁽³⁹⁾ "n" sayıdaki ihtiyaçlarını gidermede kullanılmak üzere çoğun-

(39) "Canlı varlıklar" kavramı bilinçli olarak kullanılmış-

lukla işletmelerin üretim etkinliklerine muhtaçtır. (40)

Doğada sayılarını, türlerini, miktarlarını kestirmemiz mümkün olmayan çok sayıda hammadde, yine sayılarını, türlerini, faaliyet alanlarını bilemediğimiz tür ve kapasitedeki birçok işletmelerde kullanılmaktadır. Bu kullanım sonucu, ihtiyaçların tatmini "hassası" demek olan faydalı "mal" ve "hizmet" gibi çıktılar tüketime sunulmaktadır. Başka bir ifadeyle, işletmelerin üretim süreci sonucu çevrelerine verdikleri en belirgin çıktılar, mal ve hizmetlerden ibarettir.

Somut bir çıktı olarak "mal"ın, nitelik yönünden "üretim malı" ve "tüketim malı" gibi sınıflandırmalara tabi tutulması, buradaki tartışmamız açısından fazla anlamlı değildir. Ayrıca, gerek genel ekonomi ve gerekse işletme ekonomisi disiplinlerince yapılan "iktisadi mallar" ve "serbest mallar" sınıflandırması da, konumuz açısından fazla geçerli olmamaktadır. Zira, bugün evrensel boyutlara ulaşan çevre sorunları ve hızla artan dünya nüfusu, insan yerleşim alanlarından çok uzak ve görünürde kullanım imkanları yok görünen "çevresel değerler" in de önemini gözardı etmemizi engellemektedir. Dünyadaki herhangi büyük bir okyanusun veya ıssız ve kurak bir sahranın çevresel etkilere açık bırakılması, bugün artık "serbest mallar" varsayımı altında değerlendirilemeyecek önemededir. Yakın bir geçmişte Basra Kör-

tir. Zira, çevre sorunları bağlamında düşünülecek olursa görülecektir ki, doğada faydalanılmayı bekler vaziyette duran "n" sayıdaki çevresel değer, yalnız "insan türü" ne ait değildir. İnsanlar gibi, hayvanlar, bitkiler ve daha başka doğal varlıkların da, besin kaynağı ya da ihtiyaçlarını giderme kaynağı, "kollektif" bir ortam olan doğa deposudur.

- (40) "n" sayıdaki hammadde ve "n" sayıdaki ihtiyaçlar kavramlarını kullanmadaki amacımız, ekonomi ve işletme ekonomisi disiplinlerince kabul edilen bazı varsayımların, özellikle bu çalışmanın mantığıyla olan çelişik durumlarını hafifletmektir. Her ne kadar, doğadaki kaynakların miktar olarak sınırlılığı varsayımı üzerinde duruluyorsa da, miktar olarak kaynakların en azından "kısa sürede" önümüzde bir engel teşkil etmediğine olan inancımızdan hareketle ve de hammaddelerin sayı olarak da bilimsizliği gerçekliğinden dolayı, "n" sayıdaki hammadde kavramını kullanmış bulunmaktayız. Diğer taraftan, "insan ihtiyaçlarının sınırsızlığı" varsayımı da, yaşanan hayatın gerçekleri ışığında "izafi"

fezi'nde meydana gelen çevresel sorunların, yakın alanlardan başlayarak dünya yüzeyine dağılışı ve diğer bazı çevresel etkilerle birleşerek "potansiyel" bir tehlike oluşturması, canlı varlıklarla birlikte, doğanın ekolojik dengesini büyük ölçüde etkilemekte ve doğanın "kendi kendini yenileme sınırları"nı zorlamaktadır. Bu itibarla, özellikle içinde yaşadığımız zaman kesitindeki dünya kompozisyonu açısından, literatürdeki "serbest mallar" nitelemesinin anlamını yitirdiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

Serbest mallar nitelemesinin artık anlamsızlaşmasının bir diğer nedeni de, bizzat "çevre sorunları"nın niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi, çevre sorunları, "dışsallık" kavramıyla anlatılmakta ve piyasa ölçütleriyle değerlendirilemediğinden "ekonomik analizler"e henüz tabi tutulamamaktadır. Oysa, yine bilinmektedir ki, bu anlayış terkedilmedikçe ve çevre sorunlarını ekonomik analizlere sokacak ölçütler geliştirilmedikçe, çevresel sorunların çözümüne ilişkin somut önerilerin yapılması zorlaşacaktır. Bu yaklaşımın benimsenmesi için yapılacak ilk iş ise, literatüre mal olmuş "serbest mallar" varsayımının terkedilmesidir.

İşletmelerin çevreye verdikleri ve genel kabul gören diğer bir "çıktı" türü de "hizmetler"dir. Hizmetlerin de, mallar gibi çok değişik türleri vardır ve genellikle "soyut" bir girdiyi temsil etmektedirler. Özellikleri itibariyle gözle görülmez, elle tutulmazlar, ama, insanlar için sağladıkları faydadan ötürü önemlidirler ve piyasa ölçütleriyle değerlendirilmeleri zor olmamaktadır.

Hizmetlerin bu "soyut"luk özelliği nasıl ki, ekonomik analizlere konu olmasını engellemiyorsa, çoğunlukla soyut özellik taşıyan çevre sorunlarının da ekonomik analizlere konu edilmesinin yolları araştırılmalıdır. Bu canlı örnek, bu konuda açık bir kapı bırakmaktadır.

Özetlersek, işletmelerin çevrelerine verdikleri geleneksel girdiler genellikle "mal" ve "hizmetler" olarak sınıf-

(görece) bir durum arzettiğinden kullanılmamış ve yerine "n" sayıdaki ihtiyaçlar kavramı uygun görülmüştür.

lanılmakla beraber, çevre sorunlarıyla birlikte literatüre giren "dışsallık" kavramının bir türü olan "pozitif dışsallık"ın tüm içeriğini de kapsamaktadır. Yani, işletmeler mal ve hizmetlerden başka, içinde faaliyet gösterdikleri ortama çok sayıda olumlu katkılarda da bulunurlar ki, bu katkıların tümünü geleneksel girdiler olarak değerlendirmekteyiz.

b. İşletmelerin Çevrelerine Verdikleri "Yeni Çıktılar": İktisadi Olmayan Çıktılar

Bu başlık altında yapılacak tartışmayı iki şekilde değerlendirmek mümkündür: Birincisi, yukarıda sözettiğimiz "dışsallık" kavramının ikinci türü olan "olumsuz dışsallık" etrafında yapılacak değerlendirmelerdir; ikincisi ise, bir kavram olarak kabul gören olumsuz dışsallığın, yine yukarıdaki geleneksel girdilerin tamamlayıcısı "yeni girdiler" olarak "adlandırılması"dır. Yani, bizim burada yaptığımız veya yapacağımız, yeni bilgi üretiminden öte, daha çok bilimlerin kısmen farklı bir bakış açısıyla yeniden ele alınmasıdır.

Doğada bulunan hammaddeleri üretim sürecine alarak mal ve hizmetler ürettikleri varsayılan işletmeler, bugüne kadar fazla sorgulanmadan serbest bırakılıyorlardı. Zira, insan ihtiyaçlarınının tatminini sağlayan etkinliklerde bulunmanın, yadırganacak bir tarafı yoktu. Ne zaman ki, çevre sorunlarının farkına varıldı (çevre sorunları dünya ölçekli bir boyut kazandı), yani, olumlu dışsallık kapsamında değerlendirilen "mal" ve "hizmetler" in ("geleneksel çıktılar") yanında "olumsuz dışsallık" lar olarak kabul edilen "çevresel etkiler" ("yeni çıktılar") de sözkonusu olunca, işletmelerin üretim etkinliklerine projektörler çevrildi. Olumsuz, yani negatif dışsallık hakkında Yavuz ve Keleş (1983, 212), şu bilgileri vermektedirler:

Eğer A birimi, B birimi için, maliyetine katılmaksızın dış etkiler yaratmakta ise, bir negatif dışsallıktan (external diseconomics) söz edilir. Hava kirlenmesi gibi, çevrenin ve insan sağlığının karşı karşıya bulunduğu zararlı sonuçlardan çoğu, negatif dışsallık örnekleridir. Sakin bir semtte, bir apartmanın hemen karşısına yapılan bir öğrenci

yurdunun, o apartmanda yaşayanlar için doğurduğu sonuç; hemen yakın çevresindeki evlerde oturanlar için bir mezarlığın ya da bir cami avlusunun durumu, negatif dışsallığı iyi anlatan örneklerdir.

Olumsuz dışsallıkların pek çok kaynağı olmakla beraber biz daha çok işletmelerin üretim süreci sonucu neden oldukları dışsallıklar üzerinde yoğunlaşmaktayız. (41) Zaten hatırlanacağı üzere üretim sürecinin başlıca iki tür çıktıya (geleneksel çıktılar ve yeni çıktılar) neden olduğunu varsaymış bulunmaktayız ki, burada üzerinde durduğumuz bu ikinci tür, yani, yeni çıktılardan başkası değildir.

Olumsuz dışsallıkların gerek kendi bağlamlarında ve gerekse yeni bir çıktı olarak ele alınmalarının bir takım güçlüklerinin olduğu muhakkaktır. Sözkonusu güçlüklerle ilişkin yukarıda yaptığımız bir değerlendirme var ki, hatırlatılmasında fayda vardır.

(41) Bizim burada üzerinde durduğumuz, üretim sürecinin yol açtığı dışsallıklar ise de, dışsallıkların pek çok kaynağı vardır: (a) Kimi zaman üreticiler, üretici için dışsallık yaratırlar. Bir tarımcının kullandığı tarım ilaçlarının, tavuk ve yumurta üretimi ile uğraşan bir başkasının tavuklarını öldürmesi, buna örnek olarak gösterilebilir. (b) İkinci olarak üreticiler, kimi zaman da tüketiciler için dışsallık yaratırlar. Tarım ilaçlarının, ilaçlanmış meyvaları ya da sebzeleri yiyen insanları zehirleyerek öldürmesinde olduğu gibi. (yine tarım ilaçlarının özellikle bal arıları üzerinde yaptığı ölümcül tesirler gibi) (c) Dışsallıkların bir üçüncü türü de, tüketicilerin, üreticiler üzerinde yarattığı zararlı sonuçlardır. Nüfus artışı ve kentleşme ile kalabalıklaşan bir kent, trafik sıkışıklıkları ve artan arsa spekülasyonları yüzünden sanayicilerin kârlılıklarını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. (Ancak, bu etkinin yine bir "sonuç etki" olduğu gözden kaçmamalıdır. Zira, sanayileşme "çekici" özelliği sonucu yol açtığı "olgular"dan, bu defa olumsuz bir şekilde etkilenmektedir.) (d) Son olarak, tüketiciler de, kendi aralarında, birbirleri için dışsallık doğurabilirler. Bir mahallede, konutunu ısıtmak için kullandığı yakıtın yaması sonucunda, ya da kullandığı arabadan çıkan egzoz gazlarıyla başkalarının yaşamı için tehlike oluşturan kişiler, bu tür bir dışsallık olayını yaratmış olurlar (Yavuz ve Keleş, 1983, 213).

Buna göre, literatürde kabul gören "serbest mallar" ve "iktisadi mallar" ayırımı, özellikle çevre sorunlarının yaygınlığı ve şiddeti karşısında anlamını yitirmiş bulunmaktadır. Zira, serbest mallar varsayımı iki açıdan sakıncalar taşımaktadır: Birincisi, çevresel etkilere, etkilenmeyecek kadar büyük ve uzak bir çevresel değer varlığını kabul etmesi; ikincisi ise, ekonomik analizlere, yani parasal ölçütlere tabi tutulmayacak bir çevresel varlığa inanma temeline dayanması. Oysa, yeni bir çıktı olan çevresel sorunların dünya ölçeğindeki yaygınlığı ve şiddeti, her iki şıkki da geçersiz kılmaktadır. Başka bir ifadeyle, "serbest mallar da, uzun vadede tükenir" kabul edilmedikçe, çevre sorunlarını da ekonomik analizlere sokacak ölçütler (veya modeller) geliştirilmedikçe, bu konunun çözümü fazla kolay olmayacaktır. Nitekim, Yavuz ve Keleş (1983, 212), bu hususa benzer bir yaklaşımla uyarılmaktadırlar. Onlara göre, "özellikle negatif dışsallık söz konusu olduğunda, piyasa ekonomisinin kuralları, bu sonuçların giderilmesine yetmemektedir. 'Toplumsal maliyet' adı verilen bu zararları, tüm toplum yüklenmektedir. Klasik ekonomi dışsallıkları hiç hesaba katmayan bir modele dayanır."

Yavuz ve Keleş (1983, 213) mevcut yaklaşımı yetersiz bulmakta ve eleştirilerine şu satırlarla devam etmektedirler: "Bugün artık anlaşılmıştır ki, marjinal yararlar marjinal maliyetin eşit olduğu durumda, kaynakların en uygun bir biçimde kullanıldığından söz etmek yeterli değildir. Bu koşullarda, toplumun karşı karşıya kaldığı sorunların da, belli bir firma için kendi yönünden en uygun kuruluş yerinin ve işleyiş biçiminin, başkaları ve toplum için en uygun çözüm olmanasından ileri gelmemektedir." (42)

(42) Türkiye'de, çevre sorunları etrafında yapılan çalışmaların azımsanamayacak çap ve boyutlarda olduğu, belki de kütüphaneler dolusu kaynakların literatüre kazandırıldığı bir gerçektir. Ancak, bu çalışmanın Birinci Kısımında da belirtildiği üzere, çevre sorunlarını bir kuruluş yeri faktörü olarak gözünde bulunduran herhangi bir çalışma bugüne kadar yapılmış değildir. Konuya pragraf düzeyinde dikkat çekenlerden ikisi Yavuz ve Keleş (1983, 213) tir ki, sözkonusu "teması" içeren cümleleri almış bulunmaktayız.

Sonuç olarak, işletmelerin geleneksel çıktılarına (mallara ve hizmetlere) ilave olarak, "yeni girdiler" i de vardır ki, bunlar çevre literatürüne "negatif dışsallıklar" olarak girmişlerdir. Birinci tür çıktılar "kişisel maliyetlere" (işletmesel maliyetlere) sebep olurken, ikinci tür çıktıların "toplumsal maliyetleri" sözkonusudur. Yine, geleneksel çıktılar somut özelliklerinden dolayı, parasal ölçütlerle değerlendirmelere konu olabilirken, yeni çıktılar, paraya dönüştürülme güçlüklerinden dolayı ekonomik analizlerin de dışında bırakılmaktadırlar. Ancak, bu yaklaşımın terkedilmesi gerektiği bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır. (43) Burada, en belirgin yeni çıktıların adlarını şöyle sıralamak mümkündür: Hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, flora-fauna kayıpları, katı artıklar, pestisidler ve gürültü.

(43) Sayısız kaynaktan doğan dışsallıkların ölçümleri ve analizlere alınması gerçekten zor bir olaydır. Sözkonusu zorlukları irdelleyen uzunca bir alıntı aşağıya alınmıştır: Bu dışsallıkların, onları yaratanlarca (da) paylaşılması genellikle kendiliğinden olmaz. Toplumda geçerli kuralların ve yaptırımların uygulanması durumunda, bunları yaratanlar da, toplumla birlikte, kirlenmenin ekonomik ve toplumsal maliyetine katılmak zorunda kalabilirler. Bununla beraber, çevre kirlenmesinin ekonomik sonuçlarını ölçebilmek (oldukça) güçtür. Çevresel etki çözümlemesi (değerlendirmesi) adı ile bilinen yöntemi başarı ile kullanabilmesi, bu ölçüm güçlüklerinin bilinmesini, giderilmesini gerektirir. Bir kez, çevre mallarından toplumun tüm kesimlerinin ne ölçüde yarar sağladığını ölçmek kolay değildir. İkinci olarak, korumanın ve çevre kirlenmesini önlemenin marjinal maliyetinin hesaplanmasında da, büyük güçlüklerle karşılaşılabilir. Üçüncü olarak, çevre ile ilgili maliyet hesaplarına, ruhsal etkiler gibi, özdeksel (maddi) olmayan öğelerin de katılması gereği, hesapları büsbütün zorlaştırır. Çevrenin bozulması sonucunda, insanların hırçınlaşması, verimliliklerinin azalması durumunda olduğu gibi. Özdeksel ve tinsel tüm maliyet öğelerinin hesaplanmasındaki araç ve yöntemler, gereği gibi geliştirilmiş olsalar bile, çevreye ekonomik açıdan yaklaşımın birtakım başka güçlükleri daha bulunduğu açıktır. Bunlar birkaç noktada toplanabilir. Bir kez çevreye duyulan ilgi ve bunun gereğinin yapılması, değer yargıları yapmayı gerekli kılmaktadır. Değer sistemlerini oluşturan bu yargılar ise, kişiden kişiye, toplumdaki topluma ve zaman içinde değişiklik göstermektedir. İkinci olarak, çevreye yapılacak müdahalenin biçimi, ölçüsü ve hatta müdahaleyi yapıp-yap-

4. Tartışma II

Bundan önceki iki başlık altında, işletmelerin çevrelerine sundukları "çaktılar" üzerine bazı açıklamalarda bulunduğumuz. Yaptığımız açıklamalar boyunca, açık ya da gizli olarak üzerinde durduğumuz varsayım, işletmelerin sundukları çaktıları, "kaçınılmaz bir sonucun gerçekleşmesi" olarak öngörmüştü. Başka bir deyişle, işletmelerin "mal" ve "hizmet" üretmeleri "varlık sebepleri", "yeni çaktılar" olarak adlandırdığımız "çevresel sorunlar" a yol açmaları ise, "üretim sonucu" ve "tüketimin bedeli"ydi. Ancak, durum gerçekten böyle midir?

İşte bu "tartışma", gerçek durumun böyle olmadığına olan inançtan kaynaklanmaktadır. Yani, bu tartışmanın konusu, yukarıda sözü edilen "varsayım"ın tersi olan şu varsayımlara dayanmaktadır:

1. "Üretim-tüketim" sürecinin konusu olan "mal" ve "hizmetler" in tümü "kaçınılmaz insan gereksinimleri"ni karşılamayı hedef almamaktadır.

2. "Kaynakların kıtlığı" varsayımı, "kısa ve orta vadede" doğru değildir; "uzun vadede" ise, göreceli olarak doğruluğu üzerinde durulabilir.

3. "İsraf ekonomisi", "reklamcılık" olgusu, "kullanım ve değişim değerleri", "paraya dönüştürülebilirlik" ve çevre sorunlarının çözümü noktasında ileri sürülen "ekonomik" ya da "piyasa ölçütleri" yokluğunun ortaya çıkardığı "güçlükler" in gerçekliği, diğer tartışılacak konular arasındadır.

mama kararı bile, bir siyasal tercih konusu olmaktadır. Üçüncü bir güçlük de, çevreyi koruma ve temizleme yükünün toplumun her türlü kesimlerine nasıl dağılacığı konusudur. Çünkü, herkes, en az yük yüklenmekle yetinmek, yükün büyük bir bölümünü, fırsat bulursa tümünü, başkalarına yüklemek eğiliminde olacaktır. Dördüncü bir güçlük de, çevre sorunları ile başka sorunlar arasındaki öncelik sırasının belirlenmesinin yaratacağı sorundur. Çevre için, hangi başka sorunların çözümünden ne ölçüde özveride bulunulabileceğini göstermek üzere, alternatif maliyet hesaplarının yapılması, başka bir güçlüğü daha oluşturmaktadır. Son olarak çevre ile ilgili hesaplarda, belli bir tarihteki durumun yerine, uzun dönemlerin gözönünde bulundurulması gerekmektedir (Yavuz ve Keleş, 1983, 213-214).

Burada son bir hususa da değinmekte yarar var: Bu tartışmanın amacı, herkesce benimsenebilecek genel-geçer sonuçlara varmak; sözkonusu konularda ortaya konulabilecek en isabetli tahlil ve değerlendirmelerde bulunma iddiası taşımak da değildir; belki bu konuda yapılacak yeni tartışmalara zemin hazırlayacak sorular ortaya atmaktır, denilebilir. Bundan dolayı yukarıya alınan düşünme konuları, daha çok karma bir tarzda sunulacaklardır.

Şimdi de yazının başındaki varsayıma yöneltilen, tartışmanın varsayımlarını da destekleyen birkaç soru soralım:

İnsan gereksinimlerine yönelik mal ve hizmetlerin türü ve miktarı nasıl tayin ediliyor? Üretim teknikleri nelerdir, nasıl seçiliyor? Girişimciler, "kişisel kazançlarını en yüksekleme" amacından başka bazı amaçları da gerçekleştirmeyi düşünüyorlar mı, örneğin "toplumun tatmini" noktasında nasıl bir çabanın içindedirler?

Sınırlı doğal kaynaklara rağmen "iltiyaçların sınırsızlığı" şeklindeki varsayımı, "özellikle" vurgulamadaki "paradoksu" nasıl açıklamak gerekiyor? Yani, "sınırlı bir varlığa sınırsız bir saldırı"nın planlanması bir çelişki değil midir?

Sınırsız saldırının aracı olarak kullanılan "reklam silahı"na harcanan kaynakların, dünya ölçeğinde bir yıllık tutarının para cinsinden değeri hesaplanmaya çalışılsa, nasıl bir rakamla karşılaşılır? Diğer tarafta, en temel insani gereksinimlerini dahi karşılayamayan yüz milyonlarca insanın yaşadığı yerkürede, bir kesim tüketici için "var olmayan" (yani, aslında olmayan, insanların gereksinim duymak şöyle dursun hayal bile edemeyeceği ve tüketmediğinde hiç eksiklik, rahatsızlık duymayacağı, hayati önemi ise hiç olmayan) gereksinimlere yönelik "talepler yaratma savaşı"na ne demeli? Gerçekten, pazarlama ilmi ve onun türevleri olan reklam ve promosyon tekniklerine gerek duymayacak potansiyel tüketici katmanlarına rağmen, üretilen mal ve hizmetler onlarla buluşturulamıyorsa, bunu engelleyen nedir?

Henry'nin (1989, 17) "paracı felsefe" dediği reklamın, çocukların toyluğunu, kadınların, başta "dişilik" olmak üzere tüm değerlerini "paraya çevirebildiği" ve dolayısıyla "pa-

radan başka herhangi bir değer ve engel" tanımadığı bir dünyada, üretilen mal ve hizmetler, açlığını yatıştırmak için çöplük karıştıran milyonlarca az gelişmiş ülke insanına ulaşmıyorsa, burada ilginç bir paradoksla karşı karşıya değil miyiz?

Çoğu gereksinim alanları için sayısız mal ve hizmetin çok benzer ve hatta aynı özelliklerle üretildiği; tüm üretim etkinlikleri durdurulsa, eldeki mevcut stokların birkaç yıl tüm dünya insanlarına rahatlıkla yeteceği; üretim süreci korkunç bir tempoyla işlediği halde kıtlığın hüküm sürdüğü; fiyatlar düşmesin diye tüketim mallarının denize döküldüğü veya başka yollarla imha edildiği; haftalık maliyeti 10.5 milyar ABD doları olan savaşın başlatıldığı; yıllık beslenme maliyetleri birkaç orta ölçekli az gelişmiş ülke bütçesini aşan milyonlarca "kedi" ve "köpek" in beslendiği; herhangi bir ek kaynağa gerek duymadan 85 milyar insanı besleyebilir denilen kaynakların 5 milyar insanı bile besleyemediği bir dünyada akla aykırı bir "sistem" in egemenlik sürdüğünü söylemek çok mu "bilim dışılık" olur?

İşte, bu dünyada, yani hemcinslerinin 1000 kat fazlası üretim ve tüketimi gerçekleştirenlerin bulunduğu dünyada, kaynakların sınırlılığını "bayraklaştırma"nın; çevre sorunlarını, insanlığın ortak sorunu olarak göstermenin ve bilimsellik maskesi ardına gizlenerek bol bol "içi boş varsayım" üretmenin "ahlâki" herhangi bir tarafı kalmış mıdır? (Hoş, "ahlaki" liğin de "bilim dışı" bir fenomen olduğunu ileri sürececek yığınlarca insanın yaşadığını unuttuk mu ne?)

İşletmeler, kendi lehlerine olacak durumlarda, bugün paraya tahvili imkânsız dediğimiz pek çok olayı, rahatlıkla paraya çevirebilmektedirler. Geleneksel değerler, insani zaaf- lar, kadınların mahremiyetleri ve çocukların toyluluğu ve benzerleri reklâmın Midasvari dokunuşuyla "paraya çevrilir", ama, sözkonusu olan toplumsal fayda ise, "paraya dönüştürüle- bilme zorluğu", "piyasa ölçütleriyle değerlendirememe", "de-ğişim değeri" ve benzeri pek çok kavram ve varsayımlarla giçştirilir (Henry, 1989, 61). Bunların neden ve niçinleri ü-zerinde düşünmek, hem de iyice düşünmek, bilim adına, insanı "insanlaştıran" tüm değerler adına iyice düşünmek gerekir.

Sonuç olarak, bu çalışmada "geleneksel çıktılar" olarak adlandırığımız "mal" ve "hizmet" üretimi olsun, "yeni çıktılar" olarak kabul edilen "çevresel etkiler" olsun, tümünden zorunlu bir etkinliğin (gereksinim için üretim-tüketim) kaçınılmaz sonuçları değildir. Başka bir deyişle bugün dünya ölçeğinde olsun, ülkeler düzeyinde olsun, üretimi gerçekleştirilen mal ve hizmetlerin bütünü "mevcut insan ihtiyaçları"na yönelik olmayıp, çoğu "yaratılması düşünülen talebe" (olası gereksinimlere) hitap etmektedir.

Yaratılması düşünülen veya yad edilmiş talep, önce de belirttiğimiz gibi, "gerçekte 'var olmayan', insanların gereksinim duymadığı ve kullanmadığında hiç eksiklik hissetmeyeceği; rahatsızlık duymayacağı; mutsuz olmayacağı ve hayati önemi ise çoğunlukla bulunmayan mal ve hizmetlere yöneltilen taleptir."

Çevre sorunları ve "ekonomizm dini" ile ilgili son birkaç kişisel tesbit ile bu tartışmayı noktalayalım:

"Ekonomizm dini"nin, "kullanım değeri"ni hayattan kovup, onun yerine ikâme ettiği "değişim değeri"ni ön plana çıkaran anlayışı değişmedikçe, çevre sorunlarına çözüm bulmak çok güç olacağına benzemektedir. Zira, "değişim değeri, piyasa dışında bireysel ve toplumsal tatmini yaşama fırsatı" (İllich, 1990, 12) veren çevresel değerlerin, ele alınmasını zorlaştırmakta, hatta imkânsızlaştırmaktadır. Oysa değişim değeri olmayan, yani piyasa ölçütleriyle değerlendirilemeyen "çevresel değerler" in (temiz hava, temiz su, temiz toprak vs.) piyasa ölçütleriyle anlatımı güç olan tartışılmaz bir "kullanım değeri" vardır. Bu mantık örgüsünün değişimi, mevcut ekonomik sistemlerin sorgulanması, ekonomik sistemlerin sorgulanması için de, bir bütün olarak dünya insanlığının hayatına egemen olan "egemen sistem" in (ki, bu sistemin sahipleri azınlık durumundaki "iktidar seçkinleri"dir), yani, kendisi bizzat "kirlenmiş" olan "düşünsel yapı"nın sorgulanması ve değiştirilmesi bir zorunluluktur. Kirli olan, ancak, yılların birikimi bir potansiyelle insanlığın önünde dağ gibi duran "tüm benimsenmiş değer yargıları"nın toz bulutu gibi savrulması gerekmektedir. Bugün, yalnızca "kantitatiflik" (nicellik) özelliğini benimseyen; yani,

ölçülebilene, tartılabilen, dokunulabilen, görülebilen, "nesne" ve "olgular"ı "varsayan" bir bilimsel ilkeyi, baştaçı eden, bir "bilim felsefesi"nin yaşadığı bir bilim dünyasının ön-görülleri değiştirilmeden; hemen tüm boyutlarıyla kantitatif nitelikler taşımayan çevresel değerlerin, kullanım değeri-nin önemi vurgulanarak, bilimsel platformun içine çekilebil-mesi mümkün müdür?

Nitekim, çevre sorunları etrafında söylenen ve yazılan onca şeye rağmen, olayın bu soyut cephesi, bilim felsefesinin hakim kıldığı ilkeler doğrultusunda gözardı edildiğindendir ki, nesnel çözümler önerileri yapılamamaktadır.

Bugün, çevresel değerlerin kullanım değerinden de öte, "kutsal bir yönü"nin olduğunu söylemek, yerleşik bilim fel-sefesini tarafından affedilemez bir hata olarak telakki edil-mektedir. Oysa, Nasr'ın da (1988, 10) belirttiği gibi, bütün din-lerle birlikte önceleri Hıristiyanlıkta da var olan "doğal hayata kutsal bir yön izafe etme" anlayışı geri gelmedikçe, insanın doğal hayata dostça eğilmesi ve doğal hayatı yalnızca faydalanılması gereken bir fahişe gibi görmekten vazgeçme-si mümkün görülmemektedir. Ve doğal olarak çevre sorunları hakkında söyleneceklerin de, "bataklıkta sinek avlamak" öne-risinden ya da "palyatif tedbirler"e başvurmaktan başka bir anlamı kalmayacaktır.

B. ÇED İncelemesi Neleri Kapsar ?

Örgütsel bir varlık olan işletmelerin boşlukta var olma-ları mümkün değildir. Durum böyle olunca, işletmeler, içinde yer aldıkları çevrelerinden etkilenir, çevrelerine sağladıkları ol-umlu ve olumsuz etkilerle (faktörlerle) çevrelerini etki al-tında bırakırlar. Çevrenin unsurları kısaca, şahısları, fizik kaynakları, iklimi, ekonomik ve pazar koşullarını, davranışları ve yasaları kapsar. Etkin bir örgüt olarak işletmelerin dikkat etmeleri gereken en önemli hususlar, içinde faaliyet gösterdik-leri çevre ile maksimum uyum sağlamak; kaynaklarını çevre ile herhangi bir çatışmaya girmeden kullanmak; ve toplumun ortak değerleri (mülkiyeti, mameleki) durumunda olan "çevre değerle-ri"ni korumayı gözetmektir.

Bu itibarla Türkiye'de 11 Ağustos 1983'te yürürlüğe giren 2872 sayılı çevre kanunu, 10. maddesinde "Çevresel Etki Değerlendirmesi" kavramını düzenlemiştir. Buna göre, çevresel etki değerlendirilmesi (ÇED), "bir proje veya faaliyetin gerçekleşmesinden önce çevreye yapacağı etkilerin irdelenmesi ve gerekli önlemlerin alınması işlemidir" (Uslu, 1986, 7).

İşte, gerek yukarıda ifade edilen düşüncelerden ve gerekse, çevre sorunlarının bir kuruluş yeri faktörü olarak varsayılabilen bu çalışmanın "gerekleri" açısından, bu başlık altında bir tür ÇED'in kapsamı etrafında bilgiler verilecektir. Bununla beraber, burada verilecek bilgiler, sistematize edilmiş bir ÇED projesinin aynen aktarımı da olmayacaktır. Alt başlıklar seçilirken, hazır bir modelden faydalanmak yerine, bir işletmenin üretim süreci sonucu yapması ihtimal dahilinde olan etkiler gözönünde bulundurulmuştur.

Bu uzun girişten sonra bu başlık altında incelenecek konulara da değinmekte yarar var. İncelenmesi düşünülen başlıca konular şunlardır: (1) İşletmenin İnsan Yerleşmelerine Etkileri, (2) İşletmelerin Bitki Yaşama Birliklerine Etkileri, (3) İşletmelerin Hayvan Yaşama Birliklerine Etkileri, (4) İşletmelerin Cansız Ortam Öğelerine Etkileri ve (5) İşletmelerin Atmosfer Sistemine Etkileri.

1. İşletmelerin İnsan Yerleşmelerine Etkileri

İşletmelerin çevresini oluşturan pek çok faktörden en önemlisi ve temel olanı, şüphesiz "insan"dır. Bu bakımdan, bir işletmenin insan yerleşmeleri üzerinde yapacağı olumsuz etkilerin önlenmesi veya en aza indirilmesi için kuruluş kararlarının alınmasından önce bazı olasılıkların dikkate alınması; proje analizlerine tabi tutulması (dahil edilmesi) gerekmektedir. Bu düşünceden hareketle, işletmelerin insan yerleşmelerine etkileri, başlıca şu alt başlıklar altında incelenecektir: (a) Fiziksel Yapıya Etkileri, (b) Sosyo-kültürel Yapıya Etkileri, (c) Tarihsel Dokuya Etkileri.

a. Fiziksel Yapıya Etkileri

İnsanlığın tarihsel serüvenine dair araştırma ve incelemelerde bulunan Tarih, Sosyoloji, Arkeoloji ve benzeri disip-

linlerin, insan yerleşmeleri üzerinde belirleyici olmuş ne tür faktörler üzerinde durduklarını, tam olarak bilmemekteyiz. Ancak, bildiğimiz bir şey var ki, o da tarihsel süreçte, insan gereksinimlerini karşılama amacı gütmüş "üretim süreçleri"nin yol ve yöntemlerinin, insan yerleşmelerine doğrudan veya dolaylı olarak büyük etkiler yaptığıdır. Avcılık ve Toplayıcılık dönemi insan yerleşmelerine, "avcılık" ve "toplayıcılık"ın yön ve şekil vermesi nasıl bir gerçekse, Tarımsal Üretim dönemi ve Sanayileşme döneminin üretim süreçleri de, kendi dönemlerinin insan yerleşmelerine değişik etkilerde bulunmuşlardır.

Üretimin insan yerleşmelerine etkileri her zaman ve yerde olmuştur; olumlu ve olumsuz etkileri yer ve zamana göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin, tarımsal üretim dönemindeki etkiler, sanayileşme dönemine oranla daha az iken; bugün nüfusları 10 milyon, 20 milyonla ifade edilen şehirlerle, sözcülimi Afrika'daki bir şehir, üretimden etkilenme açısından çok büyük farklılıklar taşımaktadırlar.

Bugün yeryüzü coğrafyasında yer alan, birkaç devletten daha fazla nüfus barındıran (yakın bir gelecekte Mexico City'nin 30 milyonluk bir şehir olmasının beklenmesi gibi) pek çok şehrin bulunuyor olması, acaba bir tesadüfün mü eseridir, yoksa, insan yerleşmeleri üzerinde etkileri olan "bilinçli tercihler" in mi sonucudur?

Her gün nüfusları milyon barajını aşan "insan yerleşim alanları"nı, nüfus artışıyla mı açıklamak gerekir? Veya, hızlı bir tempoyla, katlanan kentsel sorunları, yeteneksiz "yerel yöneticiler" e mi mal etmek gerekir?

Çevre sorunlarının fiziksel boyutunu oluşturan kent sorunlarının oluşumunda, yukarıda sıraladığımız hususların da payının olduğu bir gerçektir. Ancak, sorunun temelinde çok daha önemli ve etkili faktörler yatmaktadır.

İnsan türü, annesini-babasını, ırkını, dilini, doğum yerini seçme hürriyetine nasıl sahip değilse, bugün artık, doğumundan sonraki yaşam alanını ve şartlarını da belirleyebilme, seçebilme özgürlüğünden yoksundur; yoksun bırakılmıştır. İnsanları, kendine çeken veya iten mekân parçaları, insan yerleşim alan-

ları, omm, önünde büyük bir handikap oluşturmuş bulunmaktadırlar. Önceleri, bir köyün, bir mahallenin veya küçük bir kentin coğrafyasında, birbirlerinden haberdar olarak yaşayan yakın akrabalık bağlarıyla birbirlerine bağlı olan insan toplulukları, bugün değil bir ülkenin sathına dağılmayı, dünya yüzeyine dağılmış bulunmaktadırlar. Nüfusun, özellikle bazı yerleşim alanlarında yoğunlaşması ise, sağlıklı fiziksel değişimlere neden olmaktadır. Peki, insan yaşamını bir yönüyle dağıtıcı, bir yönüyle de yoğunlaştırıcı işlev gören asıl faktör, ne olabilir ki? Sakın, artan nüfusla birlikte yetersizleşen tarım alanlarının getirdiği geçim zorluklarının (imkânsızlıklarının) şehirlere göçü hızlandırdığını idleri sürmekle kurtulacağımızı sanmayalım.

Sözü edilen hususun da etkisini inkâr ediyor değiliz; ancak, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, sorunun çok derinlerde yatan, çok daha önemli nedenleri vardır. Bu nedenler, yerine göre, ekonomik, siyasi, teknolojik ve sosyo-psikolojik özellikler taşırlar. Bu öğeler, her ne kadar bir bütünün ayrı ve fakat etkileşim halindeki parçalarını oluşturuyorlarsa da, bizim üzerinde duracağımız yön veya boyut, ekonomik özelliği ağır basan üretim sürecinin, insan yerleşim alanları üzerindeki fiziksel etkiler olacaktır.

Bundan dolayı, insan yerleşim alanlarını, fiziksel olarak etkileyen çok sayıda faktör olmakla beraber, biz, bu faktörlerin "nötr" durumda olduklarını varsayarak, asıl belirleyici faktörün işletmecilik sektörü (bir bütün olarak sanayi sektörü) olduğunu gözönünde bulundurarak, irdelemelerimizi sürdürmeye devam edeceğiz.

Sanayi sektörünü oluşturan işletmelerin veya üretim birimlerinin, insan yerleşim alanları (köy, kent) üzerinde yaptığı fiziksel etkiler, çoğunlukla dolaylı etkiler olup, bir unsur oldukları çevre sorunları gibi "sonuç" özelliğini taşımaktadırlar. Başka bir deyişle, çevre sorunlarının bir bölümünü oluşturan kent sorunları da, üretim sürecinin doğal bir sonucudurlar.

Şöyle ki, pozitif kuruluş yeri faktörleri olarak da adlandırdığımız hammadde, ulaşım imkânları, pazar, enerji ve ya-

sal faktörler, üretim birimlerini kendilerine doğru çekerler. Yani, gerek kuruluş yeri faktörleri ve gerekse işletmeler açısından "olumlu dışsallıklar", optimal yer seçimi tercihleri peşinde koşan işletmeleri (veya girişimcileri) belli merkezlerde yoğunlaşmaya adeta teşvik etmektedirler. Bu durumun kuruluş yeri teorisi açısından eleştirilecek fazla bir yönü olmasa gerektir. Ancak, bu yoğunlaşma hareketinin sonucu olan ve negatif kuruluş yeri faktörü diye ifade edebileceğimiz, kentsel sorunlar sözkonusu edildiğinde, durum değişmektedir. Zira, bugün (diğer şartlar sabit varsayıldığında) üretim sürecinin belirli kentlerde ve bölgelerde yoğunlaşarak, "yoğunlaştırdığı" insan yığınları, artık önü alınamaz kentsel sorunlara neden olmaktadır. Kentlerin fiziksel yapıları, insanların yaşamını, sözümona kolaylaştırmak adına hızlı değişimlere uğratılmakta; değişim faaliyetleri ise, giderek insan yaşamını daha da zorlaştırmaktadır. Barınma, arsa, ulaşım şebekesi ve altyapı gibi, kentin fiziksel unsurları, yoğun kullanım sonucu, birçok kent alanında, bugün artık faydalanılamaz duruma düşmüşse (veya gelmişse), yapılacak şey, geciktirici işlevi olan "tamircilik" eylemlerine başvurmak değil; üretim birimlerini, dolayısıyla nüfusu geniş alanlara dağıtacak yol ve yöntemlere, politikalara başvurmak olmalıdır.

Burada bir paragraf açıp önemli bir hususa dikkat çekmekte yarar var:

Sanayi sektörünün ya da sanayileşme olgusunun "zorunluluklar" sonucu belli merkezlerde veya bölgelerde toplandığı (yani, ulaşım, hammadde, altyapı, pazar, işgücü, işletmeler arası "olumlu dışsallıklar"dan dolayı belli merkezlerde toplandığı) ileri sürülebilirse de, aslında bu yaklaşımın (varsayımın) çok da doğru olmadığı bir gerçektir. Zira, sanayileşme hareketini kendine çektiği varsayılan "kuruluş yeri faktörleri"nin en azından önemlice bir bölümünün, bugünkü büyük kent merkezlerinde toplandığı doğru değildir. O halde, kent yaşamının fiziksel yapısını giderek daha çok tahrip eden "sanayileşme olgusu"nu belli merkezlerde yoğunlaştıran başka ne olabilir ki?

Bu konuda en gerçekçi sebeplerin başında, mal ve hizmet

üretiminde bulunmak üzere üretim birimleri oluşturan girişimcilerin, daha doğrusu sermaye sahiplerinin, kolay ve risksiz kazanç sağlama yolunu tercih etmeleri gelmektedir. Mekân olarak en zahmetsiz yerlerde yapılan işletmecilik faaliyetleri, tüm çevresel etkilerine ve toplumsal maliyetlere rağmen, girişimcinin bireysel kazancını artırıyorsa, ciddi bir sorun yok kabul ediliyor. Oysa, insan yerleşim alanlarının, üretim etkinliklerinden ne kadar etkilendiğini görebilmek için, bugünkü dünyanın dev kentlerinden birinin incelenmesi yeterli olacaktır. Ulaşım, altyapı, konut sorunu, trafik keşmekeşi ve gürültü, arsa spekülasyonu ve benzerlerinin ne durumda olduğunu, incelenip, görülebilir.

Sanayi sektörünün, yani, özellikle "mal" üretimiyle uğraşan işletmelerin nüfusu çekici özelliklerini anlamak, bir dereceye kadar yine de mümkündür. Ancak, bugün yalnızca mal üreten "imalât sanayi" nüfusu kentlere çekmiyor; görevi hizmet üretmek olan "hizmet sektörü" de, nüfusun, şehirlere "istiflenmesi"ni hararetle istemektedir, neden?

Günümüz Türkiye'sinde sokaktaki vatandaşın gözünden bile kaçmayan bir husus var ki, kentlerin fiziksel değişimlerinin en küçük bir parçasını oluşturmakla beraber üzerinde durulmaya değer bir konudur. Türkiye'de siyasi düşüncesi ne olursa olsun, yerel yönetim birimlerinden belediye yöneticilerinin yapıp-etmeleri, bir önceki dönemin izlerini neredeyse toptan silmeye dayanmaktadır. Özellikle, her dönemin en başta gelen etkinliği olan kaldırımlara parke taşı döşemek, bazı belediye başkanlarının, "kaldırım başkanı", "asfalt başkan" gibi sıfatlarla anılmasına neden olmaktadır. Bu tür etkinliklerin, seçimlerden önceye rastlanması da, bizim üzerinde durmak istediğimiz konu değildir.

"Çarpık kentleşme" kavramının içeriğine tam uygun bir yapılamaya içinde olan şehirlerimiz; altyapısından, trafiğine, köprülerine, metro ve kavşaklarına, gecekondularına kadar hastalıklarla dolu olan şehirlerimiz, bu fiziksel kokuşmuşluk ve bozulmuşlukları, yerel yönetimlerin (veya yöneticilerin) yalnızca beceriksizlik ve yeteneksizlikleriyle de açıklanamaz.

Bilindiği gibi sermaye her zaman artmayı ister, ama çoğu zaman kolay yollardan. Yani gerekirse (ki çoğu zaman böyledir) en küçük bir sosyal maliyete katlanmaksızın artışını gösterir.

İşte, özellikle şehirlerin, belediyeçilik hizmetleri içinde ele alabileceğimiz tüm faaliyetleri, ne yazık ki sermayenin bu tip bir tuzağına düşmüşlerdir. (Geriçi, merkezi hükümetin ve belediyeler dışındaki diğer yerel yönetim birimlerinin de yapıp-etmelerinin, sermayenin tuzağından kurtulduğu söylenemez. Ancak, sözkonusu ettiğimiz belediyelerin durumlarına incelemekle yetiniyoruz.) Her gün yenilenen, ancak, son şekli bir türlü verilemeyen, "hizmet üretmelerin" bu düzensizliği, örgütlü ya da örgütsüz sermaye güçlerinin işine geldiği için böyledir; salt yerel yöneticiler beceriksiz veya yetersiz olduğu için değil. Bu noktada benzer bir yaklaşıma Gürsel'de (1990, 11) rastlamaktayız. İstanbul'un kentsel sorunlarını sözkonusu ettiği eserinde yazar, şu satırlarla yaraya parmak basmaktadır: "Nüfusu bugün yedi milyon, yarın onyedimilyon olacak olan bir kentin, barınma- arsa, gıda, eğlence, yakacak gibi dev ihtiyaçlarının karşılanması neredeyse mafyalaşmış örgütlü güçlerin kontrolindedir. Ulaşım, altyapı, çevre kirliliği gibi giderek artan çaresiz hastalıklarımıza, uluslararası planda örgütlü tekeller büyük bir iştahla bakmaktadır. İster köprü, ister metro olsun, büyük finansman sorunları, kamu hizmetlerinin yabancılara imtiyazlar olarak verilmesine gerekçe gösterilmektedir. Bu aynı zamanda denetimsiz ve ilkesiz, teknoloji işgaline neden olmaktadır." (44)

(44) Gürsel, "Demokratikleşme Sürecinde Kent ve İnsan" (1990) isimli eserinde, İstanbul örneğinden hareketle kentsel sorunları irdelenmektedir. Yazarın, İstanbul'un bugünkü duruma gelişimin nedenlerini anlatan satırlarına hiç yorum yapmadan aşağıya almış bulunmaktayız:
(1) Cumhuriyet tarihi boyunca toprak reformu engellenmedi. Yüz, yüzelli köyü, toprağı ve köylüsü ile elinde bulundurmuş toprak ağalığının egemen olduğu, milyonlarca topraksız köylünün bulunduğu yurdumuza, köylüye toprak dağıtmadan traktörün sokulması, komşu ülkelerin soydaşlarımıza dayattığından daha zorunlu bir iç göç yaratmıştır. (2) Marshal yardımları "karayolu politikası" ile süslenen bu göç gümrük duvarları ile korunan, güze-

Bu durum karşısında yerel yöneticilerin tavırları ve konumları merak konusu olabilir.Özülerek belirtmeli ki, yerel yöneticiler, siyasi düşüncesi ne olursa olsun, niyeti olumlu ya da olumsuz olsun, çoğunlukla örgütlü ya da örgütsüz güçlerini, sermaye gücünün kontrolüne girmektedirler. Türkiye'de hemen hiçbir yerel yönetici yoktur ki, ağır-aksak demokratik seçimlerle işbaşına geldikten sonra, sözü edilen "güçler" in kontrolüne girmesin. Hoş, zaten kontrolü kolaylıkla sağlanabileceklerin seçildiği (ya da seçilebildiği) ayrı bir gerçektir. Bu noktada, politik ve ekonomik güçler birlikte devreye girmektedirler. (45)

İlim Haliç'in çevresine kabus gibi çöken "Montaj Sanayii"ne ne uzuzunda ne uzuz işgücü sağlarken, İstanbul'un kana kadere çizilmiştir. (3) Ne üretirse satan, hâlâ gerçek anlamda sanayileşmemizi sağlayamayan "montaj"çılar ve bunların ürünlerini pazarlayan Anadolu "eşrafı" bütün kârını arsaya yatırarak İstanbul'u yıkmaya harcamıştır. (4) Bugün tıkanan ekonomiden çıkış yolu olarak Yurdumuzun ve İstanbul'un doğal ve kültürel değerleri uluslararası planda haraç mezat satışa çıkarılmıştır. Boğaziçi uyum villaları, oto yollar, gökdelenler bu satışın gereğidir (Gürsel, 1990, 14).

- (45) Ekonomik faktörlerin etkisine en güzel örneği, İstanbul eski belediye başkanı döneminde yaşanan bir olay oluşturmaktadır. Bir gazetenin yayın yönetmeni, 13 milyarlık bir "ihale"yi patronuna vermediği için, belediye başkanına yayın gücüyle şantaj yapmış ve arkasından 7 milyarlık bir ihaleyi patronuna hediye etmişti. Burada örgütlü güç mensupları yanında, yerel yöneticilerin de durumu, üzerinde durmayı gerektirecek ciddiyettedir. Şayet, sözkonusu yönetici iyi niyetli olsa bile, yani gelecek hakkında politik bir endişe (tekrar açilebilme umudu veya diğer alanlarda "ikbal" merdivenlerini tırmanma düşünceleri) taşımasa da, bu konuda direnç gösterilir miydi, tartışmalıdır. Zira, önümüzde diğer bir örnek var ki, ekonomik güçle politik gücün el ele vererek neleri yapmaya muktedir olduklarını göstermektedir. Bazı istisna ve yolsuzlukların olabileceğini düşünerek, bir alandaki 1.5 milyon evrakı tek tek imzalayacak kadar hassas olan taşralı bir belediye başkanı, halkına yaptığı çok önemli hizmetlerden dolayı 20 yıla yakın bir süre belediye başkanlığını yürütmüştü. Halkın tüm desteğine rağmen, iyi niyetinden şüphe edilmeyen bu yönetici, ekonomik ve politik güçlerin ısrarlı mukavemeti sonucu (halka rağmen) sahneyi terketmek zorunda bırakılmıştı.

Sonuç olarak, üretim sürecinin bir boyutu olan imalat sanayi olsun, hizmet sektörü olsun, insan yerleşmeleri üzerinde önemli ölçüde fiziksel etkilerde bulunmaktadır. Çok karmaşık olan bu süreç, ne yazık ki, ekonomik ve politik güçlerin çoğu bilinçli olan tercihleri sonucu işlemektedir. Bu hususlar hazırlanacak çok kapsamlı ÇED raporlarına dahil edilmeden, kentsel sorunlara çözümler aramak, çözümsüzlüğe davetiye çıkartmakla eşanlamlıdır. ÇED raporlarının, böyle kapsamlı içerikleri veya yaklaşımları içermesini önleyecek, ekonomik ve politik güçlerin de olacağı düşünülürse (veya ÇED raporları istenildiği üzere hazırlansalar dahi uygulanmayacakları düşünülürse), çâre, karşı örgütlü güçlerin oluşturulması ve kitlelerin kendilerini ilgilendiren konularda duyarlı olmasına bağlı kalmaktadır. (46)

Kısaca, ekonomik, politik ve hatta sosyo-kültürel alanlarda verilen/verilecek tüm kararlara egemen olan "sermaye gücü" kontrol edilmeden; tercihleri, toplumsal fayda yönünde olacak şekilde değiştirilmeden; yapılacak teknik ve dar kapsamlı ÇED raporlarının da, bugün kronik hastalıklarla dolu ve de hastalığı her geçen gün daha da artan kentsel insan yaşamının kalitesi düzeltilemez; düzeltiliyor iddiaları da inandırıcı olamaz.

(46) Toplumların yaşamındaki tüm sorunların özellikle çevresel sorunların önlenmesi noktasında, örgütlü toplum katmanlarının etkili olabileceği, bu çalışmada da bir varsayım olarak (en azından basitleştirici bir varsayım olarak) benimsenmiştir. Nitekim, Gürsel' in (1990, 11), bu hususu, özellikle vurguladığını da yukarıda belirtmiştik. Ancak, gerçekte, örgütlü güçlerin yönetim şekli olarak "bayraklaştırılan demokrasi"den, her derde "deva" beklemenin, bugünkü dünyada fazla "iyimserlik" olduğu kanaatindeyiz. Çok yakın bir geçmişte başlayan, daha doğrusu kurgulanarak sahneye konulan savaş senaryosunun "baş rolü"nde, "özgür dünyanın lider(ler)i" vardı. Tamamen haksızlıklar üzerine yazılan senaryo, başta Televizyon ekranı olmak üzere (ki ekran, tarihte ilk kez bir savaşı, bir futbol maçı gibi naklen yayınlıyordu) diğer kitle iletişim araçlarıyla dünyaya seyrettiriliyor, dinlettiriliyordu; milyarlarca insan, tercih edilen yola angaje edilmek suretiyle uyutuluyordu. Yani, halklara rağmen, istenen sonuçlar bir bir elde ediliyordu. Çünkü, bir yazarın deyişiyle, demokrasi, "sisteme uyarlanmış kafalar koleksiyonu" özelliği taşımaktaydı. Bu durumda sormak lazım, hangi "örgütlü güç" kendi sorunlarına sahip çıkabilme iktidarında olabilir ki?

b. Sosyo-kültürel Yapıya Etkileri

Bundan önceki başlık altında, işletmelerin dolayısıyla sanayi sektörünün, insan yerleşim alanları üzerinde yaptığı "fiziksel etkileri" incelemiştik. Şimdi üzerinde duracağımız "sosyo-kültürel etkiler" (değişim ve dönüşümler) ile fiziksel etkilerin, hatta bundan sonraki konu olan (işletmelerin) "tarihsel dokuya etkileri", iç içe oluşlarından dolayı bunları, birbirinden ayırmak, ayrı başlıklar altında incelemek gerçekten zor bir iş. Ancak, bu ayırım zorluğu ve iç-içeliğe rağmen ayrı başlıklar altında incelemeleri denemiştir.

İnsanların sosyal ve kültürel yaşamları, tarihsel süreçte, sürekli bir devinim içinde olmuştur. İnsanın "dinamik" yapısından kaynaklanandan da, zaten "duragan" bir durum olması beklenemez, beklenmemelidir. Öyle ki, toplumsal yaşamı, renklendiren kültürün, insan yaşamıyla birebir benzerliğini öngörenler bu özellikten, yani "değişkenlik"ten hareket etmişlerdir. Spengler'e (1978, 28) göre, "her kültür insan hayatı gibi belli dönemler geçirir: çocukluk, gençlik, olgunluk ve ihtiyarlık." Bir başka ele alış ise, kültürü mevsimlere benzetmektedir. Buna göre, her kültür belli mevsimleri yaşar: ilkbahar, yaz, sonbahar, kış. Her kültür, bu aşamalardan ya geçmiştir, ya geçmektedir, ya da geçecektir (Elibol, 1989, 49).

Elibol'un (1989, 49), dipnot düzeyinde verdiği kültürün mevsimlere göre özelliklerinden "kış" a ait olanlarını, komumuzla olan yakın ilişkisi açısından alıntılatalım:

Kış'ta, kültür yerini medeniyete bıraktı. Ortasınıfın saltanatı doğdu. Para herşeyin hakimi olmaya başladı. Dışa doğru yayılma olabildiğince hızlandı. Kitle iletişim araçları, ilköllik aşılایarak sahte aydınlar üretti. Kitleler ruhsuz bir hayatı yaşamaya başladı. Şehirler yaşanmaz hale geldi. (47)

(47) "İnsanlığın Tarihi Üzerine Bir Giriş Denemesi" adlı eserinde, Elibol (1989), 49. sayfada, 108 no' lu dipnotta, kültürün mevsimlere göre özelliklerini sıralamaktadır. Kış' a ait olanlarını yukarıda vermiş bulunmaktayız. Diğer mevsimlere ilişkin bilgileri de öneminden ötürü, buraya almakta yarar umulmuştur: "Batı kültürü için me-

Bu satırlar dikkatlice incelendiğinde, bugünkü dünya insanlığının kültürünün, dolayısıyla toplumsal yaşamının "kış mevsimi"ne çok da uygun düştüğü görülecektir. Ancak, burada üzerinde durulması gereken önemli bir nokta var ki, üzerinde durulmasında ve açıklığa kavuşturulmasında yarar var. O da, bugünkü dünya insanlığının tümünün yukarıda anlatılan "kış mevsimi"ni yaşıyor-yaşamadığıdır. Gerçek o ki, "kış"ın olanca şiddetine rağmen, tüm coğrafi alanların, bu mevsimi yaşadığı veya yaşamak zorunda olduğu gerçek değildir. Her ne kadar "estirilen yapay fırtınalar" bütün yerküreyi etkisi altına almış görünüyorsa da, istendiğinde (ki istendiği bir diğer gerçektir) "kışlık hazırlıklar" yapılmadan da durum kurtarılabilir. Bu sözlerimizi biraz açalım:

Geçmişte, Batılı ülkeler tarafından yürütülen "sömürgecilik" hareketi, son derece açık ve netti. Başlangıçta, coğrafi keşifler maskesi ardına gizlenerek yürütüldüyse bile, yüz milyon yerli Amerikalı'dan %95'nin öldürüldüğü; yüz milyonlarca Afrika yerlisinin de ya öldürüldüğü veya köle olarak Avrupa'ya ve Amerika'ya taşındığı ve tüm beşeri ve doğal kaynaklarının yağmalanarak gasbedildiği tarihi gerçekler olup, inkar edilememektedirler. Ancak, bugün yine tüm sorunların (özellikle az gelişmiş ülkelerle ilgili sorunların) arka planını "sömürgecilik" olgusu oluşturduğu halde, takip edilen yol ve yöntemler çok daha zekice olduğundandır ki, farkına varılamamaktadır. Görünmez, bilinmez bu yol ve yöntemler, o kadar gizlenmiş ve esrarengiz hale getirilmiş ki, kış mevsimini gerçekte yaşamayan pek üçüncü dünyalıyı "üşüme nöbetleri"ne yakalatmıştır.

seta, ilkbahar Ortaya, Yaz Renesans hareketiyle, Sonbahar Reform olgusuyla, Kış 19. yüzyıla başlar. F. Mayer, Spengler'e dayanarak şu özet tasviri verir: ilkbahar'da, Haçlı seferleri yapıldı, Gotik katedrallerde ifadesini bulan güçlü bir sanat yükseldi. Dini güçler kilise teşkilatında temsil edildi. Toplum düzeni, para üzerine değil, asalet üzerine kuruluydu. Yaz'da tabiat üstüne ilgi azaldı, Şekspir, Leonardo gibi sanat dehaları, Galile ve Bacon gibi filozoflar yetişti. Gelenek dışı yaşama sevgisi hayata canlılık verdi. Sonbaharda Fransız ihtilali oldu. Aristokrasî zayıfladı, kültür yerini ortasınıf hayatına terketti. Akla güven itibarlı olmanın ilk şartı oldu. Böylece analizci felsefe belirdi, kültürün hayatla bağları gevşedi."

Niçin yakalatması ki? Bugün, dünyada sözde bağımsız 170 civarında ülkenin olduğu bilinmektedir. Bu ülkelerin tamamına yakını, değişik ve benzer sayısız sorunun altında ezilmektedir, niçin? Çünkü, "sömürgeci güçler" yeni yol ve yöntemlerle ve dolaylı yollardan kollarını, dünyanın her tarafına uzatmış bulunmaktadır. Hemen herkes, bilinçli ya da bilinçsiz, oynanan oyunda bir "rol" üstlenmiş bulunmaktadır. Kimi politik bir rol, kimi ekonomik, kimi kültürel, kimi askeri bir rol ve ne yazık ki, kimi de "bilimsel" bir rol üstlenmiştir. Ve tabii geniş halk yığınları da aşağı-yukarı her zaman olduğu gibi (her) oyunun "denekleri" rolüne uygun görülmüşlerdir. Bu arada halkların üstlendikleri rolün en büyük gereğinin, "tüketicilik figüranlığı" olduğu da unutulmamalıdır.

Ekonomik, politik, askeri, hukuki, sosyo-kültürel olay ve olguların arka-planında yatan sömürgecilik ve dolayısıyla tüketicilik olgusu olduğuna göre ve ayrıca konumuz da, üretim-tüketim sürecinin sosyo-kültürel etkileri olduğuna göre, "ekonomik faktör" ağırlıklı olarak üzerinde duracağımız noktayı oluşturmaktadır.

Amaç, dünya ölçeğinde işleyen "sömürü hortumları"nın geliştirilmesi ve beslenmesi; yani, her tür "ekonomik güç"ün elde edilmesi olunca, neler feda edilmez ki? Toplumun sosyo-kültürel yapısının, fiziksel çevre değerlerinin, tarihsel dokunun, insan yaşamının ne önemi olabilir ki? Sömürü çarkının işleyebilmesi için, "kiş sezonunu" yaşamamış-yaşamayacak olanlara, "demokrasi", "eşitlik", "özgürlük", "bağımsızlık" ve "insan hakları" türünden politik ve hukuki fırtınalar estirmek gerekiyorsa, o yapılmalıdır. Eğer, ekonomik fırtınaların koparılması ise gereken, "ilerleme", "kalkınma", "teknolojik gelişme" adırları altında, "ilkel teknoloji" ve "bayat ekonomik düşünceler" ihrac edilmelidir. Toplumların, sosyo-kültürel değişimlerinin sağlanması ve bu yolla "sömürü hortumları"nın beslenebilmesi için, yabancılaşma gerekiyorsa, "yabancılaşma" (Kozak, 1984; Kılıç, 1984), çağdaş uygarlıksa, "çağdaş uygarlık", geleneksel yaşamın terki ise, o empoze edilmelidir. Çağdaş kent yaşamı, sürekli bir devinim içindeki moda, ihtiyaçların sınırsızlığı ve ihtiyaç çeşitlemesi, "olmak" duygusu yerine "sahip olmak"

(Fromm, 1989) ve sömürü hortunu aşkına gerekiyorsa "tüketim köleliği" (Illich, 1990) teşvik edilmelidir.

Bu arada "yapılması gerekenleri" bitirmeden, ivedilikle araya sıkıştırılmamız gereken bir hususu hatırlatalım: "Dünya genelinde ve yerel bazda (ülkeler düzeyinde) söylediklerimizin ve söyleyeceklerimizin gerçekleşmesi ve sömürge maskesinin görünmemesi için, politikacılar, ekonomistler, bilimadamları, askerler sermaye güçlerine 'kapıkulu askerliği' yapacak tarzda seçilmeli ve yetiştirilmelidir."

Bu arada yaratılacak sahte aydınlarla birlikte devreye sokulacak "kitle iletişim araçları" da, "kitle kültürü enformatik cehaleti" yaygınlaştırmalı (Avcı, 1990), kitleleri "sürüleştirecek", üretilen her ürünün tüketicisi, üretilen (aslında üretilmeyen her 'pastorize' düşüncenin) her yüksek düşüncenin alkışlayıcısı ve şak-şakcısı konumuna oturtulmalı. Yine bu aydınlar ve bilim adamları aracılığıyla, her türlü düşünsel tasarımı da bu sürece uydurulması ve hizmet etmesi sağlanmalıdır. Eğitimciler ve sanatçılar ve hatta "din" bu iş için kullanılmalıdır. Gerekirse, yapılanların meşruluğuna dair "dini fetvalar" çıkartılmalıdır. Toplumun tarihsel birikim sahibi tüm "değer yargıları"nın tahribi gerekiyorsa, o da yapılmalıdır. Tarihler yeniden yazılmalı, eğitim programları yeniden düzenlenmeli, gerekiyorsa "sermayedarlar kulübü"ne bile (eğitim) raporlar hazırlatmalı. "İktisadi adam", "nesne adam", "şey adam", "cinsel adam", "kimliksiz adam", "kişiliksiz adam" olan, ama, son tablilde "tüketici bir hayvan"dan öte herhangi bir ağırlığı olmayan bir nesil yaratmalı. "Okuyan (gazete), yiyen ve cinsel ilişkide bulunan, düşünme özürü bir nesil." Tüketimi teşvik etmek için "reklâm" azad edilmeli. Kele "nesneleştirilen", "eşyalaştırılan" üretim mabedlerinin "en kıymetli kurbanı" kadınlar adına savaşmalar verilmeli; O, çalışmalı; ekonomik özgürlüğüne bir an önce kavuşturulmalı; elinden alınmış hakları tezelden geri alınmalı; "feminizm hareketi" gereken desteği görmeli; çünkü çocuk sahibi olmak kadının "üretim verimi"ni düşürür. Kısaca, üretilen ürünlerin pazarlanmasında "en büyük araç" işlevi gören "kadın cinsi" biraz daha "eşit" kılınmalıdır.

Aileler ise, "çekirdek aile" olmaya yöneltilmeli (ki, konu yapımcılarına ve "yaşlı pansiyon işletmecileri"ne iş alanı, yatırım sahası açılmalı ve ülkenin "milli geliri"nde patlamalar olsun), "ataerkil" ve "babaerkil" ailelerdeki "özgürlüğü kısıtlayıcı otoriter baskılar ve kuşaklararası çatışmalar" durdurulmalı; arkadaşlık, dostluk, akrabalık, komşuluk, hemşehricilik gibi "iikel toplumlar"a ait özellikler ortadan kaldırılmalı; "benden sonrası tufan", "benden başkası cehennem" ilkeleri, en görünür yerlere kazılmalı; insan, milyonluk kalabalıklar arasında "yalnız" yaşamalı. Kısaca, "yaşasın üretim ve tüketim dini ve inananları".

Sonuç olarak, şairin dediği gibi, "duyguların bile paketlenip ticarete elverişli hale geldiği"; insanların, "kiloğram" la, "metre" yle, "kilovat" la ve daha bilmem neyle "düşündüğü", "sevdiği" bir dünyada ve ülkede yaşıyorsak ve yine aynı şairin deyişiyle "biz şehir ahali si üstü çizilmiş kişiler" durumuna düşmüşsek, düşürülmüşsek; bu durumun en büyük sebebi, "daha çok kazanç" adına savaşım veren ve bizi "biz" olmaktan (insanı, insan olmaktan çıkarıp "nesneleştiren") çıkarıp "şeyleştiren, mekanikleştiren" üretici güçlerdir. En büyük sorumluluğun sahibi onlardır. Başka bir deyişle, toplumların en büyük özelliği "sürekli tüketen hayvanlık" olmuşsa, bunda en büyük pay üretim birimlerinin, dolayısıyla sermaye sahibi "üretici güçler" (yani "giydirilmiş kütükler") katmanınınındır.

c. Tarihsel Dokuya Etkileri

Toplumların bugününü ve yarınını (geleceğini) etkileyen (etileyecek) çok önemli bir "dinamik", o toplumların geçmişten aldıkları "tarihsel değerler"dir (veya tarihsel mirastır) Başka bir deyişle, sağlıklı bir toplumsal yaşamın oluşması (oluşturulması) ve geleceğe sarkması, toplumların, tarihin derinliklerinde kalmış tarihi ve kültürel değerlerinin günyüzüne çıkarılması ve korunmasına bağlıdır.

Bugün, dünya ölçeğinde yaygınlık kazanmış olan Çağdaş Batı uygarlığının, tarihi ve kültürel temellerinin Greko-Roma uygarlıkları olduğu gerçeği dikkate alınır sa, bu bağlamda söylenenlerin bir anlam ifade etmesi olanak dahiline girer. Çağdaş Batı

ta uygarlığı,meden varlığını geçmiş tarihi ve kültürel değerlerine borçludur,o halde az gelişmiş,gerikalmış,üçüncü dünya ülkeleri hangi tarihi ve kültürel değerlerin mirasçısıdır;ya da onların,bugünü ve geleceklerini "inşa" ya yarayacak(hizmet edecek) bir "değerler manzumesi" yoktur da ondan mı,"zillet ve meskenot" içinde yaşamaktadırlar?

"Gelişmişlik" ve "gelişmemişlik" kavramlarından hareketle,dünyada başlıca iki temel "değerler alfabesi"nin olduğunu varsayarak irdelemelerimize devam edelim.Dünya'da aralarında yöresel ve bölgesel farklar taşımakla beraber, iki tür "kültür" yaşamaktadır.Bunlardan ilki,"Batılı değerler alfabesi" diğeri ise,"Doğulu değerler alfabesi"dir. Bu gruplandırmada coğrafya,siyasi sistem,ekonomik sistem gibi faktörler,en iyimser anlayışla "nötr" kabul edilmiştir.Bu anlamda İsrail,Japonya,Sovyet Rusya,Çin,Kore gibi ülkeler Batılı değerler sistemine mensup ülkeler kategorisine sokulabilirken,sözgelimi,Latin Amerika ve Afrika ülkelerinin tamamına yakını,doğulu değerler sistemine dahil ülkelerdir.Bu arada tüm "batılılaşma macerası"na rağmen Türkiye gibi "iki dünya arasında kalmış ülkeler"in de son tablilde doğu kültürüne mensup olduklarını teslim etmek durumundayız.

"Üretim sürecinin tarihsel dokuya etkileri"ni tartışacağımızı belirttiğimiz bu başlık altında,böyle ilgisiz gibi görünen uzunca bir girişin nedeni nedir ki,diye bir soru sorulabilir.Ancak,yolun sıfırınca kilometresinden başlanmadan ve sorunlar tüm boyutlarıyla gözler önüne serilmeden,somut ve nesnel gerçek ve çözümlere ulaşmak olanaksız olduğundandır ki,böyle bir yol izlenmiştir.

Bu aşamadan sonra,Batılı değerler sisteminin detaylı irdemesine girmeyeceğiz.Bizim ilgi alanımız,Türkiye gibi Doğulu değerler sistemine mensup bir ülkenin,genelde tüm çıkmazları,özelde ise,üretim sürecinin tarihsel dokuya etkileri olacaktır.Bunun için de yapacağımız,çok yüzeysel bir bakış olacaktır;zira,derinlemesine bakışlar,çok daha kapsamlı araştırma ve incelemeleri gerektirmektedir.

Bugünkü Türkiye gerçeğine baktığımızda, yukarıda da belirttiğimiz gibi "iki dünya arasında kalmışlık" kompozisyonunu görmemiz mümkündür. Türkiye, ne "Doğulu" kalmış ne de "Batılı" olabilmiştir. İddiaların bunun aksini gösterme uğraşları, bu gerçeği değiştirememektedir. (48) Hukuk sistemin-den tutun politikaya, eğitim sistemine, askeri ve ekonomik politikalara, oradan sanat ve kültüre ve hatta spora kadar hemen her sahada bir "keşmekeş", bir "acziyet" halini görmek olağan şeylerdendir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren belli başlı merkezlerde toplanan; şehirleri, tarihsel ve kültürel dokuyu aşındıran; doğal ve çevresel değerleri alt-üst eden "montaj"çı ve "taklit"çi uygulamalar hep bu cümledendir (Gürsel, 1990, 14), neden?

(48) Yukarıda Türkiye'nin ne "Doğulu" kalabildiğini ne de "Batılı" olabildiğini ileri sürmüştük. Aslında buna ileri sürmek de denilmez, çünkü, tüm aksine görüşlere rağmen gerçekler hep bu doğrultudadır. Bununla beraber, iddianın doğruluğunu gerçekleyecek verilere başvurmayacağımız gibi, böyle bir tartışmanın yerinin bu çalışma olmadığını da belirtmek durumundayız. Ancak, elimizde bulunan basit iki örneği de öneminden ötürü buraya almakta yarar görülmüştür. İlk örneğimiz Prof. Bozkurt Güvenç'e ait şu sözlerdir: "Avrupa dışında Avrupalı (gibi) olmak, Avrupa'da yabancı olmak kadar zor bir serüven. Çözümü de yok, sürekli bir gurbetçilik, yersiz-yurtsuz olmak gibi. Ancak, bu benim Türklüğümde ya da Avrupalılığımın çok, kişiliğimden geliyor. Şairimizin dediği gibi 'Ben gurbette dekilim, gurbet benim içimde.' Özetle Türkiye'de Avrupalı'ya benzeyen biri, Avrupalı'nın kabul etmediği Türk olmak ağır bir duygu..." Bu satırları aktaran Bulaç (1989, 54), arkasından da şu yorumu yapmaktadır: Şimdi bu yabancılaşmış ve sürgün hayatı yaşayan 'yalnız aydın', Türkiye'nin Avrupa Topluluğuna kabul edilmesiyle bu öldürücü duyguyu aşabileceğini umuyor. Ama görünen o ki, "Avrupa, Avrupa'ya benzeyen (veya kendini benzetmeye çalışan) bir Türk'ü Avrupalı kabul etmeye niyetli görünmüyor." İkinci örnek müzik sanatçısı Cem Karaca ile ilgili. İşte, ondan da birkaç satırlık sözler: "Batılı beni belli bir yere oturtmak istiyordu. Ben o oturtulmak istenen yerde miydim? (...) Yurt dışında itilmek istediğim köşeyi gördüm. Yurt dışında ben, bir az gelişmiş Ortadoğu ülkesinden gelen, ancak egzotik ve folklorik düzeyde işçilikler üreten, Batılıların endüstrileşmesi sonucu askıya aldığı coşkuyu, onlara anımsatan (...) bir olguydum. Oysa ki ben, yani Türkiye'deyken, edete yabancı bir unsur gibiydim. Bir de baktım, orada da yabancı bir unsur gibiyim..." (Yirekli, 1989)

Bu durumun sebepleri, aslında gayet açık olduğu gibi, çok da karmaşıktır. Halen yürürlükte olan geçerli anlayışa göre tüm suç geçmişin geleneksel değerlerini terketmekten vazgeçmeyen düşünce mensuplarındadır. Oysa, gerçek ancak bunun tersi olan bir yaklaşımla ortaya konulabilir. "Kim ne derse desin, bugünkü Türkiye'nin ve benzeri ülkelerin (toplumların) problemlerinin odak noktasında 'kimliksizlik' sorunu yatmaktadır." Daha açık bir ifade ile Türkiye ve diğer Doğu ülkeler, geçmişte sahip oldukları (tarihi ve) kültürel kimliklerini, özellikle Batılıların teşvik ve yönlendirmeleri sonucu kaybetmişler (veya redd-i miras etmişlerdir); ancak, bu eski kimliğin yerine yeni bir "kimlik" de edinemişlerdir. Bu kimliksizlik olgusunun ilginç bir görüntüsü, topluma yön verme durumunda olanların, yani politikacı, aydın, asker ve sermaye sınıfının, kendilerinin ve halkının öz değerlerini oluşturan "değerler alfabesi" mirasına "düşmanlık" içinde olmalarıdır.

Doğulu toplumların, bütün sorunlarının nedeni olarak gösterdiğimiz "kimliksizlik" olgusu, anlatılan bu "düşmanlık" duygusuyla, kaçınılmaz bir görev anlayışı içinde tarihsel dokunun tahribini üstlenmiş bulunmaktadır. Yine bu duygunun üretim sürecinin arkasındaki güçlere de yansımaları, doğal olarak tarihi ve kültürel dokunun çok daha olumsuz etkilenmesini beraberinde getirmektedir. Daha açık bir deyişle, üretim sürecinin doğasından gelen, çevresel değerleri aşındırma özelliği de bu "düşmanlık" duygusuyla birlikte sözkonusu edilirse, tarihsel dokunun karşı karşıya bulunduğu tehlikelerin büyüklüğü anlaşılır. Bununla beraber, üretim sürecinin doğasının, insanın amaçlı eylemlerinden bağımsız düşünülmesi de doğru değildir. Bu noktada, insanların üretim sürecindeki (sermaye sahibi girişimcilerin) yaklaşım ve değer yargıları, üretim felsefeleri gözardı edilemeyecek önemdedir. Nitekim, bu anlayış "kazancın enyükseklenmesi için her şeyin meşru görülmesi"ne dayanmaktadır. Evrensel ölçeklerde yaygınlık kazamış "iktisadi adam"ın ekonomik düşüncesi olan "birakınız yapınlar, bırakınız gitsinler ve bırakınız ölsünler", üretim sürecinin "temel felsefesi" durumuna gelmişken ve Türkiyeli

girişimcilerin son yıllarda bayraklaştırılan "serbest pazar ekonomisi" politikasına dört elle sarılmaları ortada iken; üretimi ve tüketimi yönlendirmek için Gürdoğan'ın (1985), "talep üretme mekanizması" dediği "pazarlama" disiplini ve onun bir türevidir olan "reklamcılık" olgusu, bilim dünyası dahil her kesimden destek bulurken; ortaya çıkan "tüketim toplumu"nda, Doğulu girişimcilerin "tarihsel birikime düşmanlık" duyguları da (ki, bu duygu edinilen "kimliksizlik" kimliğinin doğal bir sonucu) gözönünde bulundurulunca, "tarihsel doku"ya tahribatların yönelmemesini beklemek fazla iyimserlik olmaz mı? (49)

Sonuç olarak, Doğulu toplumların, batılılarca yürütülen ve Doğulu toplumlarda da destekçi bulduğu "kültür emperyalizmi" olgusu sonucu içine itildikleri "kimliksizlik" hastalığı, her sahada olduğu gibi, tarihsel doku alanında da aşındırma eylemine devam etmektedir. Ve ayrıca, üretim sürecinin evrensel felsefesi olan "kazancın enyükseklenmesi uğruna her değerini feda edilebilirliği" gibi "yıkıcı" bir ilkenin de benimsenmiş olması, tarihsel dokunun temellerine kibrit suyu dökmeye yetmiştir. Kısaca, Doğulu ülkelerde ve özellikle Türkiye'de benimsenen hastalıklı üretim ve tüketim felsefeleri sonucu "daha çok kazanç" adına feda edilmemiş bir değer bırakılmamacasına canhıraş bir halde çalışan "üretim süreci"nin "tarihsel doku"yu aşındırması önlenmek isteniyorsa, yukarıda sözünü ettiğimiz iki olgunun özellikle bertaraf edilmesi gereği ortadadır. Şüphesiz bu noktada, yani, insanın soyut değerlerinin, örneğin "duyguları"nın bile paraya, özellikle ABD dolarına tahvil edildiği bir zaman kesitinde, tarihsel dokunun kaç ABD doları ettiğini soracak "yüksek sesliler" in, "siz de mi Amerikanlaştıramadıklarımızdan mısınız?" diyebileceklerini de unutmamak gerekir. (50)

(49) "İnsan aleyhine kültürün bir parçası olarak reklamcılık Türkiye'nin kendi kendini sömürgeleştirmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Hitler ve Lenin'in sinemayı övdükleri oranda, Roosevelt ve Churchill'in reklamcılığı övdüklerinde düşündürücü birçok nokta var. Hele reklamın yönelmediği toplum tabakasının alt-orta sınıf olduğu düşünülecek olursa, insanın insan tarafından manipülasyonunda ve Türkiye'nin toplum olarak kendine biçtiği yerin irtifa kaybedişinde reklamcılığın ne büyük bir rol oynadığı

anlaşılabilir" (Henry, 1989, 10).

- (50) Bu çalışmaya okuyacakların mutlaka okumaları gerektiğini düşündüğüm bir yazıyı, üzerinde hiç yorum yapmadan aşağıya alıyorum: "J.R. laştıracaklarımızdan mısınız?" başlığını taşıyan yazının metni şöyledir: O sinsi sirtmasıyla son zamanlarda hergün bir kaç kez televizyonda karşımıza çıkıyordu, dünden itibaren de gazetelerin sayfalarında görünmeye başladı. Kimliği konusunda tereddütümüz olmaması için başına kendisi kadar ünlü 'kovboy' şapkasını geçirmiş, sirtması da yerli yerinde; tek değişiklik yakasındaki kurt başlı Petrol Ofisi rozeti. 'Dallas' dizisini sürükleyen J.R. (Cey Ar diye okunur) bu. Gazete reklamlarında, "O, alabildiği kadar Petrol Ofisi hissesi alıyor... Ya siz?" diye soruluyor... Hadi bakalım, çıkabilerseniz çıkın işin içinden... Yanlış hatırlamamız imkansız; J.R., Amerika'da bile sayıları çok az olduğu için geceleri rahat uyuyan bir zümrenin temsilcisi: Vahşi kapitalist. Para kazanmak için herşeyi mübah gören, gerekirse kendi karısını başkalarına peşkeş çekmekten, kardeşine kazık atıktan çekinmeyen açgözlü bir tip. Onun dizinin her bölümünde yaptıkları, o çok dar çevrenin bir birinin altını oymasına gözler önüne sermesi bakımından ilgi çekiyor. J.R., izleyicinin nefretini üzerine çekebildiği oranda dizinin popülerliği de sürüyor. Yıllardır, her hafta yeni bir tezgah kurarak ilgiyi ayakta tutmayı beceren Dallas yapımcıları, artık kullanacak kirli oyun kalmayınca teklemeğe başladılar. Dallas'ın izlenme oranı bir süredir epey aşağılara düştü. Sebep bu... İyi de böyle bir tipin, "halka acıdan" Petrol Ofisi reklamlarında ne işi olabilir? J.R.'ın Petrol Ofisi hisselerinden satın alması, bizde de hisse senedine yatırım yapan insanların iştahını daha da artıracak bir özellik midir? Petrol Ofisi adına bu reklamları hazırlayan reklam şirketi yatırımcıların birer potansiyel (veya gerçek) J.R. olduğunu düşündüğü için mi, böyle bir mesaj vermeyi uygun görmüş bulunuyor? Aslında Türkiye'de bugün uygulanmakta olan sistemin, J.R.'ın şahsında temsilcisini bulmuş olan paraya doymayan kapitalistler üretme gibi bir işlevi var. İnsanlar, menşeinin meşruluğuna aldırmaksızın kazanmak, daha fazla kazanmak istiyorlar. Vaktiyle "Her mahallede bir milyoner" hedef alınırken, artık bütün Türkiye'de bir avuç trilyoner sevdası bu sistemin özelliği halinde. Köşeyi dönün de nasıl dönerseniz dönün... Oysa ekonominde 'zero sum game' diye bilinen bir ilke var: Eğer terazinin bir kefesi ağır basıyorsa, bunun anlamı diğer kefenin boşalmasıdır. Bir ülkede birileri trilyoner oluyorsa, kaynaklar sınırlı ve kazanç da belli olduğuna göre, çok geniş kitleler yoksullaşıyor demektir. Kısacası, trilyonerler arasına katılan her kişi binlerce garibana fakirlik çizgisinin altına itiyor. Türkiye'de gelir adaletinin bozulması ile J.R. tipli insanların ortaya çıkması arasında yakın bir irtibat bulunuyor. Reklamda önemli olan unsurlardan biri, reklamın, tanıtılan meta

ilgiyi artırmasıdır. J.R.'li reklamı tasarlaman şirket de, ona onayını veren Petrol Ofisi de, belli ki, bizim toplumumuzda bir J.R. olma özentiisinin varlığını tespit etmişler. Hisse senedi piyasasına ilgi duyan, malını mülkünü riske atmaktan çekinmeyen, bu arada en yakınları da dahil başkalarına zarar vermekten geri durmayan bir takım insanlar... Bu insanların sayısı o kadar fazlalaşmış olmalı ki, doğrudan onlara hitap eden böyle bir reklam yolu tercih edilmiş... Ne mutlu bize... İnsanların içindeki J.R.'laşma arzusunu, kendi başına kalan ve manevi değerlerden soyunan herkesin iptilası olarak kabul edebiliriz. Ancak, vatandaşları kötü alışkanlıklardan, her türlü iptiladan korumakla görevli olması gereken devletin, reklam aracılığıyla, insanları kötülüğe teşfikine ne diyeceğiz? Aslında diycek pek bir şeyimiz de yok. Çünkü bizde bu tür alışkanlıkları genellikle devlet ülkeye getiriyor. Milli Piyango ve Kazı Kazan kumarları 'milli' değil mi? Yalnız o kadar da değil, son bir haftadır gazetelerde yüksek sesle tartışılan bir kiralamaya olayı var. Hisse senedi satışlarıyla yakından ilgilenen, KİT'leri özelleştirme görevinin sahibi Başbakanlık Kamu Ortaklığı İdaresi, kendine ait binayı 15 milyara satıp, satıştan elde ettiği parayı bir başka binanın bir yıllık kirasına ödemeyi kararlaştırmış, Yüksek Planlama Kurulu da bu işleme onayını vermiş. Akıl ve haysalanın alamayacağı bir alış-veriş... Amerika'daki J.R bile bu kadarını herhalde düşünemezdi... Ama Türkiye'de bir devlet kuruluşu aracılığıyla böylesine bir tezgah gerçekleşebiliyor. Toplumda, dengelerin kayması, değerlerin yozlaşması süreci yaşandığı belli. Bir rüzgar esiyor ve hepimizi J.R.'leştiriyor. Henüz J.R.leşmemiş olmanız da bir şey ifade etmiyor, işin içinde devlet olduğuna göre, J.R.'leşme sizin kapınıza da birgün dayanacaktır. Yoksa çoktan davandı ve çocuklarınızdan birini etkisi altına aldı mı? (Koru, 1991).

2. İşletmelerin Bitki Yaşama Birliklerine Etkileri

Doğanın canlı ve aynı zamanda çevresel değerlerin önemlilerinden birisi de, biyolojik özellikler taşıyan "bitki türleridir. Canlı varlıklar kategorisinde değerlendirilen bitki türleri (biyolojik zenginlikler) insan yaşamının da vazgeçilmez bir unsurunu oluşturmaktadırlar. Bitkilerin, insan (ve diğer canlıların) yaşamındaki yeri, doğrudan üretim sürecinde kullanılan bir girdi (hammadde) görevi görmeleri ve doğal hayata yaptıkları, sözcüğüme iklim üzerinde yaptıkları "dolaylı etkiler" ile belirlenmektedir. Yani, doğadaki "biyolojik zenginlik" doğrudan ve dolaylı faydası (etkileri) ile, özellikle insan türüne çok çeşitli yararlar sağlamaktadır. İşte bu öneminden ötürü, (a) İşletmelerin Girdi Olarak Kullanırken Bitkisel Yaşama Yaptıkları Etkiler ve (b) İşletmelerin Üretim Süreci Sonucu Bitki Yaşama Birliklerine Yaptıkları Etkiler irdellemelerimize konu olmaktadır.

a. İşletmelerin Girdi Olarak Kullanırken Bitkisel Yaşama Yaptıkları Etkiler

İnsan gereksinimlerini karşılamak üzere işletmelerin üretim etkinliklerinde bulduklarını, bunun için doğada genellikle bir üretim etkinliğine tabi tutulmayı bekleyen "hammaddeler" in olduğunu, daha önce pek çok defa belirtmiştik. Üretim sürecine alınan hammaddelerden birinin de "biyolojik zenginlik" kavramıyla anlatılanlar olduğu bir gerçektir.

Burada yine üzerinde duracağımız en önemli husus, bu kaynakların da (biyolojik zenginliklerin de) "sınırlılığı" varsayımıdır. Gerçi, bitkisel kaynakların diğer kaynaklardan ayrılan "üreme", "çoğalma" özelliklerinin olduğu, bu varsayımın tam olarak doğrulanıyorsa da, bu üreme ve çoğalmanın da bir sınırı olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Kaldı ki, bitkilerde "belli bir süredeki" ve "belli yerlerdeki" üreme hacmi, aynı süre ve yerlerdeki bitkisel üretim girdisi hacminin gerisinde seyretmektedir. Kimbilir, sözcüğüme dünyadaki gazete kağıdı hamurunun bir günlük bitkisel üretim girdisi hacmi veya miktarı, belki bitkisel üremenin yarım asırlık hacmine eşittir.

Gürpınar'ın (1981), eski uygarlıkların (Hitit, Urartu) harıktıkları "geyik", "aslan", "Flamingo" heykel ve kabartmalarından yola çıkarak, bugünkü Anadolu topraklarında çokça olduğunu ileri sürdüğü orman alanları veya havzalarının günümüzde olmayışının bir nedeni, o günkü insanların bitki örtüsünü bilinçsizce kullanmaları veya tahrip etmeleri ise de, asıl neden "kullanım hız ve miktarı"nın, "üreme hız ve miktarı"nın aşması değil midir acaba? Bu soruyu, tüm dünyadaki bitki örtüsünü hesaba katarak da sorabiliriz.

Bu itibarla, biyolojik zenginliklerin üreme veya çoğalma sınırlarını zorlayan, aşan üretim süreçlerindeki kullanım, genel olarak "sınırlı üretim girdileri"ni yok etmekte, özelde ise, biyolojik zenginliğin yaşam üzerindeki diğer olumlu yönlerinin de kaybedilmesi durumunu ortaya çıkartmaktadır, denilebilir.

Bugün dünya ölçeğinde olsun, ülkeler ölçeğinde olsun, biyolojik zenginliklerin kendini yenileme kapasitesinden daha hızlı ve yoğun bir üretim hacminin gerçekleştirildiği ortadadır. Üretim ve tüketim sürecinin her alanında olduğu gibi bitkisel kaynakları girdi olarak kullanan üretim alanları da, tüketim hacmini aşan bir miktarı veya hacmi kullanmaktadırlar. Biyolojik zenginliklerden "orman"ın kullanıldığı bir iki alana göz atılacak olursa söylediklerimiz daha kolay anlaşılır. Dünyadaki basın-yayın organlarında kullanılan günlük ağaç miktarı yüzlerce hektarlık alanı kaplamaktadır. Örneğin, "%80'ini reklamların doldurduğu pazar günlerinin New York Times'ını yayımlamak için gerekli olan kağıt hamuru 15 hektar, günlük sayısı da 6 hektar Kanada ormanının kesilmesini gerektiriyor" (Garandy, 1986) ise, söylediklerimizin önemi daha kolay anlaşılır. Doğal talebe (tüketime) karşılık vermeyen bu kullanıma karşılık, doğanın günlük üreme, çoğalma kapasitesi bu kullanıma hacim çok altında kalmaktadır. Bu kullanımın, salt kültürel gelişmelere hizmet ettirildiği şeklindeki varsayım dayandırılıyor olması da gerçeğe uygun düşmemektedir; özellikle, dünyadaki büyük basın-yayın organlarının sermayenin kontrolüne girmesiyle basının kültürel işlevinin tartışılır duruma düştüğü bir gerçektir.

Diğer ilginç bir kullanım alanı da evsel mal ve hizmetlerin üretimiyle ilgili olmaktadır. Bu alan da dikkatlice gözlemlendiğinde görülecektir ki, hammaddesini bitkilerin oluşturduğu tüketim malları, "zorunlu ve temel ihtiyaçları" gidermekten çok, başka amaçlara hizmet etmektedirler. İhtiyaçtan çok "lüks"e ve "görüntü"ye hitap eden bitkilerden üretilmiş "eşya"ya (mallara) bakıldığında, bu ürünlerin insan hayatındaki "kullanım değeri" de çok sınırlıdır. Özellikle toplumun bazı çevrelerinde her yıl değiştirilmesi bir zorunlulukmuş gibi görünen "mobilya ürünleri"nin, insan yaşamına faydalı katkısı gerçekten merak konusudur. Bir an için dünya ölçüsünde düşünülecek olursa, bu alanda harcanan ("israf" edilen demek daha uygun olur) bitkisel değerlerin toplam parasal değeri ve miktar olarak hacminin korkunç boyutlara vardığı görülecektir.

Verilen iki örnek de, genellikle işletmelerin üretim sürecinde gereksiz biyolojik zenginlik kullandıkları ve doğadaki üreme mekanizmasının sınırlarını aşan bu kullanımın, savurganlıktan başka önemli bir etkisinin de bulunduğu, bunun da sorumlusunun üretim süreci ve dolayısıyla sermaye sahibi girişimciler olduğu sonuçlarını vermektedirler. Sözkonusu edilen ikinci önemli etki, önce de belirttiğimiz gibi, biyolojik zenginliklerin, insanlar ve diğer canlılara ve özellikle de "doğal hayattaki denge"ye (ekolojik sistemdeki dengeye) yaptığı hizmetlerin aksatılması şeklinde kendini göstermektedir. Örneğin, bir iklim özelliği olan yağışları çekmesi ve erozyonla toprağın yok olmasına önlemesi, bitkisel kaynakların herkesçe bilinen en belirgin faydalarıdır. Bundan başka havanın temizlenmesi, insan ve hayvanların besin kaynağı olması gibi diğer faydaları da vardır. İşte, işletmeler sınırsızca ve savurganca kullandıkları biyolojik zenginliklerin bu tür faydalarından da insanları ve ekolojik sistemi yoksun bırakmaktadır.

Özetle, doğa ortamının estetik bakımından ön sıralarda yer alan bir varlığı olan "bitkisel yaşam"ın da işletmeler ve üretim süreci için ifade ettiği anlam, "kazancın enyükselenmesi"ne yaptığı-yapacağı katkıdan başka bir şey değildir. Do-

layısıyla gerek "kuruluş yeri seçimi aşaması"nda ve gerekse "üretim aşaması"nda girişimcilerin, kültür ve yaban bitkilerine karşı kıyım işinde olacakları uzun bir sürecin içinde olduğumuzu belirtmek durumundayız.

b. İşletmelerin Üretim Süreci Sonucu Bitki Yaşama Birliklerine Yaptıkları Etkiler

Bitkisel yaşam üzerinde işletmelerin ya da daha global düzeyde üretim hareketlerinin tümünün değişik şekillerde etkileri olmaktadır. Söz konusu etkiler, çoğunlukla olumsuz bir karakter taşımaktadır.

Bitkisel yaşamın veya biyolojik zenginliklerin üretim süreçlerinden etkilenmesi, birkaç ana noktada toplanabilir. Bu etkilenmelerin ilki, işletmelerin (ve insan yerleşim alanlarının) yer seçimleri yapılırken seçilen mekandaki ve civarındaki bitkisel yaşamın doğrudan etkiye maruz bırakılmasıdır.

İşletmeler, kuruluş yeri seçimi yaparken, geleneksel kuruluş yeri faktörleri etrafında plan ve projeler (fizibilite etüdleri) geliştirirler. Bu tür plan ve proje aşamasında, seçilen "yer"deki bitkisel yaşam çoğunlukla önemsenmez. Bitkisel yaşam denilince ilk akla gelen "ormanlar"dan en küçük "ot" türlerine kadar pek çok biyolojik zenginlik, oluşturulan üretim birimleri uğruna doğrudan feda edilir. Ağaçlar kesilir, diğer türler ise, toprağın etkiye maruz bırakılmasıyla kendiliğinden yok olurlar. Bu yok etme eyleminde, sözü edilen bitkisel yaşamın o günkü ve gelecekte yaratabileceği toplumsal faydalar hesaplara ve analizlere dahil edilmemektedir.

Tarım alanları dışındaki bitki örtüsü üzerinde durulmamasını çok az da olsa anlamak mümkün iken, bizzat tarım alanlarındaki "ekonomik değeri" çok yüksek olan kültür bitkilerinin de, özellikle Türkiye'de, bu yolla kıyım uğratıldığı gerçeğine ne demeli? (51)

(51) Aslında, yaban hayatındaki bitkisel yaşamın sona erdirilmesi ile kültürel bitkilerin yok edilmesi arasında herhangi bir fark yok. Ancak "anlamak mümkündür" derken, "insanların bir bedel ödemeksizin elde ettiklerini daha kolay elden çıkarabildikleri" gerçeğine dayanmaktayız.

Günümüz Türkiye'sinde verimli tarım topraklarıyla üzerindeki bitkisel yaşam, insan yerleşim alanları ve sanayi alanları için büyük oranda yok edilmektedir. Anadolu'daki pek çok yerleşim alanına bakıldığında genellikle ilk başlarda uygun yerlerde kurulan kentlerin daha sonra verimli tarım topraklarına kaydığı görülecektir. Bitkisel yaşam yerlerinin insan ve sanayi yerleşim alanları açmak için kullanıldığına görmekteyiz. İlginçtir, çok verimli tarım topraklarıyla üzerindeki bitki örtüsü, bahçelikler, bağlar yeni kullanımlara tahsis edilirken, yine diğer bazı bitkisel yaşam alanları da tarım alanları elde etmek için yok edilmektedir. Ormanlıklar ve meralar, sözde ihtiyaca cevap veremeyen tarım topraklarına ilave edilmek üzere kullanıma açılmaktadırlar. Tarihsel süreç içinde insanların büyük orman havzalarını bilinçsizce kullanarak yok ettiklerini ve çağdaş insanların bunlardan mahrum kaldıklarını ileri süren araştırmacılar, çağdaş ve uygar günümüz insanların bu tür "mantıksız" çelişkilerini nasıl açıklamayı düşünüyorlar? Bu çelişkiyi açıklamak gerçekten güç olsa gerek. Bitkisel yaşam üzerinde, kuruluş yeri bağlamında önemli bir etkiyi de, şüphesiz barajlar, büyük bayındırlık ve altyapı projeleri yapmaktadırlar. Daha sonra sanayi ve insan yerleşmeleri gelmektedir. Ancak bu insan yerleşimleri sanayiye çeken değil, sanayi tarafından çekilen insan yerleşmeleridir.

Bu konuda ilimiz Malatya hakkındaki bir gözlemle olaya açıklık kazandırılabilir. Malatya'da bulunan KİT'lere ait üretim birimlerinin (Şeker, Mensucat, Tekel) son derece elverişli tarım toprakları üzerinde kurulduğu, giderek civardaki geniş alanları kapsayan tarım topraklarının ve üzerindeki özellikle "kayısı bitkisi"nin yok edilerek insan yerleşmelerine açıldığı, dolayısıyla şehrin adeta ortasında kalan söz konusu üretim birimlerinin, yeni etkilere (olumsuz dışsallıklara) başladığı bir gerçektir. Bu olumsuz dışsallıkların "ekonomik değeri" oldukça fazla olan "kayısı bitkisi"ne yönelme-

Bundandır ki, bir bedel karşılığında sahip olunan kültür bitkilerinin yok edilmesini anlamak çok daha sor olsa gerektir.

mesi ise, kayıpların ülke için ciddi boyutlara ulaşmasına neden olmaktadır. Zira, bilinmektedir ki, Malatya yöresindeki kayıstırlık üretimi mevcut kapasitesiyle Türkiye'yi dünyanın ilk ülkesi konumuna oturtmuş bulunmaktadır (D. P. T., 1983). Kendisiyle birlikte 2. ve 3. sarayı alan ABD ve İran'ın uzun vadede Türkiye ile rekabet edebilme şansları yok iken ve kayıstırlık üretiminin ülke ekonomisindeki yeri de biliniyorken; her yıl önemli miktarda kayıstırlık üretim alanının insan yerleşim alanlarına (toplu konutlara) ve sanayi yerleşim alanıyla "dışsallıklar"na maruz bırakılmasının önüne geçilememesini anlamak çok güçtür.

Kısmen yukarıda da belirttiğimiz gibi, üretim sürecinin bitkisel yaşam üzerindeki bir etkisi de, üretim etkinliği esnasında yarattığı "dışsallıklar" yoluyla olmaktadır. Bugün, üretim sürecinin "temiz" olarak üretime aldığı, ancak "kirlenerek" dışarıya bıraktığı suların, havaya karıştırdığı çeşitli kirlenmelerin bitkisel yaşama (ve doğal olarak diğer canlı yaşamlara) etkileri çok büyük boyutlara ulaşmış bulunmaktadır. Havaya bıraktıkları olumsuz dışsallıklarla bitkisel yaşamı olumsuz yönde etkileyen üretim etkinliklerinin en belli başlılarını şöyle özetlemek mümkündür: Gübre endüstrisi, demir ve çelik endüstrisi, kağıt ve selüloz endüstrisi, şeker endüstrisi, çimento endüstrisi, tekstil endüstrisi, petrokimya endüstrisi, tarımsal mücadele ilaçları endüstrisi, deri endüstrisi ve enerji üretimidir (TÇSV, 1989, 34-36).

Üretim birimlerinin, suya ve havaya bıraktıkları olumsuz dışsallıklar sonucu bitkiler ve diğer canlı ortam öğeleri üzerinde yaptıkları tahribatların, zararlı etkilerin çok daha kapsamlı çalışmaları gerektirdiği ve bu tür çalışmaların halen Türkiye'de çokça bulunduğunu belirttikten sonra, ağırlık noktasını yöremizin (Malatya) teşkil ettiği basit bazı açıklamalarla bu konuyu bitirelim.

Üretim birimlerinin kullandığı suların tüm zararlı etkileri yanında bitkiler üzerindeki etkileri, verim düşüklüğü ve bitkisel yaşama son verme şeklinde görülmektedir. Malatya ili sınırları dahilinde üretim faaliyetinde bulunan "Şeker Fabrikası"nın, kullanarak "kirli" olarak dışarıya bıraktığı sularla sulanan büyük miktarda bitki örtüsü ve özellikle de

yörenin en yaygın bitki türü olan "kayısı ağaçları"nın binlercesi her yıl kurumaktadır. Bu arada, halkla işletme yöneticileri arasındaki sürtüşmeler, çoğu zaman yargı organlarına intikal etmekte ve pek çok ekonomik kayıplara neden olmaktadır. Her yıl işletme aleyhine açılan birçok davadan dolayı işletmenin ödediği maddi tazminatlarla birlikte yok olan kayısı bitkilerinin (kayısı'dan başka bitki türlerinin ve kirli sudan etkilenen hayvanların olduğu da unutulmaması), Türkiye'deki kayısı üretimindeki yeri de gözönünde bulundurulursa, ne tür ulusal ekonomik kayıpların olduğu görülebilir.

İretim sürecinin bitkisel yaşam üzerindeki bir etkisi ise, çok daha karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bu etki, bazı bitki türlerinin ya da bütün olarak bitkisel yaşamın kalitesini ve verimini artırmak için yapılan üretimlerin ortaya çıkardığıdır. Verim ve kaliteyi artıracakları varsayımıyla üretilen "kimyasal gübreler"den, "pestisid"ler olarak da adlandırılan tarımsal ilaçlara kadar pek çok faktörün, bitkisel yaşam ve ekolojik denge üzerinde sayısız zararlı etkilerinin olduğu bugün yaygın olarak kabul görmektedir. Bazı bitki türlerinin verimini artırmak ya da yaşamını devam ettirmek adına yapılan etkinlikler, diğer bazı bitki türlerinde verim düşüklüğüne, bazılarının ise, yaşamının sona ermesine sebep olmaktadır; ve bazen de çok zararlı bazı bitki türlerinin yaşamına katkıda bulunmaktadır. Bu arada bu tür üretimin, insan ve diğer canlıların yaşamları üzerindeki etkilerini de unutmamak gerekir. Özellikle başta pestisidler olmak üzere birçok tarımsal ilacın kanser ve benzeri hastalıkların artmasına yaptığı katkıyı unutmamak gerekir (Özbek, 1983).

3. İşletmelerin Hayvan Yaşama Birliklerine Etkileri

Doğal hayatın, insandan sonra en önemli varlığı şüphesiz "hayvanlar"dır. Canlı varlıklar kategorisinin bir ögesi olan hayvanların türleri hakkında kesin rakamlar vermek, bugünkü insan bilgisinin sınırlarını aşmaktadır. Bizim, burada üzeri durmak istediğimiz asıl konu, Zooloji disiplininin üzerinde durduğu hayvanlar alemini incelemek değil; aksine, çevre ort

olarak da ifade edilmesi mümkün olan doğal hayatın "doğal" bir parçasını oluşturan "hayvanlar"ın, yine bu ortamın bir ögesi olan "insanlar"ın "amaçlı eylemleri"nden üretim etkinlikleri sonucu karşılıklı etkileşimleri "etkilenme"lerdir.

Çevre ortamının canlı ve cansız varlıklarının "karşılıklı etkileşim" içinde oldukları ve bir ögenin "etkilemesi"nden diğer öğeleri soyutlama veya uzak tutma durumu genellikle mümkün değildir. Dolayısıyla, çevre ortamında insan kaynaklı yapıp-etmelerin, çevresel öğelerin diğerlerini daha çok "etkilemeleri" ve "etkilemeleri", bu ortamdaki "etkileşimler" in en şiddetlisi olup, ilk sırayı işgal etmektedir. Bu bağlamda, "etkileşim süreci"nin insanlardan hayvanlara olan "etkiler"i, bu başlığın başlıca tartışma ve irdelemelerini oluşturacaktır. İnsanın amaçlı eylemlerinin, hayvanlar üzerindeki etkilerini, yine birkaç noktada incelemek durumundayız.

İnsanların hayvanları etkilemesinin ilk şekli, onlardan doğrudan faydalanma aşamasında gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle, insanın üretim süreçlerinde "hayvanları" bir "girdi" olarak kullanması, o türü etki altında bırakmanın ilk basamağını oluşturmaktadır.

İnsanlar, tür ve cinsine göre hayvanların çeşitli özelliklerinden yararlanmakta, gereksinimlerini karşılamaktadırlar. Kimisinin bütün olarak vücudundan (etinden), kimisinin tüyünden, derisinden, kimisinin sütünden ve bazılarının gücünden faydalanmaktadırlar. Ancak, diğer üretim girdilerinin (canlı bitkiler ve cansız ortam öğeleri, örneğin yeraltı maden yatakları) çoğunda olduğu gibi, hayvanların da belli bir kullanım sınırları vardır. Başka bir ifadeyle, bu girdilerin keremlerini yenileme kapasiteleri bitkilere oranla daha dinamik bir yapı gösteriyorsa da (üreme, çoğalma), bu kapasiteyi aşan bir tüketim süreci, uzun vadede insanlığın, tüm hayvanlar için olmasa bile, bazı türlerinden yararlanmasını imkansız kılabılır. Ayrıca, hayvanlardaki üreme süreci gözetilmeden, bunların girdi olarak kullanılması faydanın şiddetini azaltmaktadır. Örneğin, balıkların zamansız avlanması, balık türlerinin bazılarının insan istifadesinden alıkonulmalarıyla eşanlı bir duruma gelmiştir. Yine, büyük ve küçük baş hayvanlar olarak bilinen sığır ve koyun-keçi'nin uygun za-

manda yapılmayan kesimleri, bu hayvanların gelecekte yapabileceği çok daha büyük kullanım ve faydalanma imkanlarını yok etmektedir.

Yaban hayatındaki hayvanlara yönelik etkiler ise, bazı ekolojik dengesizliklere ve tür kayıplarına neden olmaktadır. Örneğin, derisi için avlanan ve çoğunlukla zararlı olduğu varsayılan "kurt"ların, yaban hayatındaki azalışı, bir başka tür olan "domuz"ların dengesiz bir şekilde çoğalmasına ve tarım alanlarını tahrip etmesine yol açmıştır (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1989, 16). Yine bunun gibi, tarım alanlarındaki "yılan"ların yok edilmesi, "tarla fareleri"nin çoğalmasına ve ürünlerin zarar görmesine neden olmuştur (Kışlalıoğlu ve Berkes, 1989, 17).

Hayvanlar alemi doğrudan hedef alan bu etkinlikleri yaptığı etkiler yanında, dolaylı etkiler de bulunmaktadır. Etkilemelerin ilki, kuruluş yeri seçimlerinin, hayvanların yaşamları üzerinde yaptıklarıdır. Sözkonusu etkinliklerin hayzada bulunan yeraltı ve yerüstü yaban hayvan hayatını etkilemesine en iyi örneği, bir barajın inşasından sonraki gelişmelerde görmekteyiz. Malatya yöresinde inşa edilen Karakaya barajı su almaya başladığı günlerde gözlemlenen bir olay çok dikkat çekicidir. Bu olayda, çok sayıda yılan türü yaşamını yitirip su yüzüne çıkarken, büyük bir miktarı da su havzasını sürüler halinde terketmek zorunda kaldı. Bu arada çok sayıda yılanın baraj alanında kesilmeden bırakılan "kavak ağaçları"nın tepesine ve yıkımı gerçekleştirilemeyen bir caminaresinin uç tarafına kadar tirmendikleri görgü tanıklar tarafından anlatılmaktaydı. Bu durum sadece yılanlar için sözkonusu değildi; daha pek çok hayvan (yabani) yerini-yurdunu ya terketmek zorunda kaldı ya da baraj sularına gömülebilen yaşamını yitirdi.

Yine dolaylı bir "etki" yılanlar hakkındadır. 1950'li yıllarda Çukurova yöresinde üretime alınan Meksika türü buğday, özelliği itibarıyla toprakların derin işlenmesini (sürmesini) gerektiriyordu. Ancak, daha sonra görüldü ki, derin sürülen topraklar, ekolojik bir dengesizliğe yol açmış; toprak kısmen derinlerinde bulunan yılanlar ölmüş ve tarla farelerinin dengesiz olarak gelişmesine bir ortam oluşturulmuştur. Sonuç, tahmin edilebileceği gibi farelerin tarım ürünlerini olumsuz şekilde etkilemesi olmuştur (Özdenören, 1985; Kışlalıoğlu ve Berkes, 1989, 17).

oğlu ve Berkes, 1989, 18). Bu arada, Meksika türü buğdayların özellikleri ve Türkiye'de verimli olma ortamını bulamayı-
 şa, ekolojik dengeyi çok ilginç bir başka boyutunu oluş-
 turmaktadır. Ancak, bu yön ilgi alanımıza girmemektedir. Zi-
 ra, yılan örneğinde anlattıklarımızla, çoğu insanlara para-
 doks gelebilecek "doğadaki tüm canlı türlerinin anlamlı
 ve özel fonksiyonlarının olduğu" varsayımından hareket et-
 miş, bu tür irdelenmelere girmiş bulunmaktayız.

Hayvanların "dolaylı etkilemeleri"nin ikinci şekli de
 insanların değişik amaçlarla sürdürdüğü üretim etkinlikle-
 rinin bazıları sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu etkilemelerin
 bazıları, Meksika buğdayı örneğinde olduğu gibi ekolojik
 dengeyi "bilimsizlikleri"nden kaynaklanan durumlardır. Örneğin,
 tarımda verimliliği artırmak için üretilen bazı kim-
 yasal gübre ve pestisidlerin, zararlı bitkilerin gelişimine
 yol açtığı gibi, faydalı pek çok hayvanı da zararlılarla bir-
 likte yok etmesi; ya da bu süreçte öldürülen faydalı türlerle
 birlikte zararlı türlerin de çoğalmasına yol açması; yılan ve
 tarla faresi örneklerinde olduğu gibi.

Birim alandan daha çok ürün elde edebilmek için üreti-
 len tarımsal ilaçlar ve "temizlik" amaçlı "deterjanlar"ın
 "bal arıları" ve "tavuklar" ile yabani kuş türleri ve daha
 pek çok "sıcakkanlı" hayvanda (ve insanlarda) hastalıklara
 ve ölümlere neden olduğu bir gerçektir. Bu arada temizlik a-
 macıyla üretilen deterjanların, insanlar üzerindeki olumsuz
 etkilerinin (özellikle kanserojen etkilerinin) konumuz dışın-
 da olduğunu da belirtmeliyiz.

Kara ve su hayvanları yaşama birliklerinin, insanların
 amaçlı eylemi sonucu olumsuz etkilenmelerinin bir başka şek-
 li de "hava", "su" ve "toprak" kirliliği gibi "olumsuz dış-
 salıklar"la gerçekleşmektedir. Bilindiği gibi, çevre ortamı-
 nın en önemli üç ögesi olan sözkonusu üçlü, başta insanlar
 olmak üzere hayvanlar ve bitkiler için yaşamın "olmazlarsa
 olmaz" öğeleridir. Dar anlamda çevre sorunları olarak da ka-
 bul gören üç öğenin "kirliliği"ne, ne yazık ki, insanın amaç-
 lı eylemi olan "üretim" sebep olmaktadır; ve insanla birlik-
 te hayvanlar ve bitkiler de paylarına düşenden yeterince
 etkilenmektedirler.

İnsanoğlu, bal arısının hava, su ve toprak kirliliğinden ve hatta güruülden etkilendiğini; yaban hayatındaki tilki-lerin, kurtların, çakalların içtikleri motorinden öldüklerini; sayısız kuş türünün sanayi atak ve artıklarından etkilendiğini; bugün türleri yok olmanın eşiğine gelmiş kel aynak kuşlarının ve benzeri sayısız hayvan türünün, insanlar tarafından yürütülen "yapıp-etmeler" (üretim-tüketim) sonucu ekolojik dengedeki yerlerini terkettiklerini bilmemektedir. Ama, deniz kaplumbağalarını, Antartika'daki iki balınayı ve Körfezdeki karabataklık kuşlarını televizyon ekranıyla gözle-riinin içine kazıyanların niyetini de bilmeden... Hemen her konuda bilinçsiz ve dolayısıyla duyarsız olan dünya halkla-rı, gerektiğinde duyguları da "sömürülsün" diye mi vardırılar? Baştan sona kadar "çirkinlikler"le dolu olan "filmin", "senar-ist"e hizmet eden "karecikler"i gösterime alınırken, insan-lık, neden filmin tümünü görmek için gayret göstermemektedir? Bunları anlamak gerçekten çok güç. (52)

-
- (52) Bugün, dünya ölçeğinde "sorun" diye insanlığın önüne ko-nulan her olay ve olguda "film" in senarist(ler) tarafın-dan "kâsten" gösterilmeyen bir "arka-planı" bulunmaktadır. Senarist, kitlelere (hemen bütün dünya halklarına) sunmak istediği mesajı, filmde özenle seçtiği "kareler" le yapmaktadır. Gerçek niyetin (yapılmak istenenlerin) anlaşılabilmesi için "gerekli olan tüm filmin izlenmesi" ne izin verilmemektedir. Böylece, yukarıda "insanların bilmediği"ni söylediğimiz olgularla birlikte, politikada, ekonomide, hukukta, kültürde insanların önüne ışık geçir-mez bir "giz" duvarı örülmüş bulunmaktadır. Bu gizemli alanı açıklamak için kullandığımız "senarist", "film" ve "film kareleri" gibi kavramlar açıklayıcı başka kavram-lara da işlerlik kazandırmaktadırlar. Şüphesiz, bu basit zihin jimnastiği, bir sanat dalı olan ve uzmanlık gerek-tiren "sinema"nın eleştirel bazda ele alınması amacıyla yapılmış değildir, ancak, insanlığın karşı karşıya bulun-duğu sorunları anlamada veya anlamlandırmada önemli ko-laylıklar sağladıklarındandır ki, bu kavramlar kullanılı-mıştır. Son olarak sosyal olay ve olguları "komplo teor-ileri"yle açıklamamanın karşısında olanların da bu tür bir yorumu önemsemeyeceklerini not etmek durumundayız. Bu çalışma boyunca, birkaç defa değişik sebeplerle değin-mek zorunda kaldığımız, yakın geçmişte, neredeyse tüm dün-ya insanlığının birinci gündem maddesi durumuna getiril-en "Körfez Krizi" (Körfez Savaşı ve Körfez Savaşı sonras-ı) olayına baktığımızda, söylediğimiz anlamda, kurgusu, senaryosu çok başarılı hazırlanmış bir "film" görmekte-

4. İşletmelerin Çansız Ortam Öğeelerine Etkileri

"İnsanımız cıva gibi elimizin altından kayıp gitmektedir" diyen Gürsel'e (1989, 19); Bosra Körfezi'ndeki deniz kirliliğini "çevre terörü" kavramıyla bayraklaştıranlara, "insanın yok olduğu bir ortamda 'çevre' batsın" şeklinde eleştiren Curi'ye (Basın, 1991), "haksızlar" denilebilir mi? Veya "haklı değiller", "eleştirileri haksızdır" demek mümkün müdür?

Milyonlarca insanın açlık, sağlık, barınma, giyinme ve

yiz. Geniş ve derinlikli tahlil ve değerlendirmeleri gerektiren bu olaya çok yüzeysel de olsa bakmak, söylediklerimizin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Körfez olayındaki gelişmeleri uzun bir süreci izleyerek değerlendirdiğimizde, savaşın nedeni olarak gösterilen "egemen bir ülkenin toprağının işgali"nin, senaristin "işgalci" ülkeye biçtiği rolden öte bir şey olmadığı görülecektir. Ancak biz gelelim savaş sonrasında, "Tampon bölge" fikrini ortaya atan müttefik liderlerinden birinin bu düşüncesi sonucu işleyen süreç, bu fikrin sahibinin de "karşıt" ama son amaca hizmet eden bir "rol"de oynatıldığını açıkça göstermektedir. Başka bir ifadeyle, işgalci rolündeki devlet yönetimiyle işgale karşı olan ve tampon bölge fikrinin sahibi ülke, son tahlilde ayrı ve karşıt rollerde de oynasalar, "senaristin amacı"na hizmet etmiş bulunmaktadırlar. Daha açık bir deyişle, senarist ve yönetmen durumundaki ABD ve diğer Batılı ülkeler, işgal sürecini başlatarak dünya petrol kaynaklarının önemli bir bölümünü kontrol altına almış; ileri karakolları durumundaki İsrail'in güvenliğini sağlamış; ve "yeni dünya sistemi" diye adlandırdıkları, köyleri bile "devlet" yapmayı öngören "vahşet planı"nı da, safında yer alan Türkiye ve karşıt saftaki Irak yönetimi eliyle hemen hemen gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Amacımız, bu dipnotta, şu veya bu ideolojinin yüceltilmesini, şu veya bu ideolojini alçaltılmasını (kötülemesini) yapmak değildir. Ancak, ABD ve diğer Batılılar için Irak'ın veya Türkiye'nin "farklı etnik kökenli halkları" üzerinde oynamaları anlamlı iken; yani o halkları düşündüklerinden değil, "parçala, böl, yönet, sömür" politikaları gereği yaptıkları doğal iken; Irak ve özellikle Türkiye'nin de bu politikayı gerçekleştirmeye yardımcı olması ve hatta ön-ayak olmasını, akılla ve gerçeklerle açıklamak olanaksız olsa gerek. Kısaca, Batılıların "temcit pilavı" gibi ısıtıp ısıtıp dünya gündemine ve Türkiye'ye dayattığı "Ermeni" ve "Kürt" sorunu gibi olaylarda onlardan da erkenci davranmanın mantığını anlamak çok güçtür. "Film" olan filmlerdeki "rol"leri anlamak yine de mümkün iken, menfaatleri kesinlikle çakışmayan taraf-

benzeri sorunlarla yüzyüze geldiği; işin ilginç tarafı bütün aksi söylem ve varsayımlara rağmen, belli bir sürede yapılan üretimin hacim(miktar) olarak dünyadaki tüm insanlara yetecek kadar, hatta ihtiyaçtan da fazla olduğu bir dünyada, çevresel değerlerden de, cansız ortam öğelerinden de bahsetmenin her şeyden önce "ahlaki" bir yönü olmasa gerektir.

Yine, her türlü zulmün, haksızlığın, eşitsizliğin "tartışılmadan kabul gören kurumsal yapı ve kavramlar"a rağmen ve hatta onlar eliyle yaygınlaştırıldığı bir dünyada, "taş" ve "toprak"ın korunması gerektiğinden sözemenin "fantastik" bir uğraş olduğunu da düşünmüyor değiliz. Ancak, yine de tüm dünya sorunlarına bütüncül bir yaklaşımla bakmak gerektiği düşüncesiyle yola çıktığımızda, önemsiz gibi görünen birçok olay ve olgunun hiç de öyle olmadığı görülecektir. Örneğin, giderek çöfleşmeye doğru giden ve üzerindeki humus tabakası yok olan toprağın, halen geçerli olan "üretim-tüketim felsefesi"nin, anlayışının sonucu olmadığı ileri sürülebilir mi? Yine, bu tarz üretim-tüketim sürecinin, yürürlükteki "ekonomik sistemler"ce işlerliğe konulduğu da reddedilebilir mi? Türk denizlerine bırakılan "variller", İsparta'ya kadar getiriler "kimyasal artıklar" nereden geldi? Özellikle üreticisi olan insanların başına bela olan nükleer, radyoaktif, biyolojik ve kimyasal bir çok "dışsallık", etkinlik kazanmış hangi düşüncenin ürünüdür? Bu dışsallıkların yıllarca süren(nükleer artıkların tamamen etkisizleşmesi için gereken sürenin 25.000 yıl olduğu söylenmektedir) zararlı etkilerini "etkisiz" kılmak için "üretenler" in, kendilerinden çok uzaklarda bulunan yerlere taşımaları, toprağa gömmeleri hangi "değer ölçüleri"nin ürünüdür? Yeraltında ve yerüstünde yapılan nükle-

ların aynı politikalara sahip olmasını nasıl değerlendirmek gerekiyor, bu bilinmemektedir. Bu söylediklerimizi zihinsel ilkelerle "test" edemeyeceğimizin farkındayız, ancak, yine de tüm bu olup bitenlerin arka-planı irdelenmeden, açıklığa kavuşturulma yolunda gayret gösterilmeden, binlerce insanın bile yok edildiği(söylenenler doğruysa Körfez olayında 150.000 insan hayatını kaybetmiştir) bir olayda-bölgede, "karabatak kuşları"na ve deniz suyuna dikkatleri çekmek, "insanlık" olmanın ötesinde bir "tutarsızlık" simgesi olsa gerek.

bu denemeler; dünya yuvarlağındaki canlıları binlerce defa yok etmeye yetecek silahları, "sınırlı doğal kaynaklar" a rağmen üretkenler kimlerdir? Amaç, nedir? Cevap bulmakta zorluk çekilen benzer pek çok sorudan hareketle ilgisiz gibi görünen alanlara doğru yol alınmaktadır. Oysa, dünyada geçerli olan "yaşam felsefesi"ni anlamlı kılan "ekonomik", "siyasi", "hukuki", "askeri" ve "kültürel" alanlardaki düşünce ve tasarımlar, aynı amaca hizmet eden, "bütün"ün farklı parçalarını oluşturmaktadırlar; birbirlerinden soyutlanarak incelenmeleri çok doğru değildir. Bu durumda, önemsiz gibi görünen "cansız ortam öğeleri"nin, sözcüğü "toprak"ın, bir bütün olarak ele alınacak insan kaynaklı yapıp-etmeler sonucu elden çıkma durumuna gelmesi tümden anlamsız değildir.

Şüphesiz, "değerler hiyerarşisi"nde, cansız ortam öğelerinin "altlarda" olduğu bir gerçektir. Ancak, bizim olan ve ikincisi olmayan; bizim olduğu gibi, gelecek nesillerin de yaşam savaşına şüphesiz katılacak dünyamız, üzerinde barındırdığı varlıkların tümüyle anlamlıdır. Dolayısıyla, aralarında belki derece ve önem farkı vardır; fakat, başta insan olmak üzere hayvanlar, bitkiler ve cansız ortam öğelerinin hepsi "korunmayı" fazlasıyla hak etmektedirler. Bu itibarla, üretim sürecinin, cansız doğa öğeleri üzerinde yaptığı bilinen "etkiler" in de önlenmesi bir zorunluluk olmaktadır. Zira, bir bütünü tek tek ve öncelik sırasına göre ele alınan parçaları, bu haliyle bir anlam ifade etmeyebilirler; ancak, bütün içinde fonksiyonel yapılarıyla ele alındıklarında, çok büyük işler gördükleri bir gerçektir. Kaldı ki, cansız ortam öğeleri diye bildiğimiz "taş" ve "toprak" belki de dünya yüzeyinde yaşamımızı kolaylaştıran en önemli iki unsurdur. Üzerine basmadan yürüyemediğimiz toprağın elden çıkarılması nasıl düşünülebilir?

Bu arada, cansız ortam öğelerini, çalışmanın gerekleri ve bütünlüğü açısından da incelemek gerekmektedir. Dikkat edilirse, işletmelerden, yani üretim sürecinden etkilenen öğeler sıralamasında da, bu öğeler dördüncü sırada ele alınmış bulunmaktadır. Bu noktada diğer önemli bir hususa dikkat çekmekte yarar vardır. Bundan sonraki başlık altında incelenecek, "İşletmelerin Atmosfer Sistemine Etkileri"nin insan yaşamın-

daki yeri ve önemi cansız ortam öğelerinden az olduğu için mi, sona bırakıldı?" şeklinde bir soru sorulabilir. Şüphesiz atmosfer sisteminin sıralamadaki yeri (önem açısından) son olmalıydı. Ancak, atmosferin üretim sürecinden etkilenme derecesi (ozon tabakasının incelmesi, sera etkisi) veya siddetinin, henüz yeni ve ciddi boyutlara ulaşmaması hususu gözönüne alınırsa, bu sıralamanın yanlış olmadığı görülecektir. Kaldı ki, çalışmanın "sistematik" i açısından bu sıralamanın şu veya bu şekilde olması da fazla önem taşımamaktadır.

Cansız ortam öğelerinin önemi etrafında yapılan yukarıdaki uzun açıklamalardan sonra, çok kısa da olsa, bu öğelerden "toprak" üzerinde durmakta fayda var. Bu amaçla "Ortak Geleceğimiz" (TÇSV, 1989, 177) adını taşıyan, BM Kalkınma ve Çevre Komisyonu'nun hazırladığı rapordan konuya ilişkin bir alıntı aşağıya alınmıştır:

Dünya topraklarının aşırı yukarı %29'u az, orta veya yüksek düzeyde çölleşme tehlikesiyle yüzyüzedir. Ayrıca bir %6'sı da, aşırı düzeyde çölleşmiş durumdadır. 1984'te dünyanın kuru alanları 850 milyon kişiyi geçindirmekte, bunların 230 milyonu ciddi çölleşmeden etkilenen alanlar üzerinde yaşamaktaydı. Çölleşme süreci hemen hemen yerkürenin bütün bölgelerini etkilemekteyse de yakıcı etkisi, G. Amerika'nın, Asya'nın, Afrika'nın kuru alanlarındadır. Çünkü bu alanlar, biraraya gelince %18,5 (850 milyon hektar) verimli toprağın ciddi biçimde çölleşmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. (...) Dönülmez biçimde çöl koşullarına dönüşmüş topraklar yılda 6 milyon hektarlık artış göstermektedir. Her yıl 21 milyon hektar daha, çölleşmenin yayılması sebebiyle gelir getiremez düzeye inmektedir.

Sözkonusu rapora göre, çölleşmenin nedeni, iklim ve insanın amaçlı etkinlikleridir. İnsan etkinliklerinin kontrol edilebilirliği öngörülmekte beraber, hızlı nüfus artışı, uygunsuz tarımsal etkinlikler, sanayileşme stratejileri, yanlış uluslararası ticaret hadleri ve yardım veren ülkelerin politikaları, çölleşmeyi artıran faktörler arasında sayılmaktadırlar (TÇSV, 1989, 177-178).

5. İşletmelerin Atmosfer Sistemine Etkileri

Bundan önceki başlıklar altında yapılan açıklamalarda olduğu gibi, işletmelerin atmosfer sistemine etkileri adını taşıyan bu başlık altında da konunun kapsamlı ve ayrıntılı bir tahliil ve araştırması yapılmayacaktır. Daha açık bir ifadeyle, yerküremizin etrafını saran gaz tabakasını oluşturan havayı (atmosferi) çevre sorunları bağlamında ele almayacağız. Çünkü, önemli bir çevre sorunu olan "hava kirliliği" bağımsız ve kapsamlı araştırmalara gerektirecek boyutlardadır. Bununla beraber burada yapılmak istenen, bir olgu olarak işletmelerin veya global olarak üretim sürecinin "atmosfer"de de yaptığı "olumsuz etkiler"e dikkat çekmektir.

Yaşamın temel unsurlarından olan hava, su ve toprak üçlüsünden "hava"nın çok özel bir yeri vardır. İnsan yaşamını devam ettirirken birkaç gün aç ve susuz kalabildiği halde havasız ancak birkaç dakika dayanabilmektedir. Bunun gibi, insandan başka çevrenin diğer varlıkları için de havanın (atmosfer tabakasının) büyük önemi vardır. Zira, atmosferin "iklim"e (TÇSV, 1989, 29), hayvan ve bitkilere (TÇSV, 1989, 29) ve "eşya"ya etkileri, yapılan araştırmalarla ortaya konulmuş bulunmaktadır (Müezzinoğlu, 1987).

Gerek insan yaşamındaki ve gerekse diğer çevre varlıkları üzerindeki etkileri belirgin olarak ortaya konmuş olan "atmosfer" in niceliği hakkında kısa bazı bilgiler vermek gerekirse şunlar söylenebilir: Atmosfer dünyamızı saran hava tabakasıdır; yer çekiminin etkisiyle yer kabuğuna yakın yerlerde basınç ve yoğunluğu fazladır. Güneşten gelen ışınları absorblamasından (emmesinden, süzmesinden veya ılımlılaştırmasından) dolayı dünyaya yakın alt tabakası daha sıcak, üstler ise, daha serindir. Bileşiminde %78 azot, %21 oksijen ve %1 diğer gazlar bulunan atmosferin, yerden 19 km. yükseklikte, alt ve orta tabakaları arasında bir sınır tabaka bulunmaktadır ki, bu tabakada bulunan birkaç santimetrelilik "ozon tabakası", güneş radyasyonunun morötesi kısmını filtreleyerek, az bir kısmını yeryüzüne bırakmakta ve hayati bir

fonksiyon görmektedir (Müezzinoğlu, 1987, 4)

"yer kabuğuna yakın atmosfer katında yerdeki doğal ve yapay fiziksel, kimyasal ve biyolojik reaksiyonlardan kaynaklanan nem ve karbondioksitin yanısıra daha çok insan etkinlikleriyle ilişkili olan kükürtlü oksitler, karbon monoksit, azot, oksit, ozon, hidrokarbon buharları ve süspanse katı ve sıvı damlacıkları da yer alır. Bu maddelerin havadaki miktarları azot ve oksijen gibi sabit olmayıp zaman ve mekan içinde değişkendir" (Müezzinoğlu, 1987, 5). Atmosferde gazlardan başka sıvı ve katı taneçiklerin, örneğin partikül (toz) gibi maddelerin olduğu da bilinmektedir (Müezzinoğlu, 1987, 5).

Atmosfer hakkında yapılan bu açıklamalardan sonra, onu olumsuz etkileyen başlıca iki tür insan kaynaklı etkinliktен söz edip geçelim. Araştırmalara göre, atmosfer ortamını olumsuz şekilde etkileyen başlıca iki kaynak "şehirleşme" ve "sanayileşme"dir. Burada atmosferi etkileyen başlıca sanayi dallarının isimlerini vermekle yetineceğiz, bunlar: Gübre endüstrisi, demir ve çelik endüstrisi, kağıt ve selüloz endüstrisi, şeker endüstrisi, çimento endüstrisi, tekstil endüstrisi, petrokimya endüstrisi, tarımsal mücadele ilaçları endüstrisi, deri endüstrisi, enerji üretimi (TÇSV, 1989, 30-36) ve en meşhuru olmak üzere "kozmetik endüstrisi"dir. Yukarıdaki, sanayi türlerine göre yapılan "kirletici etkinlikler"den farklı bir sınıflandırma ise, havayı (atmosferi) kirleten "maddeler"i esas almaktadır. Bu sınıflandırmaya göre de, atmosfer şu maddeler ile kirlenmektedir: Partiküller (tozlar), kükürtlü maddeler, organik maddeler, azotlu maddeler, karbon monoksit, halojenler, radyoaktif maddeler (Müezzinoğlu, 1987, 14).

Son olarak R. Dumont'tan birkaç tesbitle konuyu bitirelim. "Bence en korkunç havada karbonik gazın (gaz carbonique) çoğalmasındır. 1830'dan 1930'a kadar yüzde ondört artmıştır, bu da yıllık yüzde 0.30 bir artış demektir. Eğer gaz karbonik de, endüstrideki gelişmeyi izleyerek bu oranda artmaya devam ederse iklim değişiklikleri de beklenebilir. Bu gazın atmosferde artması havayı ısıtacaktır. Öte yandan bir buzlaşma dö-

neminin arkasından bir de ısınma dönemi gelirse, o zaman kutup buzları eriyecektir (her zaman var değildiler zaten) denizler 60 metre kadar yükselinecektir; Yeryüzünün bütün deniz kıyısı düzlükleri ve bu arada diyelim Paris, sular altında kalacaktır, tropikalararası iklim yaşanılmaz olacaktır. Başımıza böyle bir belâ gelebilir demenin anlamı yoktur. Dahi isyisi bundan kaçınabilmenin yollarını gösterebilmektir, ki bu da her şeyden önce büyüme 'dünümüzü' ilgilendiren bir şeydir" (Özdenören, 1985, 57).

C. Çağdaş ve kapsamlı Yeni Kuruluş Yeri Seçme Araçları Olarak ÇED

Buraya kadar anlatılanlardan sonra, "Hazırlanacak 'Çevresel Etki Değerlendirmesi' (ÇED) raporları nasıl olmalıdır, neleri kapsamalıdır?" Biraz da bu soru üzerinde durmakta yarar vardır.

11 Ağustos 1983'te çıkarılan 2872 sayılı Çevre Yasası'nın 10. maddesiyle düzenlenen ÇED kavramının teknik olarak neyi ifade ettiği üzerinde fazla durulmayacaktır. Kaldı ki, sözkonusu raporun içeriği, bugün genellikle tartışılmadan benimsenmektedir. Çevre sorunları bağlamında düşünülecek olursa çevresel etkiye uğramaları olarak dahilinde olan ve "hava", "su", "toprak" üçlüsü içinde değerlendirilebilecek "çevre değerleri"nin özenli bir şekilde raporlarda ve analizlerde ele alınmasının genelde fazla tartışılacak bir yönü olmasa gerektir.

Ancak, sözü edilen çevre sorunlarının önem kazanmasının asıl nedeni olan "insan" ögesi raporlara göre hangi konumdadır, ona bakmak gerekir. Çerci, hemen "çevre sorunları"nın, "çevresel etkiler" in ve "çevre değerleri"nin üzerinde yoğunlaştırılan çabaların biricik amacının "insana verilen önem" olduğu ileri sürülerek itirazlarda bulunulabilir. Ne var ki, probleme biraz daha dikkatlice ve acele olmayan bir bakışla göz atılınca, hiç de sanıldığı gibi olmadığı görülecektir. Zira, tüm olumlu gelişmelere rağmen, çevre sorunları denilince, tek boyutlu ve dar anlamda bir kavram çagırışım yapılmaktadır. Yani, çevre (ve sorunları) denilince, "insanların, hayvan-

ların ve bitkilerin doğup büyüdüğü, gelişip serpiildiği, fiziksel, biyolojik ve fizyolojik gelişme ve hatta psişik yapılarını etkileyen, bunlara komanda eden ve bunların doğayla olan ilişkilerini kapsayan doğal çevre" anlaşılmaktadır (TC.BÇM., 1984, 99). Oysa, "caulları ve özellikle insanları ilğilendiren, onların psişik yapılarının gelişmesine, ruhsal dokularının bezemesine, tinsel olgunluğa eriştirecek toplumsal yeteneklerin ve niteliklerin kazanılmasına, kültürel gelişmelere büyük etkisi olan (bir de) sosyal çevre" vardır (TC.BÇM., 1984, 99).

Bugün içerik ve kapsamıyla kabul görmüş ÇED raporu, her ne kadar "kültürel faktörler" (Uslu, 1986, 37) adı altında özetlenen çevresel etkiler üzerinde de duruyor; kapsamına almıyorsa da, son tahlilde sözü edilen faktörleri de "ekonomik ölçütler"le analizlere tabi tutulmaktadır. Dolayısıyla, ÇED raporları "daha çok fiziksel ve doğal çevreyi içeren bir anlam (daha doğrusu "öğeler"e) ağırlık vermekte, sosyal çevreyi ise, dışlamaktadır (TC.BÇM., 1984, 99). "Sosyal boyut"u hiçbir zaman yadsınamayacak olan çevre ortamının, sosyal boyutsuz bir şekilde ÇED raporlarına kapsam oluşturması büyük bir eksikliktir. Bu itibarla, hazırlanacak raporların eksik olmasını önleyecek "değerler" in biraz daha netleştirilmesine yardımcı olması düşünülen bir tartışma metni aşağıya alınmıştır.

Çevre değerlerinin, bugünkü ve gelecekteki insanın yaşamına yaptığı/yapacağı katkılar gözetilerek, bu değerlerin korunması uğrunda (veya uğruna) uğraş verilirken, diğer taraftan sözümona "adına savaşım verilen varlık", yani, "insan" yitip gitmektedir. İnsanın yaşamında reddedilemez bir yeri olan "çevresel değerler" in korunmaya alınması güzeldir de, insan ve "onu", "o" yapan "değerler" gittikten ve dolayısıyla insan da gittikten sonra, sözü edilen çevresel değerlerin ne önemi olabilir ki?

Bu değerler öyle değerlerdir ki, piyasa ölçütleriyle değerlendirilemezler; yani paraya tahvil edilmeleri imkansız gibidir. Somut değil, soyutturlar; fiziksel varlıkları yok, fizikötes idirler. Elle tutulamaz, gözle görülemezler. Yerde ve gökte aranmakla bulunmazlar. Hava gibi, su gibi, ekmek gibi, özgürlük gibi, bukkuk gibi, insan hakları gibi, sevgi gibi, net-

ret gibi, hoşgörü gibi, canatıklık gibi insanla beraberdiler; insanın içindedirler; onindedirler; arkasındadırlar ve insan "onlarla" insandır; onlarsız yapması imkansızdır. Bu sayılan hususlar "insanı, insan yapan"; "toplumları, toplum yapan"; insan teklerinin ve toplumların sahip oldukları "değerler alfabesi"nin bizzat kendisidirler. Uygarlıkların temel dinamiğini oluşturan bu değerler alfabesi, daha neleri kapsamaz ki? "Tarihsel doku (veya miras), sosyo-kültürel miras, dini inanç ve gelenekler, labiala kutsal ve dostça bir bakış, insanın kendisiyle birlikte başkalarını da düşünmesi; sahip olduklarını başkalarıyla paylaşması, yardımlaşma ruhu, toplumsal dayanışma (cemaat ruhu, grup ruhu); 'ben' yerine 'biz' duygusu, merhamet, şefkat, acıma, hoşgörü gibi hasletler; fert için toplum, toplum için fert; üretim ve tüketim moral değerlerin bakım olması; ihtiyaç için üretim, ihtiyaç kadar tüketim; göstörüş ve taklit tutkularının dizginlenmesi; 'başkaları' cehennem', 'benden sonrası tufan', 'daha çok kazanç için her yol meşrudur' anlayışlarınınu terki..." Özetle, insan türünü "tüketen hayvan" olmaktan çıkararak; duygularını bile paketleyip satabilecek bir "homo-economicus" durumuna düşmüş varlığı, "şerefli varlık insan" durumuna yükselten; "sosyal", "psişik" "tinsel" (ruhi, ruhani, manevi) tüm değerler, sözü edilen alfabeyle oluşturmaktadırlar. Ve tüm bunlar ÇED raporlarınınu geliştirebilecek yeni boyutunu beklemektedirler.

İnsan yaşamının fiziki boyutu yanında "ruhsal" ve "soyut" boyutunu da öngören bu yaklaşım, bugünden yarına kolaylıkla benimsenip analiz ve raporlara dahil edil(e)meyecektir. Ancak, kültür (emperyalizmi) yoluyla yaygınlaştırılan "kimliksizlik" olgusu; ihtiyaçların (kaynakların 'sınırlılığı'na rağmen) 'sınırsızlığı'nın getirdiği "tüketim köleliği"; siyasi, ekonomik, askeri ve hukuki "bağımlılık"; batılılaş (tır)ma ve yobancılış (tır)ma olgularınınu tümünün, özellikle "üretim-tüketim süreci"yle toplumların hayatına giriş kapısı buldukları dikkate alınırca, çevresel değerlerin (fiziksel, biyolojik) korunması yanında sözü edilen "sosyo-kültürel, psiko-sosyal ve tinsel" değerleri kapsamına almayan ÇED raporlarının büyük bir eksiklik içinde olmaları yanında, son tahlilde başarılı olmaları da imkansızdır. Zira, kalkınmaları

ve gelişmeleri, kendi kültürel ve tarihsel dokusuna ve dayanımına bağlı olan toplumların, başkalarına ait tarihsel ve kültürel ve de salf "ekonomik birikimler"le bir aşama kaydedemedikleri tarih ve sosyolojinin banklığı altındadır.

Kültürde veya düşünsel platformun herhangi bir alanında başkalarına bağlı yaşayarak; kendi "öz değerleri"ni reddederek ekonomik alanda devrimler gerçekleştirmiş bir topluma rastlamak mümkün değildir. Ekonomik gelişmişlik, kültürel gelişmişlik olgusuna kesinlikle bağlı bir olaydır. Bu itibarla sosyo-kültürel boyutu (değerler alfabeşini) gözardı ederek yalnız çevre değerleri olarak (önemleri kesinlikle inkar edilemeyecek fiziki ve biyolojik çevre değerleri) bazı "somut", "maddi" öğeler etrafında yapılan "analizler" yetersiz kalacaklardır; toplumların "geleceği" için ise, "siyasi ve ekonomik bağımlılık"tır, gerçekleşecek olan.

İşte, bu geniş kapsamıyla hazırlanacak ÇED raporları, işletmelerin ve hatta tüm kurum ve kuruluşların (okullardan bahçelere, spor tesislerinden hayvanat bahçelerine kadar tüm kamu ve özel kuruluşların) "kuruluş yeri seçimi"nde kullanılacak en uygun çerçeve olacaktır. Çünkü, bir ikincisi olmayan dünyamızın mevcut kaynakları, bugün yaşayan ve gelecekte yaşayacak olan insanların "ortak malı" durumundadır. Onların kullanım noktasında herkes, özellikle "üretim birimleri", başkalarının aleyhine olacak bir kullanım "tarzı"na "hak kazan(a)mamışlardır". Ve "en önemli husus", dünyadaki "herşey" in kendisiyle anılmı kazandığı "insan" ın, yitirilmesi hakkının kimseye verilmemesinin bilinmesine yardımcı olacak "çok boyutlu bir ÇED" in öncelenmesi gereğidir.

Özetle, mevcut içerikleriyle daha çok "ekonomik" bir boyut taşıyan veya ekonomik etütlere ağırlık veren ÇED raporları, insan yaşamının önemli bir boyutunu oluşturan "sosyal değerler" i de analizlerinde değerlendirmeye tabi tutmadıkça "eksik" olarak kalacaklardır. Hem mevcut içeriğiyle tümünden "nitel" özellikli öğeleri (çevresel öğeleri) varsayan ÇED raporlarının "nitel" yönlere ağır basan "çevre sorunları"na çözüm getirmesi de oldukça güç olacaktır.

VIII. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde çalışmanın bulguları, bulgulara bağlı olarak yapılabilecek öneriler ve çalışmanın genel "sonuç"u özetlenmeye çalışılmıştır. Gözkenen açıklamalar başlıca şu başlıklar altında verilmiştir: (A) Bulgular, (B) öneriler ve (C) Sonuç.

A. Bulgular

Bu çalışmaya ilişkin bulguların özetleneceği bu başlık altında vereceğimiz bulguların, bir "alan araştırması" sonucu "test" edilerek ortaya çıkarıldıkları söylenemez. Daha açık bir ifadeyle, burada "bulgu" adı altında ortaya konulacak yargı cümleleri, daha çok yeni alan araştırmalarını gerektirecek "varsayım özelliği" taşımaktadırlar. Varsayım özellikli bulgular aşağıda şu üç başlık altında sunulmuşlardır: (a) Kuruluş Yeri Teorisiyle İlgili Bulgular, (b) Yeni Kuruluş Yeri Faktörü Olarak Çevre Sorunlarıyla İlgili Bulgular, (c) ÇFD ile İlgili Bulgular.

a. Kuruluş Yeri Teorisiyle İlgili Bulgular

1. Kuruluş yeri teorisinin "dağınıklığı": Kuruluş yeri teorisi çerçevesinde yapılmış çalışmalar ve değerlendirmeler "uluslararası iktisat"tan "işletme iktisadı"na oradan "Coğrafya"ya kadar bir dizi "bilim disiplini"ne konu olmuştur.

2. "Disiplinlerarası inceleme"ye tabi tutulan "teori", bu halıyla "bütüncül bir yaklaşım"dan uzaklaşmaktadır.

3. "İndirgemeci" ve "soyutlamacı" bir yaklaşım gereği parçalanarak ilgi odağı haline getirilen teori, kuruluş yeri seçiminde güçlükler çıkartmaktadır; sözlü edilen bilimsel ilkelere teorisinin bütüncül bir yapıya kavuşturulması ve eksikliklerinin giderilmesi çalışmalarını güçleştirmektedir.

4. Kuruluş Yeri Teorisinin "eksikliği": Kuruluş yeri teorisi, "geleneksel kuruluş yeri faktörleri" yanında "çevre sorunları faktörü"nü de bir kuruluş yeri seçimi faktörü olarak incelemeye almadığından, mevcut halıyla "büyük bir eksiklik" taşımaktadır.

5. Büyük oranda "işletme iktisadı" kapsamında yer alan ve henüz son şeklini almamış bulunan "kuruluş yeri seçimi te-

orisi", mevcut halıyla "tek boyutlu" bir teori dir. Teori, geleneksel faktörlerin "nicel" boyutlarını ön plana çıkarttığına; yani, faktörlerin "ekonomik" özellikleri analiz ve ölçütlerde önemsenirken, "nitel" boyutları gözardı edilmiştir.

6. Faktörlerin yalnızca "nicel" özelliklerinin önemsenmesi, hemen bundan "nitel" ve "soyut" özellikler taşıyan "çevre sorunları"nın bir kuruluş yeri faktörü olarak ele alınmasını güçleştirmektedir.

7. Kuruluş yeri teorisi, sözkonusu geleneksel faktörlerin "değişim değerleri"ni önemserken, "kullanım değerleri"ni ihmal etmektedir. Bu durumda, kullanım değerleriyle önem kazanan "çevresel değerler" in analizlerde kullanılmamasını güçleştirmektedir.

8. Kuruluş Yeri Teorisi ve "Amaç Modeli" Yaklaşımı: Kuruluş yeri faktörlerine "nicelik" boyutu, "somutluk" özelliği, "ekonomik" veya "değişim değeri" gibi ölçütlerle eğilen teori, işletmelere "amaç modeli" yaklaşımıyla bakmaktadır.

9. İşletmelere amaç modeli yaklaşımıyla bakan teori, optimal işletmeyi, kişisel (işletmesel) kazancını (kârını) "en yüksekleyen" işletme olarak kabul etmektedir.

10. Yine amaç modeli yaklaşımının getirdiği bir sonuç da işletmenin "kişisel kazancını en yükseklerken", "toplumsal maliyetleri" gözönüne almamasıdır.

11. Kuruluş yeri teorisi, geleneksel faktörlerin sağlanmasını (tedarikini) öngörürken, kârlılık, verimlilik ve iktisadilik gibi ölçütlerle hareket etmekte ve işletmenin "uzun vadede rakiplerle rekabet edebilme" ve süreç içinde uygunsuz yer seçiminden dolayı uğrayacağı "kişisel zararlar"ı öne çıkarmaktadır.

12. Teori, kuruluş yeri faktörlerinin "eksikliği" durumunda işletmenin gereksiz "üretim maliyetleri"ne katlanmak zorunda kalacağını dikkatleri çekerken, "sınırlı kaynaklar"ın korunması gerekliliği, sosyal çevrenin "tatmini" gibi hususlar fazlaca önemsenmemektedir.

13. Teori, "sınırlı doğal kaynaklar"ın kullanım noktasında, bu kaynakların "sınırlı oluşundan" öte, toplumun "ortak malı" durumunda olduklarını; dolayısıyla bu ortak malların girişimciler tarafından "tek taraflı" olarak kullanımını,

"büyük bir haksızlık" a yol açtığını, düşünce olarak çok uzatılmaktadır.

14. Kuruluş yeri teorisiyle ilgili teori-pratik uyumsuzluğu: Kuruluş yeri teorisi, "teori-pratik uyumsuzluğu" içinde bulunmaktadır. Teorinin geliştirmiş olduğu kurumsal çerçeveye (eksik de olsa) uygulamada çok kısır kalmaktadır. Başka bir deyişle, mevcut haliyle bile teori, kuruluş yeri seçimine temel olarak uygulanmamaktadır. İşletmeciler, teorinin öngörülerine fazlaca dikkat etmemektedirler. Şüphesiz bu durum, girişimci için kişisel kazancın "toplumsal kazanç"tan daha önemli olduğu gerçeğine uygun düşmektedir.

15. Kuruluş yeri teorisinin uygulanmasında doğacak (veya doğan) aksaklıkları denetleyecek, giderecek bir mekanizmanın olmayışı, girişimcilerin "keyfi" uygulamalara sapsını kolaylaştırılmaktadır; bu durum da, toplum aleyhine bir "haksız kişisel servet edinme yolu"na (sümdürü yoluyla servet edinme yolu) işlerlik kazandırmaktadır.

16. Teorinin öngördüğü geleneksel faktörler, çevre sorunları faktöründen belirgin farklı özellikler taşımaktadır: Geleneksel faktörler, "nicel" boyutlu, "pozitif" özellikli, "piyasa ölçütleri"yle değerlendirilen; "değişim değeri" önemsenen "somut" faktörler iken; çevre sorunları faktörü, "nitel" boyutlu, "negatif" özellikli, "piyasa ölçütleri"yle değerlendirilmeyen; "kullanım değerleri" önemli olan "soyut" faktörlerdir.

17. Kuruluş yeri teorisi, son tahlilde, geleneksel faktörleri "her şeye rağmen" en iyi şekilde tedarik eden işletmecilerin "en uygun" kuruluş yerlerine sahip olduğunu varsayarken; yeni anlayış, bu şartla birlikte "çevresel etkileri" en alt düzeyde olan "üretim etkinliği"ni optimal olarak kabul etmektedir. Başka bir deyişle, geleneksel anlayış, optimal işletmecilik için bazı faktörlerin "var olması"na (pozitiflik) yeterli ölçüt olarak benimserken, yeni veya çağdaş anlayış, bu şartı sağlarken "çevresel sorunlar"ın "olmaması" (negatiflik) durumunu da istemektedir.

Kısaca, (geleneksel) kuruluş yeri teorisi, girişimcilerin kişisel kazançlarını "en yükseltmek" amacıyla dizayn edilmiş ve kişisel kazancın toplumsal kazanca yansıtacağı şeklindeki bir varsayımla yola çıkmıştır; yeni anlayış ise, kişisel kazan-

can toplumsal kazançla alacağı zıttıesi gerekliliği veya kişiler kazancın toplumsal kazanç aleyhine olacak bir "aşarı eransızlık" içinde olmasını eleğtiren bir temel üzerine olmuştur.

b. Yeni Kuruluş Yeni Faktörü Olarak Çevre Sorunlarıyla İlgili Bulgular

Bu çalışmada, çevre sorunları olarak "adlandırılan" olay ve olguların en önemli nedeni olarak "insan" ve "insanın amaçlı eylemi olan üretim-tüketim süreci" üzerinde durulmuştur. Çevre sorunlarıyla ilgili bulguları, yukarıdaki bulgularla süreklilik arzeden bir şekilde aşğıya almış bulunmaktayız:

18. "Çevre" ve "Çevre Sorunları" kavramları sürekli anlam ve içerik genişemesi içinde olan kavramlardır. Hava, su ve toprak kirliliğinden trafik sorunlarına kadar, günümüzün pek çok olayı çevre sorunları kapsamında değerlendirilebilmektedir.

19. Çevre sorunları, "çevresel değerler"e yönelik etkiler sonucu doğan "olumsuzluklar"ın, doğadaki "kendi kendini yenileme kapasitesi"nin veya "özel arıtma mekanizması"nın sınırlarını aşmasıyla "sorunluk" özelliği kazanmaktadır.

20. İnsanın "amaçlı eylemi olan üretim ve tüketim" çevre sorunlarının en büyük kaynağıdır.

21. Üretim birimleri için seçilen "kuruluş yerleri" çeşitli çevresel sorunlara neden olmaktadır; "insan yaşamına ve yerleşmeleri"ne, "hayvan yaşamı birlikleri"ne, "bitki yaşamı birlikleri"ne, "cansız ortam öğeleri"ne.

22. Üretim ve tüketimin "nitelliği" çevre sorunlarına neden olmaktadır. Avcılık ve toplayıcılık dönemi ile tarımsal üretim dönemine oranla, sanayi döneminde üretim ve tüketim miktar, hacim ve çeşit olarak büyük artışlar göstermiş ve çevresel sorunlara neden olmuştur.

23. Üretim "nitelliği" çevre sorunlarına neden olmaktadır. İnsana, hayvanlara, bitkilere ve cansız ortam öğelerine yabancı (zararlı) üretim alanlarının seçilmiş olması çevresel sorunların nedenidir.

24. Çevre sorunları, genelde üretim-tüketim sürecinin sonucunda, özelde ise, "insan gereksinimlerini aşan üretim" in son-

nuçunda ortaya çıkmaktadırlar. Talebi aşan üretim (ve tüketim), yaratılması tasarlanın talebe yönelik üretim (ve tüketim), (tüketime bağlı olarak yapılan üretim: "tüketim-üretim" süreci yerine üretimin yontendirdiği tüketim: "üretim-tüketim" felsefesinin egemen olması), ihtiyaç giderme "hassası" tartışılır üretim ve tüketim (örneğin 25.000 yılda etkisiz kılınabilecek nükleer üretim ve arlıkları) etkinlikleri ve benzerleri.

25. Çevre sorunları üretim-tüketim sürecinin kullandığı "üretim teknikleri"nin sonucudurlar.

26. Çevre sorunları, üretim-tüketim sürecinin "doğal sonucu"durlar. Üretimin nüfusu dağıtıcı ve yoğunlaştırıcı etkisiyle kırdan kente göç ve kentleşmenin beraberinde getirdiği sorunlar ve benzerleri.

27. Çevre sorunlarının en büyük nedeni aşağıda yalnızca birkaç örneği verilen "düşünce kirliliği" türleridir: "Bırakınız yapsınlar, bırakın gitsinler, bırakınız ölsünler ("Serbest Pazar ekonomisi"), "Çağdas merkantilistik felsefe", "Çağdas sömürgecilik", "Üçüncü dünyayı sömürgeleştirilmesi, batılılaştırılması, yabancılaştırılması, soğuk ve sıcak savaşlar", "dünyanın kutuplaşmalara itilmesi, arkasından tek kutuplu bir dünyaya gidilmesi".

28. Çevre sorunları "bilimsel kirlilik" in sonucudurlar. Yani, insanlığın varoluşuyla bağlı olduğu doğadan, "akılının ve zihinsel gücünün ürünü olan 'bilimsel birikim' uzaklaştırmaktadır. İnsanlığın, doğayla bütünleşmekten alıkoyan; doğaya karşı savaşa sürükleyen her tür "bilimsel birikim" in bizzat kendisi "kirli"dir ki, sonuçları ve yansımaları da kirli olmaktadır.

29. Çevre sorunları aynı zamanda "teknolojik kirlilik" in sonucudurlar.

30. Çevre sorunları, "siyasal kirlilik" in de bir sonucudurlar.

31. Çevre sorunları "sermayenin egemenliği"ni pekiştiren iktidar seçkiülerinin yaygınlaştırdığı bir olgudur.

32. Çevre sorunları, insanın doğaya egemen olmak için verdiği uğraşın (nüfuslülük sendromu) bir sonucudur.

33. Çevre sorunları, "Tanrı"yı hayatından kovarak onun yerine geçme savaşı veren "Batılı insan"ın bir sorunu (Tanrısızlık sendromu)dur.

34. Özetle çevre sorunları, "Çağdas Batı Uygarlığı"nın

bir "izdüşümü"dür.

Kısaca, çevre sorunlarının sebebi "insan"dır; ama "düşünce-
si kirlenen insan"dır. Çevre sorunlarının sebebi "üretim"dür;
ama, "zorunlu insan gereksinimlerine yönelik olmayan üretim"dür.
Çevre sorunları, Batılı insanın "kendisiyle övündüğü uygarlık"ın
doğal sonucudur; çünkü Batı Uygarlığı "çevresel etkileri"yle an-
lamlıdır; çevresel etkileri olmayan bir Çağdaş Uygarlık düşünül-
memelidir.

c. ÇED'le İlgili Bulgular

Türkiye'de 1983'le çıkarılan 2872 sayılı yasanın 10. mad-
desiyle düzenlenen ÇED kavramı "bir faaliyetin gerçekleşmesin-
den önce bu faaliyetin yol açabileceği olumsuz etkilerin be-
lirlenmesini ve gerekli önlemlerin alınmasını yasal bir temele
oturtmuştur" (İslin, 1986, 11). Ancak sözü edilen raporun içeriğine
bakıldığında, daha çok "ekonomik özellikli" çevresel değerlerin
çevresel etkilerden korunmasının öngörüldüğü görülecektir. Şüp-
hesiz bu durum "dar" anlamdaki bir "çevre" tanımının (fiziksel
çevre) geçerli olmasının doğal bir sonucudur. Oysa, çevre deni-
lince yalnız "fiziksel çevre" değil; en önemli ögesi "insan"
olan bir "sosyal çevre"nin de var olduğu artık bilinmektedir.
İşte, özellikle "sosyal çevre"ye ilişkin "eksiklik"leri üzerine-
de taşıyan ÇED'in bu yönüne işaret eden birkaç bulgu aşağıdaki
gibidir:

35. ÇED, "dar anlamalı" çevre kavramına göre düzenlenmiş
bir rapordur.

36. ÇED, çevresel değerlerin "ekonomik özellik"lerine ağırlık
vermektedir, dolayısıyla tek boyutlu bir çerçevedir.

37. Varolan ÇED, insan yaşamının "sosyal boyutu"nu yeterin-
ce incelemeye tabi tutmamasıyla "insanı" da dolayla olarak ihmal
etmektedir.

38. ÇED, "sınırlı kaynaklar" varsayımına dayanmaktadır;
"sınırsız kaynaklar" şeklinde bir varsayım olmasaydı, ÇED de
olmayacaktı.

39. ÇED, insanın yaşamında çok büyük önemi olan sosyo-kül-
türel, psişik ve tinsel "değerler" in de "çevresel etkiler"e
maruz kaldıklarını kalabileceklerini kabul etmemektedir.

40. Mevcut ÇED taslağı, çevresel etkilerin doğuşuna zemin
hazırlayan "bilimsel", "teknolojik", "siyasal" kısaca "düşünsel

eksiklikler" in önlenmesine yönelik herhangi bir tedbir alınmamıştır.

B. Öneriler

Yukarıda üç başlık altında sunulan bulgulara dayalı olarak üretilen öneriler aşağıda sunulmuştur. Bir bulgudan bazen birden çok öneri, bazen de birkaç bulgudan bir öneri üretilmiştir.

1. Değişik disiplinlerin değişik oranlarda ilgilendiği kuruluş yeri teorisi, hütüncül bir yaklaşımla ve bağımsız olarak "kuruluş yeri teorisi disiplini" çerçevesinde incelenmeli veya işlenmelidir.

2. Buna bağlı olarak bilim felsefesinin öngörülerini doğrultusunda teoriye "indirgemeci" ve "soyutlamacı" bir yaklaşımla eğilmekten azami derecede kaçınılmaya çalışılmalıdır; çünkü, bağımsız bir disiplin çerçevesinde incelenmeyen teorianın eksikliklerini gidermek oldukça güç olacaktır.

3. Kuruluş yeri teorisi, geleneksel faktörlere ilave olarak "çevre sorunları" faktörünü teorik çerçevesine almak suretiyle, yapısındaki büyük bir eksikliği gidermelidir. Şüphesiz bunun gerçekleştirecek olanlar da özellikle kuruluş yeri teorisiyle ilgili çalışmalar yapan bilim adamları olacaktır.

4. Kuruluş yeri teorisi, geleneksel faktörlerin "nitel" boyutları yanında çok büyük öneme sahip "nitel" boyutunu da gözönünde bulundurmalıdır; bunun için analizlere dahil edilme zorluğu olan "nitel" boyutu değerlendirecek uygun "model"lerin geliştirilip, teoriye kazandırılmasına zorunluluğu mevcuttur.

5. Kuruluş yeri teorisinin geliştirilecek bu yeni "nitel analiz modelleri", büyük oranda "nitel" özellikler taşıyan "çevresel sorunlar"ın bir kuruluş yeri faktörü olarak etütlerle dahil edilmesini kolaylaştırabileceği gibi, çevre sorunlarının çözümüne de büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

6. Kuruluş yeri teorisinin üzerinde durması gereken bir diğer husus, geleneksel faktörlerin "değişim değerleri" yanı sıra da bir de çok büyük önem taşıyan "kullanım değerleri"nin analizlere dahil edilmesini sağlayacak bir yaklaşımın benimsenmesi ve bunun için "modeller" in geliştirilmesi olmalıdır. Zira, böyle bir yaklaşımın benimsenmesi, daha çok "kullanım değerleri"yle önem kazanan "çevresel değerler" in korunması ve

teoriye dahil edilmesini kolaylaştıracaktır.

7. Kuruluş yeri teorisi, "nitel" boyuta, "soyut" özelliklere, "ekonomik olmayan değerler"e, "kullanım değeri"ne de önem veren "sistem modeli yaklaşımı"yla yer seçimi probleminin çözümlenmesi için zorunludur.

Buna göre, en uygun işletme, araç modelinin öngördüğü, kişisel kazancı en yüksekleyen işletme değil; sistem modeli yaklaşımının benimsediği, kişisel kazanç yanında "toplumsal kazanç"ı da en yüksekleyen işletmedir.

8. Yine, işletme kişisel kazancı en yükseklemek için çaba sarfederken, işletmenin üretim maliyetlerine ilave olarak toplumsal maliyetleri de, ürettiği ürünlerin "maliyet hesapları"na dahil etmek zorundadır.

9. Kuruluş yeri teorisi, uygunsuz yer seçimi durumunda kişisel (işletmesel) zararlar ve "rakiplerle rekabet edememe"den çok daha önemli olan "toplumsal kaynakların israfı" ve "geri getirilemez (yenilenemez) kaynakların elden çıkması" gibi bir durumda karşı karşıyadır; bu olumsuzlukların önüne geçmek zorundadır. Yani, kuruluş yeri seçiminin önemi, yalnızca işletme için değil; belki ondan daha önce toplum veya sosyal çevre, kıt olan doğal kaynaklar açısından ortaya çıkmaktadır.

10. Teori, "doğal kaynakların sınırlılığı" ve "toplumun taliminiz" gibi hususları en az "geleneksel faktörler" in tedariği kadar, hatta daha fazla önemsemek zorundadır.

11. Teori, doğal kaynakların tükenmesinden öte, bu değerlerin ortak bir mülkiyete konu oluşturdıklarını; bu değerlerin bir işletme tarafından toplum aleyhine uygunsuz kullanımının bir "hukuki hak"ın ihlali olduğu noktasına da dikkat çekmek zorundadır.

12. Kuruluş yeri teorisi, teori-pratik uygunsuzluğunu asgariye indirecek şekilde düzenlenmelidir. Teorik bilgilerin pratik yansımalarının daha dar kapsamlı olduğu (hemen her alan için böyledir) bir gerçek ise de, kuruluş yeri teorisinin uygulanabilirliği zor olan yollarının "uygulanabilirliğe" yaklaştırılması gerekmektedir.

13. Kuruluş yeri teorisinin "uygulama aşaması" nı denetleyecek bir kontrol mekanizmasının oluşturulması bir zorunlu-

tuktur. Kuruluş yeri seçimi, zaten yerleri kadar yatırımçılık ve işletmecilik bilgisine sahip olmayan girişimcilerin "keyfi kararları"na terk edilemeyecek önemdedir. İktisadi kalkınma politikalarının yürütülmesinde, devletlerin yol gösterici işlevi gereği görev yapan organlar bulunmakla beraber, yine de girişimcilerin denetleme ve kontrol mekanizmalarından bağımsız kararlar verdikleri kaynaklar üzerinde keyfi tasarruflarda buldukları ve hatta devletin sağladığı imkanların dahi kontrolünün sağlanmadığı bir ortamda, denetleme mekanizmasının gerekliliği ortadadır.

14. Girişimcilerin keyfi kararlarının denetlenmesini yapacak organların oluşturulması, toplumun aleyhine olacak şekilde kişisel servetini "sömürü" yoluyla artıran-artırmak isteyenlere de engel olacaktır.

Popülsal bir ortaklık özelliği taşıyan çevresel değerlere yönelik sınırsız kullanım "çevre sömürüsü"ne yol açmaktadır; bu çevresel sömürü ile kişisel servet edinmenin yolları da gücünü devletten alan "denetim organları" tarafından kapatılmalıdır.

15. Kuruluş yeri teorisi, geleneksel faktörleri en iyi şekilde tedarik eden işletmenin "en uygun" olacağına varsaymaktadır; oysa, "en uygun" işletme, en az çevresel etkileri olan ve aynı zamanda geleneksel faktörleri de en iyi şekilde temin eden olmalıdır.

16. Çevresel sorunlara yol açan insanın amaçlı eyleminin doğadaki "özel arıtma ve dengelene mekanizması" veya doğanın "kendi kendini yenileme kapasitesi"ni aşmayacak seviyede gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır.

17. Üretim sürecinin canlı ve cansız yaşama birliklerine yaptığı-yapacağı bilinen etkileri, ortaya çıkmadan önlenmesi çalışmaları yapılmalıdır.

18. "Nicel" (miktar, hacim, ağırlık) olarak çevresel etkileri olmayacak ya da en az düzeyde olacak üretim sürecine zemin hazırlanmalıdır.

19. "Nitel" (kalite) olarak doğaya ve canlılara zararlı üretim etkinliklerinden kaçınılmalı; zararsız alternatif alanlar araştırılmalıdır. Çevresel etkileri tartışmasız olan nükle-

teor üretim etkinliklerinden müddün olduğunca kaçınılmalı; fosil yakıtların yerine güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve biyogaz gibi enerjiler tercih edilmeli. ("Alternatif enerji kaynağı olarak daha temiz olan doğalgaz, havagazı ve biyogaz gündemdedir. Gaz yakıtlar çevre kirliliğine neden olmazlar, özellikle biyogaz, organik atıkların gazlaştırılmasından elde edilen bir enerji türüdür ve enerjisi havagazından 2-3 kat daha fazladır. Halen kullanılan ve (temiz) sayılabilecek enerji kaynakları arasında ise, barajlar, rüzgâr, güneş ve ısı enerjisi de vardır" (Makinabakan, 1991).)

20. Çevre sorunları, genelde "üretim-tüketim" sürecinin, özelde ise, "insan gereksinimlerini insan üretimi"nin sonucunda ortaya çıktıklarına göre; talebi insan üretimine son verilmelidir; yaratılması düşünülen kalembe yönelik üretim ve tüketim anlayışı terk edilmelidir; önceleri "tüketim-üretim" şeklinde olan yaşam felsefesine istisna kazandırılmalıdır, yani tüketimin üretimi yönlendirdiği sürece tekrar dönilmemelidir; insan ihtiyaçlarını giderme "hassası" tartışılır üretim etkinliklerinden ivedilikle vazgeçilmelidir.

21. Üretim-tüketim sürecinde kullanılan ve ekolojik dengeye yabancı (zararlı) üretim teknikleri terk edilerek yerine daha "insani teknikler" kullanılmalıdır (Schumacher, 1989, 111).

22. Nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan "kentsel çevre sorunları"nın önlenmesi için politikalar geliştirilmelidir. Bunun için nüfusu belli bölgelerden diğer belli bölgelere "itici" ekonomik, sosyal, siyasal ve askerî faktörler ortadan kaldırılmalıdır. Yine, nüfusu "çekici" (yoğunlaştırıcı) özellikler taşıyan bölgelerin de, bu "çekicilik" özellikleri bertaraf edilmelidir. Kısaca, Kırdan Kente göçün önlenmesiye yönelik çok kapsamlı "politikalar" geliştirilip, uygulanmalıdır.

23. Çevre sorunlarının en büyük nedeni olan "düşünce kirliliği"nin giderilmesi çalışmalarına ağırlık verilmelidir; özellikle koşulları hemen hemen tümüden "kirli" olan "ekonomik sistemler" in, dünya ölçeğinde yaygınlaştırdığı "sünnî" temellere dayalı çarpık uygulamalarını yerini alacak "ekonomik düşünce modelleri" geliştirilmelidir.

24. Diğer "düşünsel kirlilik" türleri olan "bilimsel", "teknolojik" ve "siyasal" kirliliklerin de ortadan kaldırılması için yoğun çaba sarfedilmelidir. "Nicelik"i egemen kılmayı ve her tür "gözüksüzlük"ü bu tek boyutlu "sulta" ile çözümleneceği iddiasıyla ortaya atılan "bilim", diğer tüm düşünsel kirliliklere zemin hazırlaması itibarıyla, öncelikle üzerinde durulmayı gerektirmektedir.

İnsanın hayatındaki zorlukları kolaylıklara dönüştürecekleri varsayımıyla üreten teknolojinin, insanı daha fazla "mekanikleştirmesi"nin, "insanı özünden uzaklaştırması"nın önüne geçilmelidir. Varlıklar hiyerarşisinin en tepe noktasında olması gereken "insanı", makinenin "önemsiz bir parçası" durumuna indirgeyen "teknolojik kirlilik", çevre kirliliğinin giderilmesinin ön koşullarından biri olmalıdır.

İnsanlık tarihini neredeyse tümüden "savaşlar tarihi" olarak çokillendiren; tarih boyunca insanları anlamsız didişmelerin ortasına çeken ve sayısız insanın kanının dökülmesine neden olan; içinde yaşadığımız zaman kesitinde ise, etkisi zirveye çıkması bulunan yönetsel kirlilik, yani siyasal kirlilik de, insanlık ailesinin geleceği için çok ciddi bir şekilde ele alınması gereken bir "kirlilik" türüdür.

25. Çevre sorunları "Çagdas Batı Uygarlığı"nın bir yansıması olduklarına göre, bu uygarlığın insana ve ekolojik sisteme yabancısı tüm "değerleri"nin sorgulanmasına başlanmalıdır.

26. Çagdas Batı Uygarlığının tümüden "maddeci" (materyalist) bir temel üzerine inşa edildiği de düşünülürse, "sermayenin egemenliği"ne son verilmeden köktenci çalışmaların yapılamayacağı bilinmelidir.

27. Doğa, egemenliğe alınması gereken; kendisiyle savaşılması gereken değil; insan için bir dost veya ana kucaklı, insanın besin ve yaşam alanı olarak algılanmalıdır.

28. Ve insanlığın hayatından kovduğu "Tanrı"nın yerine geçme sevdasının da boş bir sevdası olduğu bilinmelidir.

29. Kısaca, çevre sorunlarının nedeni "insan"dır; "düşüncesi kirlenen insan"dır. O halde yapılacak ilk iş, insanı "dönüştürmek" tir, yani, onu kendi "insani özü"ne döndürmektir. İnsana yönelik dönüşüm ve değişim tamamlanmadıkça, çagda'nın başta "çevresel" olanları olmak üzere hiçbir "sorunu"na kalıcı ve etkili çözümler bulmak mümkün değildir. Çevre sorunları, "insan gerek-

sınımları için olmayacak" bir üretilimin sonucu olduklarına göre bu tarz bir üretilimin mutlaka ihtiyaç sınırlarına çekilmesi gerekmektedir. Ve çevre sorunlarından tutun savaşlara kadar bilinen tüm "olumsuzluklar"ın "anlamlı" olan "Çağdaş Bala Uygarlığı"nın, "insanlık ailesi üzerindeki hegemonyası"nın kırılması zamanının geldiği de artık bilinmelidir.

30. Mevcut ÇED taslağı, tek boyutlu veya dar bir çevre (fiziksel çevre) üzerinde yoğunlaşmaktadır. Oysa, çevre denilince artık fiziksel çevrenin yanında bir "sosyal çevre"nin de var olduğu; hatta sosyal çevresiz bir fiziksel çevrenin tümden anlamsız olduğu gerçeği de dikkate alınarak, (yeni) ÇED raporu çok boyutlu olacak şekilde geliştirilmelidir.

Bu durum insanın bir sosyal varlık olarak tanımlanmasına da uygun düşmektedir. Sosyal bir varlık olarak insan, yaşamını devam ettirebilmek için fiziksel çevre öğelerini gereksinim duyduğu; bunların korunmasını arzuladığı gibi; sosyal çevre öğeleri olan "kültürel, psikişik ve tinsel" değerlerin korunmasını da gözelecek bir ÇED'e gereksinim duymaktadır. Söz konusu sosyal değerlerin de tıpkı kat olan doğal fiziki kaynaklar gibi çevresel etkilere maruz kaldığı düşünülürse, ÇED'in bu "değerler" in korunması görevini de üstlenecek şekilde kapsamlaştırılması gereği ortadadır.

31. Tek boyutlu mevcut ÇED'in "değerlendirme ölçütleri" de tek boyutludur. Çevreyi, "fiziksel ve sosyal" çevre olarak algılayacak veya benimseyecek ÇED'in, yeni boyuta ilişkin değerlerin "soyut" özelliklerini göz önünde bulundurarak "ekonomik olmayan ölçütler" veya soyut değerleri değerlendirebilecek "modeller" geliştirmesi gerekmektedir.

32. Mevcut ÇED raporları, "sınırlı kaynaklar" varsayımını gözetenek çevresel değerlere eğilmekten vazgeçmelidir. Başka bir deyişle, kaynaklar sınırlı olmasalar dahi, onların kullanımı sonucu ortaya çıkacak "çevresel sorunlar"ın bir "bukuksi hak ihlali" anlamına geldiğini ve dolayısıyla bu hak ihlalinin önlenmesi görevinin de ÇED'e ait olduğu bilinmelidir.

33. ÇED raporlarının kapsamına alınması gereken bir diğer husus da, düşünsel kirliliğin önlenmesine yönelik tedbirler alınmalıdır. Çevresel sorunlara neden olan (soyut) düşünsel kirlilikleri önleyici herhangi bir tedbir üzerinde yoğunlaşmayan

ÇED' in, bizzat bu kirliliklerin yansımaları olan çevresel etkileri önleyebileceği düşünülmektedir.

C. Sonuç

"İşletmelerin kuruluş yeri seçiminde yeni bir boyut: 'Çevre sorunları' ve 'Çevresel Etki Değerlendirmesi' (ÇED) adını taşıyan bu çalışmada şu üç temel noktadan hareketle yapılmıştır:

1. Geleneksel Kuruluş Yeri'ndeki "eksiklik",
2. "Eksikliğin" adı olan çevre sorunlarının bir "kuruluş yeri faktörü" olarak ortaya konulması,
3. ÇED' in "tek boyutluluğu" (eksikliği), yani, işletmenin ve insanın yalnızca fiziki çevresini incelemesi ve sosyal çevreyi yok sayması.

Şimdi bu üç temel konuda yapılan çalışmaların çok kısa bir değerlendirmesini yapalım:

Bu çalışmanın ikinci kısmında kuruluş yeri teorisinin kuramsal yapısı incelenmiş, bilinenler ve 'bilinmeyenler' ortaya konulmuştur. Teorinin bilinenleri daha çok ekonomik özellik taşıyan ve "sınırlı kaynaklar" varsayımı altında incelenen hammaddeler, işgücü, su, enerji, arazi ve benzeri kaynaklardır. Teori, bu faktörleri "ekonomik" boyutları ve "sınırlı" oluşları ile değerlendirmeye alırken, mikro işletmelerin "kazançlarını en yüksekleyecek" kuruluş yerlerini "idealize" etmiş ve işletmeye "amaç modeli" yaklaşımıyla eğilmiştir.

Kuramsal çerçevenin "bilinmeyenleri" olarak, kuruluş yeri seçiminin "etkili" bir faktörü olarak "çevre sorunları"na dikkat çekilmiştir; kuruluş yeri seçiminin "önemi" etrafında yapılacak açıklamaların, işletmenin kişisel kazancının "en yükseklenmesi" ve "rakiplerle rekabet edebilme" seviyelerinin tutulabilirliğinin yanında "kötü kaynakların etkin kullanımı" ve "sosyal çevrenin tatmini" gibi hususları da içermesi gerektiğine işaret edilmiştir. Kısaca, işletmeye "sistem modeli" yaklaşımıyla bakmak gerektiğine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci temel çıkış noktası olan "eksikliğin" adı: "çevre sorunları" ile ilgili açıklamalar da kısaca şu esas noktalara dayanmaktadır:

Bir kuruluş yeri faktörü olarak "çevre sorunları"na gel

değişik açılarından incelenmeye alınması gerekliliği; çevre sorunlarının ortaya çıkış nedenleri, farkına varılması ve adlandırılmaları gibi hususlar. Bu çalışmada ortaya konulan veriler göstermiştir ki, çok önemli bir konulu yeni faktörü olarak analiz ve ölçülere alınması gereken "çevre sorunları", dünya tarihinin bilinen en eski dönemlerinden itibaren var olmaya başlamışlardır. En önemli nedeni "üretim-tüketim" süreci olan "çevre sorunları" "ayrılık ve toplayıcılık", "tarımsal üretim dönemi" ve "sanayileme dönemi"nde olmak üzere başlıca üç safhada incelendi ve görüldü ki, nicel ve nitel olarak üretimin çok büyük artışlar gösterdiği son dönemde çevresel sorunlarda da çok büyük artışlar olmuştur. Bu çalışmada, çevre sorunları, "insanın amaçlı eylemi olan üretim" in, doğadaki "özel artış ve dengeleme mekanizması" nı aşan kısım olarak ortaya konulmuşlardır. Ayrıca, insan gereksinimlerini aşan üretim-tüketim olayının, doğadaki "kendini yenileme kapasitesi" nin sınırlarını zorladığı da, vurgulanmış bir sonuçtur. Yine, çevre sorunlarının ortaya çıkışının belki de en önemli nedeni olarak "düşünsel kirlilik" üzerinde durulmuştur. Çalışmada, çevre sorunlarının çözümüne de yardımcı olması düşünülen, çevre sorunlarının "negatifliği" ve "kullanım değerleri" nin önemine de işaret edilmiş ve "nicelliğe" dayanmayan "bilimsel değerlendirme modelleri" nin geliştirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.

Çalışmada üçüncü olarak üzerinde durulan "eksiklik" de, "ÇED" ile ilgili olarak konular ve gerekse çevre sorunları olgusunu bir "kit kaynaklar" sorunu olarak ele alan yaklaşımlar, henüz ortaya çıkış tarihini çok yeni olan ÇED' e de tek taraflı (tek boyutlu) bir renk vermişlerdi. Yani, herhangi bir projenin çevresel etkileri açısından ön yapılabilirliğini araştıran bir rapor olarak ÇED de, yalnızca "ekonomik faktörler" (ve ölçütler) ve "kit kaynaklar" gibi tek boyutlu yaklaşımlarla geliştirilmiştir. İşte bu çalışma, böyle tek boyutlu bir ÇED' in eksikliğine de işaret etmeyi amaçlamış bulunmaktadır. Sonuç olarak varılan nokta, yaşamın sosyal boyutu ihmal edilerek, yalnızca hayatındaki ekonomik değerlerin varsayılmasıyla değerlendirileceği (önemsendiği) öngörülen insanın, tam tersine yitirilmesinin tehlikesiyle burun buruna olduğunu tesbit edilmesidir. Bu itibarla, hazırlanacak

ÇED raporlarının, tek boyutlu olarak yalnızca "kıt kaynaklar" varsayımıyla hareket edip "fiziksel çevre"nin etkilemesini korumaya yönelik bir "çerçeve" geliştirilmesinin eksik olduğuna; aksine, kaynaklar sınırlı olmasalar bile, çevresel etkilerinden olacakların "diğer insanlar ve hakları" faktörünü göz önüne alarak "çevresel etkiler"den kaçınması gerektiği şeklindeki bir anlayışla ÇED çerçevesinin çizilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.

Sonuçta sonuç olarak genelde kuruluş yeri teorisinin ve özelde ise, çağın yaygın sorunu olan çevre sorunlarının eksiklik ve çözümsüzlüğünün giderilmesi ön koşulları olarak şu hususların aşılması gereğine inanılmaktadır:

1. Herşeyden öle, çevre sorunlarının ortaya çıkış sebepleri ve özellikle çevresel sorunlara yol açan "etkinlikleri" yönlendiren "kuvvetler"ın üzerine bina edildiği "her türü düşünsel zemin" ortaya çıkarılmadan ve de sorgulanmadan;
2. Başta "ekonomi" olmak üzere, tüm bilimlere egemen olan "nicelik" saltatı kırılmadan;
3. Yine bilim felsefesinin buna bağlı olan(2.madde) "sınırlanamaz" ve "indirgemeci" mantığı reddedilmeden; çevresel sorunlara el atabilecek "ekonomik düşünce ve modeller" geliştirilmeden; (çok yönlü ve bütüncül yaklaşım sabıbi ekonomik düşünceler geliştirilmeden)
4. Çevre sorunlarının bir "kaynak tükenmesi" sorunundan öle bir "insan sorunu" olduğuna kavranmadan; yani, bizzat insan dönüştürülmeden, fiziksel çevrenin dövlüğünü sağlanamayacağı gibi, insanı yitip gitmiş bir çevrenin korunmasının çok anlam ifade edemeyeceği gerçekleri görülmmeden bu çalışmanın ilgi alanını oluşturan üç "eksikliğe" yeterli katkıların sağlanamayacağı muhakkaktır.

B A Y B A K C I A

1. Gönderme Yapılan Kaynaklar:

- ALPBUĞAN Okçay; M.Hulusi İBİRİR;ilele OKTAV;Nurel ÖNER, 1987,
İşletme Ekonomisi ve Yönetimi, İstanbul, Beta Basım
Yayın Dağıtım A.Ş.
- ASİMOV İsmac, 1984, Dünya Hepimize Yeter, İstanbul, Cep Kitap-
ları A.Ş.
- AÖF, 1983, İktisada Giriş, Eskişehir, ADF Yayınları
- ARFEN Sadun, 1984, İstihdam, Para ve İktisadi Politika, Ankara,
Bilgi Yayınevi
- Arslan Abdullah, 1989, Neden Bu Kadar Fakirler, İstanbul, Aka-
demik Yayınları
- AYCI Nabi, 1990, Kitle Kültürü Enformalite Çehalet, Ankara, Be-
ber Yayıncılık
- BARANSEL Atilla, 1979, Yağdas Yönetim Düşüncesinin Evrimi, İs-
tanbul, İstanbul Üniversitesi Yayını
- BECK Jan Mansvöll, 1990, Çevre ve Üçüncü Dünya (çev. Kadir ÇAL-
AFAN), İstanbul, Endühis Yayınları
- BERRON Fakret; Mine KİŞİALIOĞLU, 1990, Ekoloji ve Çevre Bi-
limleri, İstanbul, Remzi Kitabevi
1989, Çevre ve Ekoloji, İs-
tanbul, Remzi Kitabevi
- BİRDAL İker, 1986, İşletme Ekonomisi, İstanbul, Çağlayan Ki-
tabevi
- BULAC Ali, 1989, Bir Aydın Sapması, İstanbul, Boyan Yayınları
1990, Din ve Modernizm, İstanbul, Endühis Yayınları
- Büker Semih, 1986, Yatırım ve Proje Değerlendirmesi, Eskişeh-
ir, ADF Yayınları
- CAIRA İzzet, 1989, Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası (çev. Nis-
pete ARSALAN), İstanbul, İnsan Yayınları
- CEMALCIHAR Elhan;Doğan BAYAR; İsmail C. AŞKUN; Şan ÖZ-ALP, İşlet-
mecilik Bilgisi, Eskişehir, İşletme Özgür Lü Çocuklar
Eğitim ve Araştırma Vakfı Yayını
- CURİ Keaton, 1991, Çevre ve İnsan, Zaman, 19 Şubat
- ÇAKICI Latif, 1968, Sanayi İşletmelerinin Kuruluş Yeri Seçim-
inde Harşırma Gısrıflarının Yeri ve Önemi, Ankara,
Aİ.SBE Yayınları

- DEDEBİTİCİ, 1989, *Değerlendirme Kavramları*, Eminer, Aydın Yayınları
- D. P. T., 1987, *İstatistik Kayıtları - 1986*, Degerlendirme - İnceleme Araştırması, Ankara, D. P. T. Yayınları
- ELİHOĞLU SADELETTİN, 1989, *İnsanların Farklı Üzerine Bir Giriş*, Dememesi, Ankara, Akgeç Yayınları
- KÖRMEZ FETİH, 1990, *Sadıp Olmak Ya da Olmak* (çev. Aydın ARILGAN), İstanbul, Arslan Yayınları
- GARIBOY Roger, 1987, *İngilizceye Çeşitli*, İstanbul, Pinar Yayınları
- GÜRBÜZAK FESİH, 1989, *Kirli Zamanın Boyutları*, İstanbul, İnanç Yayınları
- (1993), *Teknolojinin Ölesi*, İstanbul, Akabe Yayınları
- GÜRDİMAR T., 1981, *Doğal Kaynakların Tanımı ve Doğayı Korumadaki Gereksinimleri*, Ankara, TC. BÖ. Yayınları
- GÜRSEL Deniz, 1989, *Çevresiz İstisna*, İstanbul, İnanç Yayınları
- GÜRSEL Ayşe, 1990, *Demokratikleşme Sürecinde Kent ve İnsan*, İstanbul, e Yayınları
- HARRISON Paul, 1990, *3. Dünyanın Batı Ülğatırılması* (çev. Cevdet ÇERİT), İstanbul, Pinar Yayınları
- HASSAN İsmail, 1982, *İsmail Haldun Metodu ve Siyasal Teorisi*, Ankara, Nevine Nalbasa
- HENRY Jules, 1989, *Bir Felsefe Sistemi Olarak Reklamcılık* (çev. Burçak DAĞDELENLİ), İstanbul, Çıdam Yayınları
- HICKS Herbert G., 1979, *Örgütlerin Yönetimi* (çev. Osman FERİK ve Öte.), Ankara, Tarih Kitabevi
- İLKİA Akın, 1988, *Kalkınma ve Dışı Ekonomisi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları
- İLLİGH Ivan, 1990, *Tüketim Kültürü* (çev. Mesut KARASAHAN), İstanbul, Pinar Yayınları
- KARAYALÇIN İ. İsmail, 1977, *Formik Organizasyonu*, İstanbul, Çap Yayınları
- KARLİK Rıdvan, 1987, *Ülğatırılması Ekonomisi*, İstanbul, Bilim Teknik Yayınevi
- KCLEŞ Ruşen, 1986, *Konut ve Konut Politikası*, Ankara, Aİ. S. D. Yayınları
- KÖRÜ Fehmi, 1991, *Ü. Ö. Ülğatırılması mıdır?*, *Zaman*, 24 Mayıs
- KOZAK İ. Levent, 1984, *İsmail Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, İstanbul, Pinar Yayınları
- KÜÇÜKBİRCİLER Sordar, 1983, *İç Üretimde Prodüktivite Denetimi*, İstanbul, Sönmez Endüstri Holding Yayınları

- MIHİR İsmet, 1985, Modern Eğitimcilik, İstanbul, Der Yayınları
- ŞİZZİSOĞLU Aysen, 1987, Davay Kirliliğinin ve Kontrolünün Ekosistem Üzerine Etkileri, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları
- ŞİZZİSOĞLU M. Fahir, 1983, Kuruluş Yerli Seçimi ve Ölçek Sorunu, Ankara, AİSBE Yayınları
- BASKI N. Hüseyin, 1988, İnsan ve Tabiat (çev. Nabil AVCI), İstanbul, İnsan Yayınları
- NORTHBORNE Lord, 1989, İlerlemeye Farklı Bir Bakış (çev. Deniz ÖZER), İstanbul, İnsan Yayınları
- ÖZBEK Hikmet, 1983, Pestisitler ve Toksik, Erzurum, Çevre Sorunları Tebliğ Notları
- ÖZDÖNEN Rasim, 1985, Yaşadığımız Günler, İstanbul, İnsan Yayınları
- ÖZEL İsmet, 1984, Üç Neslele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma, İstanbul, Pergam Yayınları
- POWELL Jonathan, 1983, Yeşil Politika (çev. Alev PİRER), İstanbul, Ayrıntı Yayınları
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, 1990, c. 1, İstanbul, Risale Yayınları
- REYİSOĞLU Halil, 1986, Uluslararası İktisat, Ankara, Turhan Kitabevi
- SEZAL İhsan, 1981, Sosyal Bilimlerde Temel Kavramlar, Ankara, Birlik Yayınları
- SPENCER Oswald, 1973, İnsan ve Teknik (çev. Ramil TURAN), Ankara, Töre-Devlet
- STANWAY Andrew, 1989, Alternatif Tıp (çev. Alp AKIL, Arif KUT, Alp-Lekin ÖZCU), İstanbul, İnsan Yayınları
- ŞİMŞEK Şerif, 1984, Yücelim Bilimi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları
- TC. BÇM., 1984, Tarım Topraklarının Amaç Dışı Kullanımının Önlenmesi Semineri, Ankara, TC. BÇM. Yayınları
- TÇSV, 1988, Nüfus ve Çevre Konferansı, Ankara, TÇSV Yayını
- 1985, Çevre ve Ekonomi, Ankara, TÇSV Yayını
- 1986, Mülküne Kayıtlarında Çevre Sorunları, Ankara, TÇSV Yayını
- 1989, Türkiye'nin Çevre Sorunları, Ankara, TÇSV Yayını
- 1988, Biyolojik Zenginlikler ve Kalkınma, Ankara, TÇSV Yayını
- 1986, Sanayi ve Çevre Konferansı, Ankara, TÇSV Yayını

- 1989, Özellik Değerlendirmesi (çev. Bekir ÇORAKCI), Ankara, TÜSE Yayınları
- TECER Mehmet, 1990, İşletme Ekonomisi, Ankara, Yargı Yayınları
- TESEK Mustafa, 1981, Organisel Etkinlik, Ankara, TüDAİE Yayınları
- TİHA Taşkın, 1983, Çevre Kirliliği, İstanbul, Yeni Asya Yayınları
- TİRFAY Orhan, 1986, Ekolojik İstikrar Teorisi, Ankara, Kavay Yayınları
- ÖSLÜ Orhan, 1986, Çevresel Etki Değerlendirmesi, Ankara, TÜSE Yayınları
- İSTİFİKEL Resim, 1989, Ekonominin Temelleri, İstanbul, Hürriyet Matbaacılık
- YAVUZ Ferid; Ruşen KILIÇ, 1983, Çevre Sorunları, Ankara, AÜ, 300. Yayınları
- YERKELİ Mustafa, 1989, Çöm KARACA'yla Bir Söyleşi, Bu Ülkemizde, c. 1, Harf
- SCHIMMACHER E. P., 1989, Küçük Güzeldir, İstanbul, Cep Kitapları, A.Ş.

11. Ölökî Kaynaklar

- BAHRO Rudolf, 1989, Nasıl Sosyalizm? Hangi Yeşil? Ne İçin Sanayi? (çev. Tanıl BORA), İstanbul, Ayrıntı Yayınevi
- BUDİN Kâşat, 1990, Demokrasi Arayışında Kent, İstanbul, Ayrıntı Yayınevi
- CHARDIN Teilhard de, 1990, İnsanın Tabiatındaki Yeri (çev. H. Hüseyin Hatemi), İstanbul, İşaret Yayınları
- ÇEVRE KANUNU, Resmi Gazete, sayı: 18132, Tarih: 11.08.1983
- GÜRDOĞAN Ersin, 1987, Kültür ve Sanayileşme, İstanbul, Nehir Yayınları
- GUENON René, 1986, Modern Dünyanın Kökeni (çev. Mehmet KANİK), İstanbul, Disale Yayınları
- KARPOZCU Nelmeli, 1987, Çevre Ekonomisi, İstanbul, İ.T.Ü. İnsaat Fakültesi Matbaası
- KILIÇ Salih, 1988, Tabii Çözüm, İstanbul, Rahmet Yayıncılık
- NASR S. Hüseyin, 1985, İslam Ekozoloji Öğretilerine Giriş (çev. Nazife ŞİŞMAN), İstanbul, İnsan Yayınları
- ÖZDENİZER Alieddin, 1986, Yakınlaş Batı Dünyası ve Türkiye'deki Yansımaları, İstanbul, Akabe Yayınları

- T. C. , BÇGM, 1988, Çevre ÜB, Dördüncü Bilimsel ve Teknik Çevre Kongresi, Izmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Mühendislik- Mimarlık Fakültesi Yayını
- T. C. BÇM. , 1983, Sapanca ÜB Sempozyumu, Ankara, T. C. BÇM. Yayını
- TÇSV, 1989, Türkiye'nin Sulak Alanları, Ankara, TÇSV Yayını
- 1990, Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, Ankara, TÇSV Yayını
- 1987, 2000 Yılına Doğu Türkiye, Ankara, TÇSV Yayını
- 1987, Şehirleşme ve Çevre Konferansı, Ankara, TÇSV Yayını
- 1990, Çevre ve Kalkınma İlişkilerinde Dünya Bankası, Ankara, TÇSV Yayını
- 1987, Biyolojik Çeşitlilik, Ankara, TÇSV Yayını
- 1988, Çevre ve Kalkınma İlişkileri, Ankara, TÇSV Yayını
- 1987, ÇED Uygulamasından Örnekler, Ankara, TÇSV Yayını
- 1987, Türkiye'nin Biyolojik Zenginlikleri, Ankara, TÇSV Yayını
- TERELİ İhan, 1984, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Ankara, Turhan Kitabevi
- TMMOB, 1990, Çevre Özel Sayısı, Mühendis ve Makina, Haziran
- TOYNEBE Arnold, 1988, Moderniyet Yargılanıyor (çev. Ufuk UYAN), İstanbul, İşaret Yayınları
- UNESCO-MİMARLAR ODASI, 1990, Kültürel Gelişimin Dünya On Yılı ve Türkiye, İstanbul, e Yayınları
- USLU Orhan, Aysen TÜRKMAN, 1987, Su Kirliliği ve Kontrolü, Ankara, T.C. BÇGM. , Yayını